

МЭММЭД МЭММЭДОВ

Сагиб

ва мэтбуат

БАКЫ - 1974

АЗЭРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ЭДЭБИЙДАТ ИНСТИТУТУ

МЭММЭД МЭММЭДОВ

М. Э. САБИР
ВЭ АЗЭРБАЙЧАН
ДЕМОКРАТИК
МЭТБУАТЫ

задә, Фиридунбәй Көчәрли, Аббас Сәһһәт вә шаирин башга мұасирләри тәрәфниңдән гојулмуш, совет әдәбијатшүнасларының әсәрләrinдә тәһлил вә тәдгиг чөрчivәси даһа да кенишләндирilmиш сабиршүнаслығын наилиjjәтләри hәигигәтән бөյүкдүр. Шаирин hәјат вә фәалиjјәtinә даир јүзләрчә әдәби-тәһлили мәгаләләр, бир сырға елми-тәдгигат әсәрләри, диссертасија вә монографијалар жазылмыш вә жазылмагдадыр. Әдәбијатшүнаслығымызын мұһум голларындан бирини тәшкіл едән сабиршүнаслыг мөһкәм бир бүнөврә үзәриндә гурулмуш-дур.

Сабирин әдәби-ичтимай фәалиjјәти hаггында илк мәгаләләр hәлә бөйүк шаирин сағлығында жазылмышдыр. Эсәрләрини китаб hалында көрмәк сәадәти Сабирә нәсиб олмамышыса да, халг шаири өзү hаггында мәтбуат сәhифәләриндәки јүксәк рәjjlәri көрмушшдүр. Соң вахтлара гәдәр сабиршүнаслар елә күман едириләр ки, куя шаирин сағлығында мәтбуатда снун hәјат вә фәалиjјәти илә әлагәдар әhәмиjјәтли бир шеj жазылмамышдыр. Профессор Чәффәр Хәндән Сабир hаггында-кы илк тәдгигатыны hәтта бу сәтирләрлә башлајырды: «1903-чү илдән мәтбуат аләминдә танынан Сабир та соң күnlәринәдәк өз жарадычылығына аид hеч бир елми, тәngidi мәгалә белә көрмәмишdir. Бу бөйүк сәнәткар hаггында илк мәгаләни онун ән жаҳын досту Аббас Сәһһәт жазмышдыр. «Тәрчумеji-hal» адланып бу мәгалә бириңчи дәфә 1912-чи илдә... чап едилиш-дир».¹ Һәмин мұлаhизә сонракы тәдгигатылар тәrәfinidәn дә бу вә ja башга шәкилдә тәkrар едилишdir. Белә чыхырды ки, мұасирләри шаирин әсәрләrinи севә-севә охумуш, әзбәрләмеш, амма онун hаггында сөз демәмиш, мәтбуатда Сабирин әсәрләри барәсиндә тәngidi фикир сөjләmәмишләр вә с.

Тәdгигат көстәрик ки, Сабир мәтбуатда дәрч етдириди лап илк ше'rlәrinдәn e'tиbarәn гүдрәтли бир шаир кими танынмыши, онун әсәрләри әдәби ичтимаijjәtin диггәтини дәрһал чөлб атмишdir. Сабирин жарадычылығы hаггында илк рәj, мәтбуат һәлә 1905-чи илдә сөjләnilmiшdir. Шаирин охучулар атсында «Бейнәлмиләl» ады илә танынан «Мүсәлман вә әрмәнчә вәtәңdашларымыза» ше'rinin нәshrinde бир нечә күn сопра мәтбуатда дәрч едилиш мәgalәlәrin бириндә Сабирин поетик исте'dадына јүксәк гијmәt верилмиш, халлар достауғу вә бейнәлмиләlчилик идеjasыны тәrәnnүm едән бу мәших ше'rlәrinde аjрыча bәhс олунымушшдур. Мәgalә мүәlliifi «сүрәттә сибагә даир шөвгавәр мәnзүмәlәр вүчүдә кәтирәnләrin» сүрасында Сабирин адыны бириңчи чәкмиш, зијалыларын жиғити вә мүherrirrlәrin лиггәtinini Сабир ше'rinin идеja мәmнүн чәлб едәrәk жазмышдыр:

«Ун-дерді күн мүгәddәm гәzетәmизин сүтүнларында деjilmi иди ки, пәnэрәsидәkan шүәрамыздан Әләкбәр Сабир бу бүгз

¹ Чәффәр Хәндән. Сабир (hәјат вә жарадычылығы). Бакы, ССРИ ЕА АзФ полиграфияты, 1940, сәh. 3.

вә әдәвәтиң вә бу нифагын вә бүнлардан ирәли кәлән нәһіб вә гарәтиң... бир чәһл вә гәфләт, бир зәлаләт иәтичәси олдуғуны хәлгә билдиrmәк үчүн фәрјад едиб дурујорду... Гәзетә мүһәррирләри буна диггәт етдиләрми?... Әләкбәр Сабириң мәнзу-мәсиндә нәгәрат олуб тәкрар едән:

«Еj сүхәндапан, бу күңләр бир һидајәт вәгтидир,
Үлфәтү үнсијәтә даир хитабәт вәгтидир»—

бејти-мә'надарындан ибрәт алыб, о јолда гәләм ојнатды-лармы?...»¹.

Мәтбуата кәлдији илк күнләрдән башлајараг Сабир һагтында мұасирләринин бу вә ja башга мұнасибәтлә сөјләдикләри мұлаһизәләр, гәләмә алдыглары мәгалә вә гејдләр халг шаириң тәрчүмеји-һалыны, шәхсијәтини, әдәби-ичтимай фәалијәтини, тә'сир даирәси вә әдәби әлагәләрини өјрәнмәк үчүн хүсуси әһәмиијәтә маликдир. Бу типли материаллара тәкчә Сабириң фәал иштиракы илә чыхан «Молла Нәсрәддин» журналында дејил, һабелә мәзмун вә истигамәтиндән асылы олмајараг о дөврдә нәшр едилән бүтүн мәтбуат органдарында раст кәлирик.

Сабиршұнаслығын индики сәвијјәси вә парлаг наилијјәтләри, һеч шүбһәсиз, коллектив зәһмәтиң, јарадычы зијалыларымызын тәхминән жарым әсрлик әмәјинин мәһисулудур. Бу ишдә һәм шаириң мұасирләри вә гәләм достларынын, һәм дә тәдгигатчыларын әмәји вә сә'жи вардыр. Сабир ирсинин тәдгигиндә әдәбијатшұнасларла жанаши дилчиләр, тарихчиләр, философлар, иғтисадчылар, педагоглар вә бир сыра башга сәнәт, пешә саһибләри дә фәал иштирак едиrlәр. Елмин мұхтәлиф саһәләрини тәмсил едән алимләрин биркә әмәји өзүнүн кезәл бәһрәсими верир. Шаириң һәјат вә фәалијәтини бүтөвлүкдә ишигләндәр монографияларла бәрабәр, Сабир јарадычылығының ажры-ажры проблемләриндән бәһс едән тәдгигат әсәрләри мејдана чыхыр. Сабир сатирасының сәнәткарлығына, дил вә үслуб хүсусијәтләrinә, шаириң публисист фәалијәти вә шифаһи әдәбијат әлагәләринә, әдәби, фәлсафи, иғтисади вә педагоги көруштәринә, мұасирләринин бөյүк сәнәткар һаггындақы мәгалә вә хатирәләринә һәср олунмуш әсәрләр мәһз бу биркә әмәјин бәһрәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Әлбәттә, бу дедикләримиздән һеч дә о нәтичә чыхчылмасын ки, куја шаириң һәјат вә јарадычылығы жолу инчашпәри-нә гәдәр өјрәнилмиш, Сабир јарадычылығында тәдгиг еди-мәли бир мәсәлә, бир проблем галмамышдыр. Оғанән, Сабириң һәјат жолуна вә зәркәннәләби ирсинә дәринләнүүфуз етдикчә, шаириң јарадычылығында тәдгигат тә ах-

¹ «Һәјат» гәзети, 5 июл 1905, №

тәрафли мұлағынзәләрінің дә тәнгід сүзкәчиндән кечирмиш-дір.

Сабириң сағлығында жазылмыш мәгаләләрін чоху индије гәдәр нә топланыб нәшр едилмиш, нә дә тәдгигата чәлб олунмуш дур. Һалбуки мұасирләрінин халг шаири илә әлагәдар кичик гејдләрінни белә диггәтдән кәнарда гојмаг олмаз. Сабир ирсінин өјрәнилмәсін тарихиндә бу гејдләрін хұсуси мәни вә әһәмійжет кәсеб етдири айдындыр. Сабиршұнаслығын индиқи наилийжетләри баҳымындан һәмин гејдләрін бир гисми бу күн бәлкә дә мә'лум вә мәшінүр һәгигәтләр кими көрүнэ биләр. Бу да тәбидир, чүнки мұасир охучунун Сабир һагында тәсәввүрү вә мә'лumatы сон дәрәчә кенишләнмишdir. Мәсәләjә тарихилик һөтеге-нәзәріндән жанашилса, шаириң сағлығында мәтбуатда дәрәч едилмиш жазыларын Сабир ирсінин тәгдир вә тәбліги саһәсіндәки ролу даһа жахши тәсәввүр едилә биләр. Буну нәзәре алан мүәллиф һәмин материалларын топланмасы вә шәрһинә айрыча диггәт жетирмишdir.

Монографија беш фәсилдән ibaretdir. «М. Э. Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы», «Бәйлүл» вә «Зәнбур» журнallарында иштиракы», «Ичтимай-публицист фәалийжети», «Іәгигәт», «Құнәш» вә «Жени һәгигәт» гәзетләринде» адланан илк дәрәч фәсилдә шаириң мәтбуат әлагәләри хронологи ардычыллыгla тәйлил вә тәдгиг едилмиш, бөյүк сатирикун уғрунда мүбәризә апардығы ичтимай-сијаси идеялар арашдырылмышдыр. Бешинчи фәсилдә исә Сабириң вәфатындан соңра онун әдәби ирсіннің топламаг вә нәшр етмәк уғрунда мұасирләрінин вә ғәләм достларының мәтбуат сәhiфәләринде апардыглары мүбәризәдән бәhc олунмуш, «Іонғопнамә»нин јарым әсрлик нәшри тарихчеси сәчиijjәләndirilmishdir.

Китабда Сабириң сатирик мәтбуат әлагәләри арашдырыларкән шаириң кизли имзаларына, онларын характеристи вә хұсусијжетләrinә айрыча диггәт верилмишdir. Халг шаириңиң бу вә ja дикәр кизли имза илә чап олунан, узун мүддәт диггәтдән кәнарда галан бир сырға ше'рләри мејдана чыха-рылмыш, вахты илә Сабирә иснад верилиб «Іонғопнамә»јә дахил едилән бә'зи әсәрләрін әсил мүәллифи мүәjjәnlәshdirilmishdir. Үмумијжетлә, истәр шаириң бир сырға әсәрләри, о чүмләдән 30-а жағын әдәби-тәнгиди вә публицист мәгаләси, истәрсә дә Чәлил Мәммәдгулузадәнин Сабир јарадычыллығы вә дүнjaқәрүшү илә сыйх бағлы олан «Дәбистан», «Іәгигәт», «Зили-Султан», «Тәәссүф», «Еhсан» вә с. фелjetonлары һагында илк мә'лumat бу сәтирләrin мүәллифи тәрәфиндән верилмишdir.

Бу типли монографија әдәбијатшұнаслығымызда илк дәфә ишләndiјindәn, шубhәсиз, гүсурсуз олмајағадыр. Көстәриләчек һәр бир гүсур үчүн мүәллиф бу башдан өз тәшәк-күрүнү билдирир.

БИРИНЧИ ФЭСИЛ

М. Э. САБИР ВЭ «МОЛЛА НЭСРЭДДИН» ЖУРНАЛЫ

1

Сабир вэ «Молла Нэсрэддин» журналы сабиршүнаслыгын чэтин вэ демэк олар, ишлэнмэмиш мөвзуларындан биридир. Мөвзунун чэтинлиji ондадыр ки, эввэлэн, шаирин зэнжин эдэбий ирснин, хүсүсэн сатираларынын бөյүк өксөрийжти илк дэфэ «Молла Нэсрэддин» сэхифэлэриндэ дэрч едилмиш, бу журналын васитэсилэ бөйүк бир əразидэ юйлараг кениш охучу күтлэлэринин малы олмушдур. Бу мэ'нада Сабир юрадычылыгындан данышмаг, онун сатираларынын, тазижанэлэрийн идея мээмунундан, тэнгид нэдээфлэриндэн сөнбэт ачмаг долајысы илэ Сабир вэ «Молла Нэсрэддин» журналы мөвзусундан бэхс етмэк демэkdir. Индијэ гэдэр Сабир юрадычылыгына нэср олунмуш мэгалэ вэ китабларда нэмин мөвзу мэхз бу нөгтеji-нэээрдэн, белэ бир истигамэтдэ ишигландырылмышдыр.

Икинчиси, шаирин үмумэн автографлары, хүсүсэн «Молла Нэсрэддин»дэ чап олунмуш сатирик шे'рлэрийн элјазмалары итиб-батдыгындан Сабир илэ «Молла Нэсрэддин» журналы вэ онун редактору Чэлил Мэммэдгулузадэ арасындакы марглы юрадычылыг элагэлэрини, редакторун Сабир эсэрлэри үзэриндэки ишини (белэ бир иш исэ олмамыш дејилди), XX эср ичтимаи-бэдии фикримизин бу ики баһадыры арасында юраныб мөхкемлэнэн мэ'налы тарихи əмəкдашлыгын форма вэ мээмунуу конкрет мисалларла кениш изаһ етмэк чэтин, бэ'зи мэсэлэлэрин шэрниндэ исэ бэлкэ дэ мүмкүн дејилдир. Мэсэлэн, журналда Чэлил Мэммэдгулузадэний фелjetонлары илэ Сабир сатираларынын бир-бирини мушајиэт етмэсн, биригин дикэрини даһа да гүввэтлэндириб тамамламасы кими юрадычылыг теллэрини, бу ики дахи сэнэткарын идея вэ

* Бу фэслин бир сыра мэсэлэлэри мүэллифин «Идеал гардашлары», (Бакы, Азэрнэшр, 1967) вэ «Сабир вэ мэктэб» (Бакы, «Maarif» нэшрийяты, 1968) китабларында ишлэнэйлишидир. Монографијанын нэчми илэ элагэдэр оларааг нэмин мэсэлэлээр бу китабдан чыхарылмышдыр.

сүбута јетпірмәкдән, Сабирлә «Молла Нәсрәddин» арасында-
қы гарышылыгы әлагә вә тә'сир мәсәләсини конкрет шәкилде
изаһ етмәкдән ибаратдир.

Сабир илә «Молла Нәсрәddин» арасындағы әдәби әлагә-
ләрдән данышарқан һәмин мөвзуда жазылмыш ики мәгаләнин
адыны чәкмәмәк олмаз. Бу мәгаләләрдән бири 1937-чи илдә
профессор Эзиз Шәриф тәрәфиндән нәшр олунмушдур.¹ Иккін-
чисиниң исә сон илләрдә тарих елмләри доктору Мухтар Гасы-
мов чап етдиришидир.²

Профессор Эзиз Шәрифин мәгаләси истәр ондан әvvәл,
истәрсә дә сонра ejni мөвзуја тохунмуш бүтүн мүәллифләrin
жазыларындан сечилмәкдәdir. Тәдгигат материалының зән-
килиji, әдәби тәһлилләrin әрдыхыллығы илә сәчиijәләнән һәмин мәга-
лә Сабир вә «Молла Нәсрәddин» мөвзусунун ишләнмәси
саһәсиндә илк, чидди адым кими гијмәтләндирilmәlidir. Мәгаләдә Сабирин «Молла Нәсрәddин» илә әлагәси хроноло-
жи әрдыхыллыгla охучуја тәгдим едилмиш, шаирин илк дафә
журналда дәрч едилән вә о вахта гәдәр мә'лум олмајан бә'зи
шे'рләри («Mähi-Кәn'анын батыб, ej пири-Кәn'ан, гәм јем!»,
«Нолур ширинмәзаг етсә мәни һәлваји-hүрриjәt» вә с.) меj-
дана чыхарылмышдыр. Мүәллиф, набелә, халг шаиринин
журнала кәтириди тәзә мөвзу вә идејалары, бу вә ja башга
илдә чап етдириди әсәрләrin мигдарыны вә ишләтдији кизли
имзалары да мүәjjәnlәshдirmәjé чалышмышдыr. Догрудур,
сабиршүнаслығын индики наилиjәtlәri нәgteji-nәzәrinдәn
јанашдыгда, һәмин мәгаләдә мүәjjәn нәгсанлар тапмаг мүм-
күндүр. Тәдгигатчы бә'зи мұлаһизәләрини кифајет гәдәр әсас-
ланырымадығы кими, мөвзу илә билаваситә бағыл олан бир
сыра мүһүм мәсәләләрә дә тохунмамышдыr. Әлбәттә, бу кими
нәгсанлар тәхминән отуз ил бундан әvvәl жазылмыш мәгалә
үчүн тәбиидир вә бунлары бәлкә мүәллиfә ирад тутмамаг да
олар.

Мә'лум олдуғу кими, бу мәгаләдән кечән илләр әрзиндә
Сабирин һәјат вә јарадыхыллығы әтраfyнда тәдгигат һәм кә-
миijәt, һәм дә кеjfiyjәtчә хеjли кенишләнмишидир. Тәкчә әдә-
биjатшүнаслар деjil, дилчиләр, тарихчиләр, философлар, пе-
лагоглар тәrәfinдәn дә бир сыра әсәрләр чап олунмуш, шаи-
рин башга јарадыхыллыг проблемләри илә јанашы, «Молла
Нәсрәddин» илә әлагәси мәсәләsinә даир мараглы мұлаһизә-
ләр ирәли сүрүlmушdур. Көзләmәк оларды ки, Сабирин «Мол-
ла Нәсрәddин» журналындағы фәалиjәtinә хүсуси мәгалә
һисер сәзән тарих елмләри доктору Мухтар Гасымов өзүнә гәдәр

¹ Бах: Эзиз Шәриф. Сабир вә «Молла Нәсрәddин». «Революсија
ва култура» журналы, 1937, № 1, сәh. 57—71.

² Бах: Мухтар Гасымов. Мирзә Эләкбәр Сабирин «Молла Нәсрәddин» журналында фәалиjәти. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елмиз
әсәрләри», Диl вә әдәbijät, 1964, № 2, сәh. 33—48.

дејиләнләри нәзәрә алыб үмумиләшdirәчәк, һәмин мөвзу илә бағлы олан бир сыра мәсәләләри даһа дәрин вә тәзә тәдгигат материаллары әсасында даһа конкрет шәкилдә изаһа чалыша-чагдыр. Лакин мәгалә илә лап өтәри танышлыг көстәрир ки, мүәллиф бу юлла кетмәмиш, Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында фәалијәти кими чох мүһум вә мәс'ул мөвзүја үз-дән җанашмыш, бу вахтадәк һәмин мәсәләјә дайр сөjlәниш мұлаһизәләри долашыг бир диллә, бәсит вә тәһриф олунмуш бир шәкилдә охучуја тәгдим етмишdir. Мәгаләдәки чидди сәһвләрин бә'зисинә охучуларын диггәтини چәлб етмәји лазым билирик.

Профессор Эзиз Шәриф 1937-чи илдә ғәжир етдириди вә јухарыда адыны чәкдијимиз мәгаләсіндә Сабирин илдә «Молла Нәсрәддин» журналында нә гәдәр әсәр чап етдиримәси ба-рәдә конкрет рәгәмләр көстәрмишdir. Мүәллиф о заманы тәдгигаты нәтичәсіндә мүәjjәnlәшdirмишdir ки, шаирин «Молла Нәсрәддин» журналында 1906-чы илдә 19, 1907-чи илдә 32, 1908-чи илдә 40, 1909-чу илдә 24, 1910-чу илдә 20, 1911-чи илдә исә 15 әсәри чап олунмушдур. Бундан Башга, тәдгигатчы «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә Сабирин һан-сы кизли имзалардан истифадә етдиини, илдән-илә өз кизли имзаларыны нечә дәжишdirдиини дә охучу гаршысында нұ-маиш етдиришишdir.

Бүтүн бунлар профессор Эзиз Шәрифин шәхси тәдгигатынын мәңсулу олмагла бәрабәр, Сабир ирсисин өјрәнилмәси тарихиндә ирәлијә доғру атылмыш конкрет адым иди. Дүздүр, сабиршұнаслығын бу күнкү сәвијjәси бахымындан мүәллифин көстәриди рәгәмләрдә дә, кизли имзаларда да инди мүәjjәn дәжишиклик етмәк лазым кәлир. Анчаг бу, Эзиз Шәрифин һәлә 30-чу илләрдә апардығы елми-тәдгигат ишинин әhәмиjәтини гәтиjjән азалда билмәз. Тәсадүфи дејил ки, елми дәjәрини инди дә сахлајан һәмин мәгалә лап бу яхынларда, 1962-чи илдә шаирин анадан олмасынын јүз иллик јубилеи мұнасибәтилә бурахылмыш ән јахшы елми-тәдгиги мәгаләләр мәчмуәсіндә тәкrap чап олунмушдур¹.

Мұхтар Гасымов Эзиз Шәрифин тәдгигатынын нәтичәлә-рини тәкrap етмиш вә бунунла да долашыглыға јол вермишdir. Профессор Эзиз Шәрифин мүәjjәnlәшdirди рәгәмләри вә кизли имзалары мәтбуат сәhiфәләриндә јенидән тәкrap едән мүәллиф, көрүнүр, һәмин мәгаләнин мүһарибәдән һәлә бир нечә ил әvvәл гәләмә алындығыны нәзәрдән гачырышдыр. Мәгаләнин 1962-чи илдәки тәкrap нәшри, бәлкә дә, тәд-гигатчыны чашдырмыш вә о, әсәрин мүәллиф тәрәфиидән јенидән ишләндидиини күман етмишdir. Мәгаләдә Эзиз Шәрифдән кәтирилмиш ситетларын илк нәшр үзрә дејил, 1962-чи ил нәшри үзрә көстәрилмәси дә белә бир ентимала әсас верир.

¹ Бах: «М. Ә. Сабир (Мәгаләләр мәчмуәси)». Бакы, 1962, сәh. 69—92.

севкили мәзік гәзетәнин нәшрә башламасы илә һүнәр вә иштәдадыны көстәрмәјә бир мұсаид јер ачылып. Җәмін мәчмуәнин әввәлинчи илин 4-чу нөмрәсіндән башлајараг: «Миллат нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» — мәтлә’ли шे’рилә ан әввәл һәчви-мәлін жазыб «Hon-hon» имза гоjur. Јерли гәзетләр тәгdir едир вә һәр јердән тәһsin вә тә’рифләр алды. Бундан соңра Сабириң һәвәсилә шеңрәти кетдикчә артыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә исә 1929-чу илдә Сабир барәсіндә дәрч етдириди хатиратында бу мәсәлә илә әлагәдар дејир: «Јери дүшүбкән лазым билирәм Сабирлә мараглананлара иг-рар едәм ки, мәчмуәмизин дәрдүнчү нөмрәсіндә дәрч олунан вә «Honhonnamə»јә дахил олан «Миллат нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» адлы мәнзумәни ки, бу saat чамаатымыз ону Сабириң иснад верир, Сабириң олдуғуны мән инкар едирәм: әввәла о сәбәә ки, һәмин мәнзумәнин әл жазысы Сабириң хәтти илә жазылмамышыр; икінчи дәлилим будур ки, ше’р өзү, — нечә ки, ше’р устадлары мұлаһизә едә биләр, — бир гәдәр зәифдир вә бәһәр сурәт Сабирә ярашмајыр. Бурада Сабир шивәси вә Сабир руңы көрүнмүр. Мәним һаман нәзәријәмін эксини бирчә шайирин дәсти-хәтти тәсдиг едә биләр, — әкәр бир кәсдә варса, зүһнүра чыхмагы арзу олунур».² Бөйүк әдіб сөзүнә давам едәрәк Сабириң «Молла Нәсрәддин» журналында 8-чи нөмрәдән, «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лутф бир өвлад» сатирасы илә иштирака башладығыны көстәрир.

Беләликлә, Сабириң «Молла Нәсрәддин» журналында 4-чу нөмрәдәнми, жаҳуд 8-чи нөмрәдәнми иштирака башламасы, иштимаи сатираның парлаг инчиләріндән бири сајылан «Миллат нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» ше’ринин Сабир гәләмінә мәхсус олуб-олмамасы әтрафындағы фикир мұхтәлифији мәһіз бурадан мејдана кәлмишdir.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин бу мұлаһизәсіндән соңра Сабириң әсәрләрини нәшр едән, жаҳуд онун һағында тәдгигат апаран әдәбијатчыларын эксеријәти (Сејид Һүсеји, Ч. Хәндан, Һ. Сәмәдзадә вә башгалары) һәмин сатираның Сабир тәрәфиндән жазылдығыны, дикәр гисми исә (Ә. Мұзниб, А. Заманов вә М. Гасымов) Сабирә аид олмадығыны иiddia етмишләр.

Бурада бир суал, һәм дә мараглы бир суал мејдана чыха биләр: һәмин сатираның Сабирә аид олмадығыны иiddia едән мүәллифләр нә кими дәлил вә субут көстәриләр? Әкәр бу сатира Сабириң дејилсә, онларын фикринчә, бәс киминдири?

Бу барәдә икі мұлаһизә вардыр вә мұлаһизәләрин һәр икиси хатирайә әсасланып. Мұлаһизәләрдән бирини филологи елмләр доктору Аббас Заманов, дикәрини исә Мухтар Гасы-

А. Сәһиэт. Сабириң тәрчүмеи-һалы. М. Э. Сабир. Honhonnamə, Бакы, 1912, сәh. 8—9; 1914, сәh. 8—9.

² Ч. Мәммәдгулузадә. Сабир барәсіндә хатиратым. Сабир китабханасының он иллиji, Бакы, 1929, сәh. 16.

мов ирәли сүрмүшдүр. Һәр ики мүэллифин мұлаһизәсими айры-ајрылығда хатырлатмаг, онларын дәлилләрини гысача олараг сәчијіләндирмәк «Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» ше'ри әтрафындақы мұбаһисәләрин гојулушу вә һәлли үчүн лазын вә вачибdir.

Аббас Заманов јазыр: «Бизчә «Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин Сабирин олмасы шубәләидир вә чох құман ки, «Молла Нәсрәддин» журналының бириңи нөмрәсіндә «Лисан бәласы» әсәринин алтында кедән ше'р Мирзә Җәлилин олдуғу кими, бу мәнзүм сатира да онун өзүнүндүр... Мирзә Җәлил анчаг тәвазәкарлыг үзүндән буны ачыг демәмишdir».¹ Жери қәлмишкән ону да әлавә едәк ки, Аббас Заманов һәмин мұбаһисәjә даир чап етдириди сон мәгаләсіндә бу мұлаһизәсіндән гисмән чәкилир, «Милләт нечә тараң олур олсун...» сатирасының «Мирзә Җәлилин вә жаҳуд Өмәр Фаигин олмасы» барасындә мұлаһизә жүрүдүр.²

Мұхтар Гасымов исә һәмин мәсәлә илә әлагәдар Җәлил Мәммәдгулузадәнін³ мә'лум мұлаһизәсими хатырлатдыдан соңра «Бәс бу ше'рин мүэллифи кимдир?» суалыны гојур вә дејир: «Бу суала гәт'и чаваб вермәк һәләлик чәтиндир. Мәним шәхси фикримә көрә «Нијә мәни дәjүрсүнүз?» фелjetонуну Мирзә Җәлил, онун архасында кәлән «Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» ше'рини исә Өмәр Фаиг јазмышдыр. Чунки Өмәр Фаигин дедијинә көрә Мирзә Җәлилин «Молла Нәсрәддин» журналының 1—8 нөмрәләріндә һеч бир ше'ри чыхмамышдыр. Буна көрә һәмин ше'р дә Мирзә Җәлилин дејилдир, икінчisi Өмәр Фаиг һәм дә шаир иди. Онун «Шәрги-Рус»да ачыг имза илә бир сырға ше'ри чап едилмишdir... «Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!» ше'ринин мүэллифи шубәләсиз Өмәр Фаиг иди».³

Мүэллиф бунунла да кифајетләнми. О, һеч бир дәлил вә сүбүт көстәрмәдән «Молла Нәсрәддин» журналында 1-чи нөмрәден 8-чи нөмрәjә гәдәр чап олунмуш бүтүн мәнзүм әсәрләрин Өмәр Фаиг тәрәфиндән јазылдығыны иддия етдији кими, тәхминен отуз ил сонralар гәләмә алымыш бир хатирәjә әсасланараң бирдән-би्रә Сабирин мә'лум вә мәшһүр сатирапарындан олан «Вај, вај! Нә жаман мүшкүлә дүшдү ишим, аллаh», «Адәми адәм еjlәjән парадыр» ше'рләrinни дә Өмәр Фаигин адына чыхыр. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында истифадә етдији кизли имзалар үзәринде хүсуси дајанағымызы нәзәрә алыб, һәләлик ады чәкилән ше'рләр наг-

¹ Аббас Заманов. Сабир һагтында монографија. «Азәрбајҹан» журналы, 1959, № 6, сәh. 212—213.

² Бах: Аббас Заманов. Бир мұбаһиса һагтында. Азәрб. ССР ЕА-ның «Хәбәрләри», Ичтимай елмләр серијасы, 1964, № 5, сәh. 119—126.

³ Мұхтар Гасымов. Мирзә Әләкбәр Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында фәалиjәти. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», Дил вә әдәбијјат, 1964, № 2, сәh. 35.

Аббас Замановун эсас дәлилләри бундан ибарәтдир. Қөрүнүүjү кими, бу дәлилләрин нечә бири мұбаһисали мәсәләниң, һәм дә «Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин Сабир гәдәминә мәхсус олуб-олмамасы барәсиндә вахты илә мејдана атылыш чидди вә принципиал мұбаһисәнин һәлли учүн гәтијән кағи дејилдир. Һәмин ше'рин Сабир тәрәфиндән жазылдығыны артыг тәсдиг вә гәбул етмиш әксәр әдәбијатшүасларымызын жекел фикирләри әтрафында мүәллиф женидән мұбаһисә ачаркән тәзә сез дејә билмәмиш, өз мұлаһизәсими тутарлы дәлилләрлә әсасландыра билмәмишdir.

Бәс Мухтар Гасымов нечә? Инди дә онун дәлилләринә дигәт жетирәк.

Әслинә бахылса, Мухтар Гасымов тәнгидә дәзә биләчәк елә бир дәлил дә көстәрмәмишdir. О, «Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин Сабирә аид олмадығыны дејәндә Чәлил Мәммәдгулузадәнин хатирәсинә вә бу хатирәнин илк тәсири алтында Әзиз Шәрифин сөјләдији мұлаһизәјә истинад едир. Ше'рин Өмәр Фаиг тәрәфиндән жазылдығыны иддия едәндә исә Өмәр Фаигин гејдинә әсасланып. Һәтта Мухтар Гасымов бу ше'рин Сабир гәләминә мәхсус олдуғуну сөјләжән мүәллифләри «журналын ишиндә билаваситә иштирак едән вә бүтүн һадисәләрин чанлы шаһиди олан» Әзиз Шәрифин тәдгиятына шубhә жаратмагда тагсырландырыр.

Дүздүр, Әзиз Шәриф 1937-чи илдә чап етдириди вә ирәлики сәhiфәләрдә адыны тутдуғумуз мәгаләсіндә Чәлил Мәммәдгулузадәнин хатиратындан соңра һәмин ше'рин Сабирә аид олмадығыны гәбул етмишди. Әзиз Шәрифин камил тәдгигатчы олдуғуна, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир јарадычылығына даир кәркин зәһмәтин, чидди елми ахтарышларын мәһсулу олан гијметли әсәрләр жаздығына бир кәсдә шубhә жохдур. Мәсәлә бурасыннадай ки, профессор Әзиз Шәриф өз тәдгигатыны һәмишә давам етдирир вә кенишләндирди, әvvәлләр сөјләдији бә'зи мұлаһизәләри тәзә материаллар әсасында бир дә нәзәрдән кечирир, даһа жени нәтичәләрә кәлир.

«Бу сөзләр профессор Әзиз Шәрифин «Милләт нечә тараң слур олсун...» сатирасынын мүәллифи һаггындақы илк мұлаһизәсина дә аиддир. Һәмин мәгаләсіндән кечән дәвр әрзиндә Әзиз Шәриф халг шаиринин јарадычылығына даир тәдгигат вә ахтарышларыны даһа да кенишләндирмиш, Сабир һаггында рус вә Азәрбајҹан дилләrinde бир сыра әсәрләр чап етдиришишdir. Соң тәдгигатында Әзиз Шәриф «Милләт нечә тараң олтур олсун...» сатирасынын мүәллифи барәсіндә әvvәлләр сөјләдији мұлаһизәдән әл чәкмиш вә тамамилә жени нәтичәjә кәлмишdir. О, Сабир әсәрләринин 1948-чи ил нәшринә жазмыш олдуғу мүгәддимә бу барадә дејир: «Сабир тәб'инин һәгиги ишкишағы — онун илк сатирик ше'риндән («Милләт нечә тараң олтур олсун, нә ишим вар») башланып. Бу ше'р «Молла Нәсрәддин» журналынын 1906-чы ил, апрел нөмрәсін-

дә чап олунмушду. Азэрбајҹан ше’ринин јени дөвр тарихини дә бу күндән башламаг лазымдыр¹.

Әзиз Шәрифин «журналын ишиндә билаваситә иштирак» етмәси вә «бүтүн һадисәләрин чанлы шаһиди» олмасы нагындақы мұлаһизә дә дәгиг дејилдир. Әзиз Шәриф о заман он-он ики јашында иди. О, һәлә журналын ишиндә билаваситә иштирак етмәди кими, һадисәләрин чанлы шаһиди дә ола билмәзди. «Милләт нечә тараҷ олур олсун...» ше’ри «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунан вахт Әзиз Шәриф Тифлисдә дә дејилди. 1906-чы илдә Нахчывандан јазыб қөндәрдији вә «Молла Нәсрәддин»дә ачыг имза илә дәрч едилмиш кичик охучу мәктубу да, ушаглара мәхсус «Дәбистан» журналындақы мәсәләләрин һәлли барәсиндә верилмиш редаксија почту да онун һәләлик Нахчыванда јашадығыны қөстәриди².

Бундан башга, Мұхтар Гасымов өз мұлаһизәсіни әсасландырмаг учүн Өмәр Фаигин хатирәсінә истинад едир. Тәэссүф ки, мүәллиф һәмин хатирәдән бир кәлмә дә олсун мисал кәтирмир. Мәнбәнин јалның чыхышда адыны қөстәрмәклә вәзиғесини битмиш сајыр. Инди һәмин мәнбәнин нәдән ибәрәт олдуғуна вә бу мәсәлә барәсиндә орада нә јазылдығына дигәт едәк.

Вәфатынын 25 иллији мұнасибәтилә 1937-чи илдә «Революсија вә култура» журналынын 1-чи немрәси Сабирин хатирәсінә һәср едилмишdir. Бурада бир соң әдәби-бәдии материалларла јанаши, Әзиз Шәрифин «Сабир вә «Молла Нәсрәддин» адлы мәгаләси дә чап олунмушудур. Һәмин немрәдән бир нұсхә Өмәр Фаигин архивинде саҳланыр. Сәhiфәләрин кәнарында карандашла едилмиш гејдләрдән көрүнүр ки, Өмәр Фаиг һәмин немрәни охумуш вә оху просесинде бу вә ја башга мәсәләјә мұнасибәтини билдирмишdir. Гејдләрин бир гисми позулдуғундан инди охунмасы мүмкүн дејилдир. Мүәллифин ба’зи гејдләри дә Әзиз Шәрифин мәгаләсінә аидdir.

Профессор Әзиз Шәриф Сабирин иштиракына گәдәр «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш сатирик ше’рләри сәчиijjәләндирәрәк јазмышды: «Сабир журналда иштирак едән вахтадәк журналда ше’р аз олурду вә бу ше’рләrin чохунн.

¹ М. Э. Сабир. Йопиопнамә. Бакы, 1948, сәh. IX. Елә бурадача ону да дејек ки, профессор Әзиз Шәриф бу фикриндә тәрәддүд едир. О, сон илләрдә чап етдириди мәгаләләринин бириндә Өмәр Фаигин «Молла Нәсрәддин» журналынын 8-чи немрәсінә кими кедән имзасыз ше’рләрин һеч бири Чәлил Мәммәдгулузадәнин дејилдир — һөкмүнү һаглы оларaq рәдд едәркән дәлилсiz вә сүбүтсуз дејир: «...бы һөмрәләрдә чап олунмуш «Лал ол вә данышма» (№ 1), «Миллат нечә тараҷ олур олсун, но ишим вар?!» вә «Гыз вә нәнә» (№ 4), «Лајла» (№ 6) ше’рләринин Чәлил Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јазылдығына мәним һеч шүбәм јохдур» (Әзиз Шәриф. Сабир һагтында диссертасија. «Әдәбијат вә инчесәнәт» гәзети, 27 нојабр 1965, № 48).

² Бах: «Молла Нәсрәддин» журналы, 21 июл 1906, № 16; «Дәбистан» журналы, 16 июн 1906, № 5.

јётниде чипләри данышдырмаг, онлары өз дили, өз ифадәләри илә сәчијәләндирмәк јолу илә кедир. Типләрин дахили аләмини шे'р, сөнәт күзкүсүндә әкс етдирмәк үчүн сатирик диалог вә монологлардан кениш истифадә едир. Тачир, руһани, мүлкәдар, зијалы, бәј вә ja капиталистин өзүнү чанлы инсан кими диндирилмәк вә бу үсулла онларын характерини ачмаг Сабир сатирапарында эн чох ишләнән сәчијәләндирмә үсулларындан биридир.¹

Бу үсул Сабирин лап илк сатирапарындан габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр, «Молла Нәсрәддин», «Бәһлүл», «Зәнбур» кими сатирик журналларын нәшри илә әлагәдар олараг даһа да тәкмилләшир, јени-јени бәдии бојалар, рәнкләр кәсб едир. Бу хүсусијәти шаирин мәтбуатда чап едилмиш илк, мә'лум сатирасында — «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти»ндә чох айдын шәкилдә көрүүрүк.

Дөврүн мұхтәлиф типләринин — тачир, вәкил, рөвзәхан, молла, дәрвиш, гәзетчи вә бир сырға башга сәнәт, пешә саһибларинин парлаг сәчијәсини вермәк үчүн халг шаири әсәрдә онлары «бир мәчлис» топламыш, данышдырмышдыр.

Вәкил

Һәгсизә һәгли деңб бир чох күнаһа батмышам.

Тачир

Мән һәлал илә һәрамы бир-бириңә гатмышам.

Рөвзәхан

Үммәтин пулун алый, мән көзләрин ислатмышам.

Молла

Күндә бир фитва вериб, мәхлугу чох алдатмышам.

Гәзетчи

Мән җәридәм долмаг учун мәтләби узатмышам.²

Он ики мисрадан ибарәт олан бу мәшүр сатирада типләрин дедикләриндән башга һеч бир гејд вә ja изаһ јохдур. Шаирин һадисәјә, типләре ачыг мұнасибәти, билаваситә мүдахиләси нәзәрә чарпмыры. О, јалныз типләри данышдырмаг, һәм дә мәһз өз истәдији шәкилдә данышдырмагла вәзиғәсими битмиш сајыр. Бу мұхтәлиф, рәнкарәнк типләр силсиләсіндә һәрә өз сөзү, өз нитги илә көстәрилдијиндән бири-дикәринә гәтијүән охшамыр. Сабир бөյүк бир усталыгla һәр типин өзүнәмәхсүс, спесифик сөзләрини, ифадәләрини тапыбыштырған. Һәм дә лөвһә елә сечилмиш, образлар елә сәчијәләндиримшилдир ки, шаирин типләре мұнасибәти там мүәжжәндир, мәнфидир.

Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдириди илк ше'риндә дә мәһз бу јолла кетмиш, типин дахили аләмими, һәјата бахышыны онун өз дили, өз сөзләри илә ачыб сә-

¹ Бу хүсусда баҳ: Мир Чәлал. Сабирин сурәтләр аләми. «Әдәбијат» 16, 23 декабр 1961, № 49, 50.

² «Һәјат» гәзети, 10 февраль 1906, № 33.

чијјэләндирмишdir. Бурада да тәрәгги вә инкишафа гәddар дүшмән олан мәнфи типин өзу данышыр вә данышдыгча да чүрүк мә'нәвијатыны, мүртәче әхлаги симасыны дәриндәи ачыб ифша едир.

Милләт нечә тараң олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мәһтак олур олсун, нә ишим вар?!
Гој мән тох олум, өзкаләр илә нәди карим?!
Дүнјаву чаһан ач олур олсун, нә ишим вар?!

Сәс салма, јатанлар аյылар, гој һәлә јатсын,
Јатмышлары разы дејилм кимса ојатсын,
Тәк-тәк айлан варса да, һәг дадымга чатсын,
Мән салим олум, чүмлә чаһан батса да, батсын;
Милләт нечә тараң олур олсун, на ишим вар?!
Дүшмәнләрә мәһтак олур олсун, нә ишим вар?!¹

Ше'р әvvәldәn ахыра гәdәr бу шәкилдә давам едир. Охучу lәr бәнддә ичтимаи интибаһын әлеjһары, диндар, egoist типин мүәjjәn бир хүсусијәти, тәzә бир сифәти илә таныш олур. Ше'р тамамланыгда исә охучунун көзу гарышында камил бәдии тип чанланыр. Шәхси мәнафеji һәр шејдәn үстүн тутмаг, вәтәnin нә кечмиши, нә дә кәләчәjи илә марагланмаг, вәтәn өвладынын ач, јохсул күзәраныны, дул гадынларын диләнчи вәзијjәtinи көрүб севинмәk, тәrәggi вә инкишафы анчаг јорған-дөшәkдә јад етмәk, башга милләtләrin наилиjjәtlәrin-дәn ибрәt алмамаг — hәmin типин сәчијjәvi әхлаги-мә'нәvi сифәtlәri бундан ибарәtdir.

«Бир мәчлисдә он ики кишинин сәhбәti» ше'rindeki мәnfi типләr илә бу типин дүнјакөрүшү вә бәd әmәllәri арасындақы охшарлыг, ejnijjәt кез габағындадыr. Идеja мәzmunu чәhätдәn санки eкiz дöгуlmуш бу ики әsәrin күlүш, сатира hәdәfләri бир олдуғу кими, tәswir вә tәngid үсулу да ejnidir. Фәргләnәn jekanә хүсусијәt бундан ибарәtdir ки, бириңчи әsәr сатирик диалог, иkinchi әsәr исә satiрик monolog шәklinde jazylmyshdyr. O da maaglydyr ки, Sabir hәm tәfsilatdañ гачмаг, ше'rdә лаконизmi kөzlәmәk, hәm dә типләri элван, rәnkarәnk bojalarp la sәchiijjәlәndirmәk учун sonralar да диалог вә monologlardan kениш istifadә etmisdir. Сатирик диалог вә monolog formasында jazylmysh ше'rlәr Sabir jaрадычылығында бир силсилә tәşkil едир. Bu типли әsәrlәrdә xalq шаири әvvәldәn ахыра кими бир jaхud ики nәfәrin сәhбәtinи verir, birchә kәlmә dә olsun kәnar изана, әlavә tәfsirә ehtiјaç hiss etmir. Real, hәgigi satiрик диалог вә monologlar типләrin дахили аләminni ачыb sәchiijjәlәndirdi кими, поетик дилә бир чанлылыг, tәravәt dә kәtiyir.

Бири-дикәриндәn тәхминәn ики aj соnra mәtbuatda дәrç edilmiш «Бир мәчлисдә он ики кишинин сәhбәti» илә «Mил-

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 28 апрел 1906, № 4.

Чани-хәзинә һәмдәму арами-чан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, зәман ол зәман иди¹...

«Молла Нәсрәddин»ин илк нөмрәләриндән е'тибарән классик әдәби прес хүсуси мәһәббәтлә јанашан бөјүк мүһәррир ишәрә башладығы сатира журналының мәгсәд вә вәзиғәләrinә уйгун олараг әдәби ән-әнәләрдән усталыгla истифадә етмән дә бачарырды. Бунун илк нұмунәсіни биз әдеби Сеид Әзим Ширванин мүсәddәsinә жаздығы пародијасында айдан көрүрүк. Дөрд бәндән ибарәт олан һәмин пародијаның тәкчә илк бәndи дедијимизи тәсдиг едә биләр.

Хош ол заман ки, хәлг јатыб бизәбан иди,
Бәзмим пилаву чај илә рәшкі-чишан иди,
Султан идим ки, вә'з илә һәккүм рәван иди,
Милләт гулам иди мәнә, бәхтим чәван иди,
Малу хәзинә мајили-арами-чан иди,
Дәмләр о дәмләр иди, зәман ол зәман иди!

Көрүндују кими, бу ики әсәрин шәкли әlamәtlәri арасында һеч бир фәрг јохдур. Сеид Әзим Ширванин поетик ирсина истинад едән Чәлил Мәммәдгулузадә мүсәddәsin фор-масыны, вәзин вә гафијәсіни дә, дилини дә, демәк олар, тамамилә сахламышдыр. Іеканә фәрг бундан ибарәттир ки, бириңчи парчада лирик гәһrәмәнын — ашигин кечирдији да-хили һисс вә һәjәчанлара уйғун олараг ишләнмиш «јар», «руji-јар», «чани-хәзинә», «һәмдәм» кими сөз вә тәркибләр икинчи парчада «хәлг», «пилаву чај», «вә'з», «малу хәзинә» типли сөз вә ифадәләрлә әвәз едилмишdir. Бунунла да лирик шे'р са-тирик ше'рә чеврилмиш, јар илә кечирдији хош күnlәrin eшги илә алышыб-јанан дәрдли ашиг өз јерини халғын авамлығына севинән, кечмиш дәбдәбәли јашајышыны, әлиндән чыхан дад-лы iемәklәri һәсрәтлә јад едән гарынгулу руhаниjә вер-мишdir.

Ики әсәр арасындакы бу мә'на хүсусијәтини, мәзмун вә идея аյрылығыны илк дәфә көрүб-кәстәрән көркәмли әдәбиј-јатшүнасымыз Фиридунбәj Кәчәрли олмушdur. Ф. Кәчәрли һәлә 1906-чы илин ијулунда жаздығы вә «Молла Нәсрәddин» журналының илк нөмрәләринин хұласәsinә һәср етдији бир мәгаласинде һәмин пародијаны «Кечмиши јад» адландырараг дејирди: «Журналын үчүнчү нөмрәsinә (Һачы Сеид Әзим Ширваниjә тәглид јолу илә) дәрч олунмуш «Кечмиши јад» ше'ри»лә мүәллиф молланын дили илә кечмиш eїiamы хатырлајыб дејир ки, кечмиш заманларда мә'мин мүсәлман бәндәләrin һәмиси чөналәт ичиндә иди. Һеч нәжи билмир, һеч нәжи анламышылар; молланы һәр јердә алым вә мүгәлләс бир ин-сан саиырдылар; ону плова, чаја гонаг едирдиләр. Вә'з едеб һажының чанына горху саланда һәр јердән она пул вә хәләт

¹ Сеид Әзим Ширвани. Диван. Тәбрiz чапы, 1897, сөh. 202.

верилирди. Онда ки, өвләди-вәтән хам иди, кеф чәкмәли әјjam иди. О көзәл әjjam кечмишdir, ону кери гајтармаг мүмкүн дејилдир»¹.

«Молла Нәсрәддин» нәшрә башламаздан һәлә хејли әvvәl «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти» адлы классик сатирасыны мәтбуатда чап етдиrәn Сабир севимли журнала илк дәфә пародија илә дејил, «Милләт нечә тараç олур олсун...» кими поезијамызын инкишафы тарихиндә дөнүш нәгтәси олан орижинал бир сатира илә кәлмишdir.

Сон вахтлара гәдәр белә бир тәсәvvүр мөвчуд иди ки, «Милләт нечә тараç олур олсун...» шे'ринин Сабир тәрәфиндән јазылдығыны дејән илк мүәллиф қуја шаир Аббас Сәhәт олмушdur. Йәтта бу әсәrin «Honhopnamә»jә дүшмәсини Аббас Сәhәtin «сәhви» кими гәләмә верән мүәллифләр дә јох дејилдир². Тәдгигат белә бир тәсәvvүрун јанлыш олдуғуну тәсдиг едир. Ахтарышлар көстәрир ки, Аббас Сәhәtdәn чох-чох әvvәl, һәлә бәjүк шаирин сағлығында һәмин ше'рин Сабир гәләминә мәхсус олдуғуну сөjlәjәn мүәллифләр вардыр.

Һәр шејдәn әvvәl, геjd етмәk мараглыдыр ки, «Милләт нечә тараç олур олсун...» ше'ринин адыны мәтбуатда илк дәфә халг шаиринин өзү чәкмишdir. Әсәrin нәшриндәn беш аj сонра Сабир «Иршад» гәzетиндә ачыг имза илә дәрч етдириji вә сон вахтлара гәдәр мә'lum олмајан мәгаләләри³н би-риндә һәмин ше'ra мұрачиәт етмишdir. Лакин о вахт ше'rin мүәллифи барапидә мәтбуатда heç bir мұбаһисә олмадығына жөрә шаир бу мәсәләjә мұнасибәтини ачыг шәкилдә билдirmәмишdi.

Мәгаләdә Сабир дөври мәтбуатын нәшринә вә давымына мадди јардым көстәрмәk нәгтеji-нәзәриндәn әналини ⁴ эсас группа («руhани», «үрәфа» вә «сәрмајәдаран») бөлүр. сонра да һәр бир группи айрылыгда кәssин тәнгидини верир. Вәп lýлардан данышаркәn шаир көстәрир ки, онлар «кисәлүст олдугларындан, «Милләт нечә тараç олур олсун, нә ишим вад?!» дејиб дә, анчаг кәndи хеирләri нерәdә олур исә үмдә «зәэрләri орададыр»⁵.

Сабир башга шаирләrin әсәrlәrinи тәхмис едәндә. 55 пардан мисра, беjt көтүрәндә, бу вә ja башга әсәrә нәзиrә iżzanda адәtәn мүәjjәn геjd верәr, онларын мүәллиfini һәmнәтлә jad едәrdi. Бу хүсусда шаирин истәr поетик јарадычынындан, истәrcә мәgalә вә мәktubларындан истәnilәn гәzit мисал көstәrмәk олар. Жухарыдақы мисранын мүәллиfi⁶ таир мәgalәdә heç bir гejdin верилмәmәsi dә һәmin шe'ri Сабирин өзүнүн олдуғuna дәлalәt elin.

¹ Фиридунбәj Кечәрli. Сечилмиш әсәrlәri. Бa: 1963, сah. 120.

² Бах: Аббас Заманов. Бир мұбаһисә һaggында. Аз: ССР ЕА-нын «Хәбәрләri», Ичтимai елмләр социјасы, 1964, № 5, сah. 1°

³ «Иршад» гәzeti, 26 сентябр 1966, № 226.

зусу ола биләр. Биз бурада Э. Һагвердиевин мәгаләси илә әлагәдәр јалныз бир мәсәлә — субъектив мұлаһизәләрә әсасән едилмәни лүзумсуз ихтисарлар һаггында бир-ики сөз демек истәјирик.

Әбдүрәһимбәй Һагвердиевин Сабир һаггында 1913-чү илдә јаздығы мәгаләсіні тәзәдән чап етдиրәркән Аббас Заманов, жухарыда «Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин мүәллифинә даир сиат кәтиридијимиз сәтирләри тамамилә атмышдыр¹. Қөрүнүр, әдибин бу сөзләри Аббас Замановун «Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин мүәллифи барә-синдәки шәхси мұлаһизәси илә зиддијәт тәшкіл етдииндән о, һәмин сәтирләри ejnilә охучуја тәгдим етмәји мәгсәдә уйғун сајмамышдыр. Дүздүр, мәчмүәнин лап әввәлиндә тәртиби хәбәрдарлығ едир ки, «китаб әсасән күтләви охучу үчүн нә-зәрдән тутулдуғундан, бә'зи мәгаләләрин вә хатирәләрин дилиндә кичик дәјишикликләр апарылмыш, һәмчинин ҹүз'и ихтисарлар едилмишdir». Анчаг Әбдүрәһимбәй Һагвердиевин мәгаләсіндән кәтиридијимиз җәтирләрин истәр мә'на, истәрсә әһәмијјәтинә қөрә тәртибчинин хәбәрдарлығында дејилән «ҹүз'и ихтисарла» әлагәси јохдур вә һәмин сәтирләр бүтүн охучулар үчүн ejni дәрәчәдә гијмәтлидир.

Аббас Заманов «Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин мүәллифи әтрафында мұбанисәләрә даир чап етдириди соң мәгаләсіндә исә «Honhопнамә»нин I чилдинин (1962) шәрһләриндә Э. Һагвердиевдән кәтирилмиш һәмин сәтирләрдә куја әсәрин мүәллифинә һеч бир ишарә вурулмадығыны, бу сөзләрин анчаг «ифадә», «зәрбүлмәсәл» мәгамында ишләндијини көстәрир.² Әлбәттә, Э. Һагвердиев һәмин сәтирләри јазаркән әсәрин мүәллифини мүәјжәнләшдирмәк мәгсәдини изләмәмишdir вә о заман белә бир мәгсәдә еһтијаç да јох иди. Бунунла белә, «Милләт нечә тараң олур олсун...» сөзләри илә Сабир адының јаңашы чәкилмәси көстәрир ки, әдибин мұгајисәси ғәтијән тәсадуфи дејилдир.

«Милләт нечә тараң олур олсун...» ше'ринин мүәллифи һаггында тарихи һәгигәт беләдир. Сабирин јашаýбы-јаратдығы илләрдә нәшр олунмуш дөври мәтбуат сәнифәләриндән бу фактларын сајыны артырмаг да оларды. Бөյүк шаириң мұасирләри Сеид Һүсейн, Мәммәд Сәид Ордумбади вә башгаларының совет дөврүндә јаздыглары мәгалә вә хатирәләри дә ѡада салсаг, һәмин ше'рин һәмишә диггәт мәркәзиндә дајандығы, Сабир гәләминин мәһисулу кими шөһрәтләндии аждын олар. Нәшр олундуғу күндән охучу күтләләри арасында кениш јаңылан һәмин ше'ри, хүсусән онун нәгәрат шәклиндә ишләнән шаһ бејтини инди әзбәр билмәjән бир охучу тәсәvvүр етмәк

¹ Бах: Мұасирләри Сабир һаггында. Топлајыб тәртиб едәни Аббас Заманов. Бакы, 1962, сәh. 55—56.

² Бах: Аббас Заманов. Бир мұбанисә һаггында. Азәрб. ССР. ЕА-ның «Хәбәрләри», Ичтимай елмләр серијасы. 1964 № 5, сәh. 124.

чәтиндир. Эсәрин охучулар арасында шеһрәт газанмасы, дилләр әзбәри олмасы вә нәһајәт, афоризм шәклинә дүшмәси бир тәрәфдән онун күчлү идея мәзмуну илә әлагәдардырса, дикәр тәрәфдән дә Сабир сатирасының дәрин үмумиләшdirмә гүдратини нұмајиши етдирир.

3

Илк нөмрәләрдә дәрч етдиши мәнзүм сатирик парчаларла әсил «Молла Нәсрәddин» шаирини ахтаран Чәлил Мәммәдгулузадә хошбәxtликдән өз арзусуна тез чатмыш, ахтардығы надир сатирик исте'дад саһибини вахтында тапмышды. «Молла Нәсрәddин» сәнифәләриндә чыхыш етмәjә башлајан Сабир журналын идея-естетик өзбәкесинин мүәjjәnlәшмәсендә мүһүм рол оjnадығы кими Азәрбајҹан ше'ринин инкишафы тарихинде дә жени бир мәктәбин — ингилаби-сатирик ше'р мәктәбинин әсасыны гојмуш олду. Чох кечмәдән Сабир үслубу ше'рдә әсас, апарычы вә истигамәтвериши һаким үслуба чеврилди, бу үслубу бәjәниb тәгdir едәn, Сабир јолу илә кедәn сатирик шаирләр дәстәси јетиши. Мәhз Сабир гәlәminin гүдрәti илә әсрләрдәn бәri Азәrбајҹan поэзијасында әсас жанр сајылан гәzәл жанры тәdriçәn һаким мөвgejини итири, заманын тәlәblәrinдәn доған мүасир ше'р, ингилаби сатира сүр'әtlә инкишаф етмәjә, әsрин истигамәtveriчи поетик жанрына чеврилмәjә башлады. Бу просесин чанлы шаһиди вә диггәtli мүшәнидәcisi олан шаир Abbас Cәhhәt гәlәm дос-тунun новаторлуғундан bәhc едәrkәn дејирди: «Молла Нәсрәddин» мејдана чыхынча артыг hәr саһиби-zөvг Сабир әfәndinin ондакы нұмунеji-әsh'арына мәftүn олмагдан кәndini аламады. О көzәl шe'rlәri охујub да анлајанлар, о көzәllикләrin zөvgүnә, фәргинә ваарнлар онлары hifz етмәjә hәvәs етдиlәr. Шаирләrimiz, јаҳуд мүтәshairlәrimiz о шивеji-мүstәhсәndә јазмага, тәglidә башладылар. Даhа билмәррә kөhнә үслуб тәrk олунду»¹.

Сабир кими, онун јолу илә кедәn шаирләrin дә чоху «Молла Нәсрәddин»ин нәшринә гәdәr мүәjjәn јарадычылыг јолу кечмиш, аз-choh поетик тәчrүbә әldә eтmiшdiләr. Бунуна белә, онларын да hәlәlik дүнjaкәруşlәri вә поетик үслублары мүәjjәnlәshmәmishi. Бу шаирләrin hеч бири шe'rdәki сәlәflәrinдәn nәzәrә чарпачаг дәrәchәdә фәrglәni иraли kедә bilmәdiklәri кими, ингилаби mубaризә illәrinin, jени әdәbi-icthimai mүhитin meјdanan atdygы зәruuri проблемlәrin kamil bәdii hәlli ni вериb охучуларын fikrinin iстиgамәt-lәndirәchәk сәviijәdә dә dejildiләr. «Молла Нәсрәddин» журналынын нәшрә башламасы истәr Сабирин, истәrsә dә онун мәktәbinә mәnsub шаирләrin јарадычылыг talejinida әlamәtdar тарихи һадисә олмушшур.

Мә'lum олдуғу узrә, «Молла Нәсрәddин»ин ruhuna ujғun

¹ «Jени иршад» гәzeti, 29 август 1911, № 2.

сатирик ше'рини, зәйиф дә олса, илк нүмүнәсини Чәлил Мәммәд-гулузадә вермишdir¹. Журналын биринчи нөмрәсindәki «Лисан бәласы» фелјетонуну мұшајиәт едән мәнзум сатирик парча һәигиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтармаг јолунда бөյүк әдібин фајдалы тәшәббүсү, кәшфијаты иди. Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында иштирака башладыгдан соңра Чәлил Мәммәдгулузадәнин тә'бири илә десәк «Лисан бәласы»нын шаири «сәсини хырп кәсди». Бу ифадәни әдіб сөзүн һәр-фи мә'насында дејил, тарихи һәигигәти даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг мәгсәдилә ишләтмишdir. О һәигигәт дә бундан ибарәт иди ки, «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләrinдә бир-биринин ардынча классик сатириларыны нәшр етдиရен Сабир, 1906—1907-чи илләрдә журналын яекәнә шаири ол-мушдур. Тәсадуфи дејил ки, халг шаиринин поетик тәчрубәси слан гәләм достларынын да бир чоху (Әли Нәэми, Әли Рази вә б.) илк вахтлар журнала кичик хәбәрләр, мәнсур фелјетонлар язмагла кифајәтләнмиш, сагирик ше'р саһесинде өз гәләмләрини сынагдан кечирмәjә тәшәббүс, яхуд чәсарәт етмәмишдиләр. Тәкчә белә бир рәгәми хатырлатмаг кифајәтдир ки, мәсәлән, 1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналында бүтүн дикәр мүәллифләrin чәмиси 9 ше'ри (фелјетонларын ичиндәки ше'р парчалары, мәнзум «почт гутулары» вә с. дә бураја дахилдир) дәрч едилдиji һалда, Сабирин 34 ше'ри чап олунмушдур. Халг шаиринин һәмин илдә башга дөври мәтбуат органларында («Иршад», «Бәһлүл» вә с.) чыхан сатириларыны да бураја әлавә етсәк, Сабирин неча чошгун илһамла языб яратдығы барәсindәki тәсәvvүr даһа да кенишләнәр.

Сабир әдәби мәктәбинә мәнсуб олан шаирләр өз устадларынын поетик үслубуну, сатирик ифадә тәрзини вә спесифик язы манерасыны бирдән-бирә һәэм вә дәрк едә билмир, тәдричән мәнимисәјирдиләр. Мушаһидәләр көстәрир ки, 1906-чы илин орталарындан башланан бу дәркетмә вә мәнимисәмә процесси тәхминән 1907-чи илин ахырларына гәдәр давам етмишdir. Бу сурәтлә, Сабир сатиринын тә'сири алтында язылмыш бә'зи ше'rlәrә «Молла Нәсрәддин» журналынын илк илләrinдә ара-сыра тәсадуф едилсә дә, бу тә'сир 1908-чи илдән е'тибарән өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрмәjә башлајыр. Диггәтә лајиг һалдыр ки, Сабир эн'энәләри илә бу вә ja дикәр дәрәчәдә бағлы олан шаирләrin чоху мәһz бу вахгдан сатирик ше'рә кечмиш, өз мәнзум әсәrlәri илә «Молла Нәсрәддин» сәhiфәlәrinдә мүнтәзәм сурәтдә чыхыш етмәjә башламышылар. M. C. Ордубади вә Әли Нәэминин 1906—1907-чи илләрдә журналда дәрч олунмуш бир-ики сатирины нәзәрә алмасаг, бу сөзләр молланәсрәdдинчи шаирләrin, демәк олар, һамысына шамил едилә биләr.

¹ Бу хүсусда баҳ: Әзиз Мирәһмәдов. Онун шаирлиji дә вар иди. «Азәрбайҹан» журналы, 1967, № 5, сәh. 28—33.

Беләликлә, Сабирин сатира эн'энәләри 1908-чи илдән е'ти-
барән онун мұасирләринин јарадычылығында хүсуси бир гүв-
вәт вә аһәнклә сәсләнмәjә башламышдыр. «Һәрдәмхәјал»
имзасы илә јазан Мәммәд Сәид Ордубади, «Мәшәди Сижим-
гулу», јаҳуд «Кефсиз» имзалары илә јазан Эли Нәзми, «Чу-
вәллагы» имзасы илә јазан Эли Рази Шәмчизадә, «Гыздыр-
малы» имзасы илә јазан Мәшәди Һәбіб Зеиналов, «Хортдан
бәj» имзасы илә јазан Салман Мұмтаз кими шаирләр мәhз
Сабир эн'энәләри әсасында јетишмиш көркәмли сатирикләр
иди. Бундан башга, «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә «Геj-
би», «Һәрчай», «Зансуллу» кими мұхтәлиf қизли имзаларла
чыхыш едәn вә һәләлик шәхсиijәtlәri бәлли олмаjan шаир-
ләrin әsәrlәrinдә дә Сабир сатирасының күчлү тә'сири ду-
juлмагдадыr.

Сабирлә onun мәktәbinә mәnsub шаирләr арасындақы иде-
ja-tematik әlagәlәr мұхтәlif, rәnkarәnк формаларда меj-
данa чыхырды, hәr шejdәn әvvәl, демәk лазымдыr ки, әsәrl-
lәrinin мұtәrәggи идея мәzmунуна вә әlvan сатиrik боja-
laryna kөrә Сабир башчылыг etdiyi әdәbi mәktәbin nүmajәn-
dәlәrinin һамысындан irәli kедir, mollanәsrәddinchi шаир-
lәrin јарадычылығына гүvвәtli tәkan вә istigamәt verirdi.
Mұasirlәri Сабир шe'rinin hәm мәzmун, идея, hәm дә bәdии
sәnәtkarлыg хүсусиijәtlәrinдәn ejrәni, гidalanыrdыlар.
Onlar бәjүk шаирин идея вә образларындан, tәsvir вә ifadә
үsулларындан istifadә edәrәk иctimai-sijasи һадисәlәri
satиrik istigamәtde сәcijjәlәndirmәjә chalышыrdыlар. Bu
шаирләrin истәr үmumiijәtlә mөvzu daирәlәrinin kенишләn-
mәsinidә, истәrsә onlarda bejnәlhalг һадисәlәrә фәal mu-
nasiбetin јaranmasында Сабир сатирасының tarixi әhәmijәti
вә әdәbi tә'siri son dәrәchә бәjүk olmушdур. Xalг шаиринин
satира эn'энәlәri вә ictimai-bәdии tә'siri bә'zi әsәrlәrdә
aчыg, чылpag шәkiлde өzүnү бүruzә verсә dә, мұasirlәri
Сабир шe'rinde әsасен јарадычы шәkiлde istifadә edir,
bu шe'rin tәkrarolunmaz sәnәtkarлыg сирләrinдәn, satиrik
dil вә ifadә хүsusiijәtlәrinдәn ejrәnmәjә сә'j кәstәriрdиләr.

Сабирин iртича илләrinдә gәlәmә alыnмыsh шe'rlәri тәк-
чә идея, мәzmун чәhәtdәn dejil, набелә satиrik дил вә үslub
хүsusiijәtlәrinә kөrә dә sechiлиrdi. Bu заман xalг шаирi
ictimai-sijasи һадисәlәri сәcijjәlәndirәrkәn өrtүlu тәngid
үsулundan, rәmzlәrdәn dana kениш өлчүd istifadә edirdi.
Ana dilinin mә'na инчәliklәrinи mүkәmmәl биләn, әsrlәrin
synaғындан чыхмыsh зәnkin mә'nәvi xalг сәrvәtlәrinдәn
izlәdiyi idejanыn satиrik ifadәsindә хүsusi бир mәhәrәtlә
istifadә edәn Сабирин hәmin илләrdә јаратдығы гүvвәtli
ejhamly satиralarы iртича dөvruzun xarakter хүsusiijәtlә-
rinи сәcijjәlәndirmәkлә galmajыb, ejni заманда, ингилаби-
satиrik шe'p саhәsinde ilk addымlarыны atan molланәsrәd-

Шәриф соиракы тәдгигатында бу мұлаһизәсіндән әл чәкмиш, мәгаләни 1962-чи илдә женидән чап етдиңдеркән¹ һәмін сәтирләрін мәтіндән чыхармышдыр. Профессор өз мұлаһизәсіндән әл чәкдији һалда, онун илк тәдгигатына әсасланан бә'зи башга мүәллифләр бу мәсәләдә тә'кид едиңдер. Мәсәлән, тарихчы Мухтар Гасымов лап бу сон илләрдә дәрч етдиңди жазыларының биринде «Гејби» имзасыны женидән Сабирин кизли имзалары сырасына дахил етмишdir.²

Бу кими мұлаһизәләрин әсассызылығыны, «Гејби» имзасының Сабирин дејил, онун әдәби мәктәбинә мәнсуб башга бир шаир тәрәфиндән ишләнмиш кизли имза олдуғуну айданлаштырмаг үчүн «Ач» ше'ринин идея мәзмунуна диггәт жетирмәк, һәмін әсәр үзәринде «Тө'меји-нәһар»ын идея-бәдии тә'сирини нұмашиш еттирмәк лазығынан.

Сабир кими, «Ач» ше'ринин мүәллифини дә, Эли Нәэміни дә дүшүндүрән илк нөвбәдә ачы һәјат һәгигәтләри, зәһметкеш халг күтләләринин ичтимай дәрдләри, мадди вә мә'нәви еңтијавлары иди. Зәнкәзур ачларының дезулмәз вәзијәти, вар-дөвләт саибләринин вә набелә, буржуа зијалыларының ачлара гаршы лагејд мұнасибәти «Тө'меји-нәһар» сатирасында олдуғу кими онун тә'сири алтында жазылыш әсәрләрдә дә башлыча тәнгид һәдәфләридир. Бөյүк сатирик жолу иләкедән молланәсрәддинчи шаирләр Сабир ше'ринин һәм идея мәзмунундан, һәм дә формасындан, сатирик пријомларындан истигадә едәрәк ejni мөвзуну бир-бириң җаҳын мөвгедән ишыгандырып, халг шаири тәрәфиндән тәнгид атәшинә тутулан һәдәфләри нишан алырдылар. Доғрудур, онларын ачылары атәшдә бә'зән һәдәфә сәрраст дәјмәјән күлләләр дә нәзәрә чарпырды. Мәсәлән, «Ач» ше'риндән кәтиридијимиз:

Бахын бу бинәваләрин чыхыб көјә фәғанлары,
Жетим ушагларын тутуб әлиң, қазыр дүканлары.
Ојанмајыр бу наләдән нә бәjlәри, нә ханлары,
Тутар жәгин тәмамини, фәгир едән дуаны көр!³—

сатиrlәrinin мүәллифи ачларын аh-наләсіндән бәj вә ханларын ојанмадыгларыны көстәрәркән, жаҳуд фәгиrlәrin дуасыны тә'сирсиз галмајачағындан, кеч-тез буржуа-мүлкәдар ағалары тутачағындан сөһбәт ачаркән, неч шубhәсиз, көрушләриндәki зәиф, мәһдуд чәhәтләри бүрзә вермәклә јанаши, Сабир ше'ри үчүн сәчијәви олан һұчумчу мөвгедән, кәssкин вә ifshaedichi satiрадан да узаглашырды.

Халг шаиринин истәр бәj вә ханлара, истәрсә дә ачлара мұнасибәти тамамилә башга бир руһда, башга мәзмунда иди. Сабир сатирасындағы тәкчә бир бејт бу мұнасибәт вә онун

¹ Бах: «М. Э. Сабир (Мәгаләләр мәчмуәси)». Бакы, 1962, сәh. 69—92.

² Бах: С. М. Кирзов адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», Дил вә әдәбијат, 1964, № 2, сәh. 34.

³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 5 август 1907, № 29.

характери, ичтимаи-синфи мәнијјети һаггында охучуја там вә айдын тәсәввүр вермәкдәdir:

Тахыл, тахыл дејиб дә соҳ чыгырма зөнкәзурлу тәк,
Бәйин-ханын, ханын-бојин әлиндә еңтикары көр!

Көрүндүјү кими, Сабир милләт вәкилләринин Зәнкәзур ачларына биканәлијини садәчә олараг көрүб-көстәрмәклә кифајэтләнмәмишdir. Давамчыларындан фәргли олараг, халг шаири мөвчуд вәзијјетә там аյыг мұнасибәт бәсләмиш, мәсәләни принципial шәкилдә гојуб бәй вә ханларын әсил мә'нәви симасыны дәриндән ачыб ифша етмәк јолу илә кетмишdir.

Еjни вәзијјети шаирин ачлара мұнасибәтindә дә көрмәк мүмкүндүр. Экәр «Ач» ше'ринин мүәллифи фәгиrlәri «дуа етмәј» чағырыр, бу дуанын тә'сириндән сөһбәт ачырдыса, Сабир ачлары дөзүлмәз вәзијјетлә фәал мубаризәjә сәсләјир, «әғнијаләрдән» hеч бир үмид, көмәк көзләмәмәк идејасыны тәблиг едиrди.

Бу әғнијаләрин үзүн көрүнчә еңтијачда,
Кет, ej фәгири-бинәва, кәфән бүрүн, мәзары көр!—

Бејти мәһіз һәмин идејасын Сабир гәләминә мәхсус гүввәтли сатирик ифадәси иди. Шаирин мұрачиәт етдиши адамлар бинәва фәгиrlәr, тәngид һәдәфи исә «әғнијаләр»dir. Фәгиrlәr мұрачиәтлә дејилмиш ән ағыр сөзләрдә белә («кәфән бүрүн, мәзары көр!») онларын ачыначаглы налына жана, тәэссүф едән вә нәһајәт, фәрjad гопаран һуманист сәнэткарын гәлб чырпынтыларыны дујмамаг гејри мүмкүндүр. Эсәрдәки «ај ач тојуг», «сүс, ај языг» типли ифадәләрдә бу hiss даһа айдын көрүнүр. Дәриндән диггәт едилсә, Сабир сатирасында инсаны мискин вәзијјетә салан зәманәjә, ичтимаи гурулуша гарышы кәssин нифрәт вә мубаризә руһунун һаким олдуғуну дујмаг да чәтин дејилdir.

Буржуа зијалыларына мұнасибәт мәсәләсинә қәlinчә, халг шаири илә онун давамчылары арасында там јекдиллик, фикir бирлиji нәзәрә чарпыр. «Тө'меji-нәһар» сатирасында олдуғу кими, Эли Нәэменин вә «Гејби»нин эсәрләrinde дә буржуа зијалылары өлдүрүчү тәngид атешинә тутулмуш, онлар мә'нәви жохсуллуг тимсалы, гумар вә шәраб дүшкүнү кими сәчиј-жәләндирilmишләр. Ермәни зијалыларынын ачлыға дучар олмуш һәмвәтәnlәrinә мадди вә мә'нәви чәнәтдәn һәр чүр көмәк көстәрдикләри бир ваҳтда, мүсәлман зијалыларынын ejsh-ишрәтә уяраг халгдан узаг дүшмәләри, һаггында данышдығымыз әсәрләrin һәр үчүндә онларын әсил ичтимаи-тарихи фачиәси кими үмумиләшdirilmishdir.

Сабирии буржуа зијалыларына мұнасибәti беләdir:

Бу интеликләrin сөзүн кәтирмә hеч арапыға,
Олары көрмәк истәсәи, шәрабы көр, гумары көр!

Палитгадыр һәр ишләри, аъышлары, вәришләри,
Оларда бир әмәл фәгәт гуру, бош ифтихары көр!¹

«Ач» ше'ринн мүәллифи буржуа зијалыларының һәјат тәрзини сәчијјәләндирәрәк јазыр:

Жатар клубда мәст икән, сөләр: «Ханы кәбабу меј?
Нә гәрд исчә дојмајыб, дејәр: «Верин шәраб hej!»
Ханым, дәмәғ вәгтидир, иолуб нәважи-чәнкү неј;
На Зәниказур фәгирини, нә орда ач галаны көр!²

Эли Нәэми исә Сабирин «Тө'меји-нәһар» сатирасына јаздыры: «Чајда чапан, гардашым, ағлама, ағлары көр!» мәтләйли чавабында дејир:

Нејләјиб ахыр сизә интеликентләр, балам,
Сон данышан сөзләре сәбр едә билмәз адам,
Та ки, пешиман олур, бир лүтә вермир салам.
Онда тамашаја кәл, һәрзәни, көфтәры көр!³

«Молла Нәсрәddин» журналында «Һәчамәтведи» имzasы илә дәрч етдирди бу илк сатирасындан башлајараг Эли Нәэми Сабир әдәби мәктәбинин көркәмли нумајәндәләриндән бири кими танынышды. Бу чавабдан соңра Эли Нәэми гырх илә јахын давам едиб кәлән әдәби фәалијәти дөврүндә, демәк олар ки, Сабир сатиralарындан һәмишә тә'сирләнмиш вә фајдаланмышдыр.

Эли Нәэми молланәсрәddинчи шаирләр сырасында үслубча Сабирә ән јахын олан сатирикләрдән бири, бәлкә дә биринчи иди. Истәр сечиб ишләдикләри мөвзу, тәблиғ вә тәрәннүм етдикләри мүтәрәгги ичтимай идеја, истәрсә дә сатирик дил вә үслуб хүсусијәтләри чәһәтдән бу ики шаирин јарадычылығы арасында үзви бир әлагә вә јахынлыг вардыр. Чәлил Мәммәдгулузада Эли Нәэмини «икинчи Сабиримиз» адландырарак кән мәһз бу чәһәтләри нәзәрдә тутурду. Халг шаирининг 1906-чы илдән е'тибарән бир-биринин ардынча «Молла Нәсрәddин» сәhiфәләrinдә дәрч едилән классик сатиralары Эли Нәэминин бүтүнлүкә ичтимай сатираја кечмәсindә, Сабир әдәби мәктәbinә мәнсуб көркәмли бир шаир кими јетишмәсindә һәлледичи рол ојнамышдыр. Бу тарихи һәгигәти Эли Нәэминин өзү дә Сабир нағында јаздыры мәнзум вә мәnsур хатирәләrinдә, мәгаләләrinдә дөнә-дөнә геид етмиш, сатирик ше'рин надир устадына бәсләдији дәрин рәгбәт вә миннәтдарлыг һиссени дәфәләрлә билдиришишdir.

Сабирлә Эли Нәэми јарадычылығы арасында мүштәрәк чәһәтләр чохдур. Эли Нәэми Сабир сатирасындан һәм мөвзу, мәсмүн вә идеја, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән чох шејләр

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 14 апрел 1907, № 15.

² Женә орада, 5 август 1907, № 29.

³ Женә орада, 8 октябр 1907, № 38.

Эх зетмиш, ингилабчы сатирикін вәфатындан сонара онун эй-әнәләрini давам етдирән шаирләrin өн сырасында кетмишdir. Эли Нәэмminin hәjat вә jaрадычылығына даир хүсуси тәдгигатын мүәллифи, филологи елмләр намизәди Фиридун Ыүсејновун фикринчә, «Дини әгидәләрин, ислам зәнијүәтинин, пулун, тәнбәллијин, керилек вә савадсызлығын, гадын әсарәтиinin, чаризмин вә Шәрг деспотизминин тәнгилияне hәср олумыш сатиralар Сабирлә Эли Нәэми jaрадычылығында шәкил вә мүндәрәчә jaхынылығына сәбәб олмушшур. Сатиralарында портрет jaратмаг, мұхтәлиф зұмрәләр мұнасибәт, фикри экс мә'нада вермәк, типләри өз дили илә ifsha etmәk, әрузун бир чох бәһрләринде jazmag, классик Азәрбајҹан вә Шәрг әдәбијатындан истифадә ѡоллары, шифаһи халг jaрадычылығына мұнасибәт кими мұһым чәһәтләр дә Сабирлә Эли Нәэми jaрадычылығында мүштәрәклик jaратмышдыр. Бу һал «Молла Нәсрәddin»ин икинчи илиндән башлајараг Эли Нәэми jaрадычылығынын сон дәврләrinә гәдәр давам едир»¹.

Сабирин молланәсрәddinchi шаирләrә, о чүмләдән Эли Нәэмије тә'сирини тәкчә бу вә ja дикәр мөвзуда jaзылмыш бир вә ja бир нечә ше'rлә мәһдудлашдырмаг доғру олмазды. Халг шаиринин дини мөвнүмат, чәналәт, сәбир, тәһеммүл, зұлм вә истибад әлејhине jaздығы вә набелә, бејнәлхалг на-дисәләрә hәср етдији кәssин сатиralары мұасирләrinin фикри-бәдии инкишафында мұһым рол ојнамыш, онларча әsәrin jaранмасы үчүн мөвзу вә материал вермишdir. Сабир сатиralары шаирин мұасирләри үчүн парлаг сәнәт нұмунәси, әсил илham мәнбәji олмушшур.

* * *

«Молла Нәсрәddin» журналынын илк нөмрәләrinдәn е'ти-барәn Сабирин дини мөвнүмат, чәналәт вә ruhаниlik әлејhине дәрәч етдириди бир-бириндәn кәssин сатиralары шаирин jaрадычылығында айрыча силсилә тәшкил едир. Бу силсиләjә дахил олан әsәrlәrdә Сабир доғма халгынын ичтимai-мәдәni jүksәliши, тәrәggىi вә инкишафы намина hәр чүр керилек тәzәhүrlәrinә, дини мөвнүмата, чәналәт вә наданлыға гаршы чидди мубаризә апарыр, чәниәт вә чәhәnnәm хүлжалары илә зәһmәtкеш күтләләrin зәнини мәшгүл едәn, онлары мөвчуд ичтимai гурулуш әлејhине фәал мубаризәdәn узаглашдырмага чалышан ријакар ruhаниләrin hәjat тәрзини, әхлаги-мә'нәви симасыны өлдүрүчү сатира атәшинә тутурду.

Бу мөвзудакы әsәrlәrinin чохуну бөյүк сатирик гәlәmә алдығы образларын өз дилиндәn jazmыш, ruhani типләrinin даһа чанлы вә тә'сирli чыхмасы үчүн бојаларыны әsirkәmә-мишdir. Тәswir вә сәчиijәlәndirmә үсулуунун әsасен ejni олмасына баҳмајараг, шаирин jaратдығы ruhani образлары rәnkarәnklili илә сечилир, истәр заһири көркәm, портретин

¹ Фиридун Ыүсејнов. Сабир вә Эли Нәэми. «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 5, сәh. 125.

чизкиләри, истәрсә дә арзу вә әмәл, мә'нәви аләм чәһәтдән бу типләр бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнирләр. Халг шаңри руһани образларыны сәчијјәләндирәркән онларын әһвал-руһијјәсинин тәсвирина һәмишә хүсуси диггәт јетирир, типин арзу вә душунчәләрини, үрәк чырпынтыларыны, горху, севинч вә тәлашыны бөյүк сатирикләрә мәхсус мисисиз бир усталыгla әкс етдиရәрәк һәм характерләрин даһа чанлы, долғун чыхмасына наил олур, һәм дә әсәрин фикри истигамәтини кәскин шәкилдә нәзәрә чарпдырыр.

Бу бахымдан шаирин «Ah ejladijim nesh'eji-geljanын үчүндүр», «Ax!.. нечә кеф чәкмәли әjjам иди», «Вәгта ки, гопур бир евдә матәм», «Атмыш нигаби-һүснүн мәчмуәжи-тәванкәр» мисралары илә башланан сатиralары вә бир сыра башга ше'рләри диггәти чәлб едир, мүэллифин руһани образларыны јарадаркән истифадә етдири бәдии тәсвир вә ифадә-васитәләри, рәнкарәнк сатирик сәчијјәләндирмә үсуллары һаггында долғун тәсәввүр верир. Бу әсәрләрдә Сабир руһаниләrin типик, реал вә сатирик портретләрини јаратмаг үчүн мараглы әдәби үсуллара мурачиэт етмиш, даим ишләтдири бојаларын әлванлығына, сатирик чизкиләрин сәчијјәвилијин-чалышмышдыр. Мәһз буна көрәдир ки, гәләмә алындыглары ваҳтдан јарым әсрдән артыг бир заманын кечмәсинә баҳма-јараг бөйүк сатирикин бу мөвзуда јаздығы әсәрләринин чоху өз идея-бәдии тәравәтини бу күн белә итирмәмиш, руһаниләrin дилиндән дедири айры-айры мисра вә бејтләри халг күтләләри арасында кениш јајылараг зәрби-мәсәл һалына кечмишdir.

Руһаниләrin тәнгидинә һәср едилмиш сатиralарын һәр бириinin өзүнәмәхсус сәчијјәви хүсусијјәтләри, тәкраполунмаз идея-бәдии мәзијјәтләри вардыр. Бунунла белә, ejni мөвзуда јазылыш һәмин әсәрләrin идея мәзмунунда үмуми бир чәһәт, сәчијјәви бир хүсусијјәт габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдыр. Халг шаири руһани типләринин әхлаги-мә'нәви симасыны дәриндән ачыб ифша етмәк, ачкөзлүк, тамаһкарлыг, гарынгулуг кими руһаниләрә мәхсус чиркин, гејри-инсани сифәтләри бүтүн чыллаглығы илә охучунун көзү гаршысында чанландырмаг үчүн онлары гәсдән јохсул, таванасызын инсанларла, бир тикә јаван чөрәјә меһтач олан ач-јалавачларла гаршылашдырыр. Бу гаршылашдырмада сатирик ше'рин надир устасы башлыча олараг ики мәгсәд изләјир, бир охла ики һәдәфә вурур: бир тәрәфдән, һәмишә јетим-јесирә көмәк көстәрмәк-дән дәм вуран, бу ишин савабындан узун-узады сөһбәтләр ачан руһаниләrin әсил мә'нәви симасыны ачыб көстәрир, онларын сөзләри илә ишләри, вә'дләри илә әмәлләри арасындақы кәскин зиддијјәти мейдана чыхарыrsa, дикәр тәрәфдән дә буржуа-феодал чәмијјәтинин ичтимай јарадарыны, «аччлар» вә «стохлар» дүнијасынын барышмаз синфи ихтилафларыны нәзәрә чарпдырыр.

Бу хүсусијјети Сабир сатиralарынын тә'сири алтында молланысарддинчи шаирларин ejни мөвзуда жаздыглары эсэрләрдә дә айдын көрмәк мүмкүндүр. М. С. Ордубадинин «Мүсэлман јығынчаглары» (1906), Эли Нәэмминин «Оручлуг» (1908), «Зансуллу» имzasы илә жазан шаирин «Ишари-тэс-сүф» (1909) шे'рләри вә бир сыра башга эсэрләр бу чөннөтән диггәти чәлб едир, дин вә шәриәт мүбәллигләринин сәчиijjәви сифәтләрини, онларын ријакарлығыны, хәбислијини, ачкөзлүjүнү сәчиijjәләндирмәк учун зәнкин материал верир.

Фүзули ирсинин һәгиги вариси олан вә жени шәрайитдә онун ән'әнәләрини јарадычы шәкилдә давам етди. Сабир дани шаирин «Ah ejlәdiyim сәрви-хурманын үчүндүр» мисрасы илә башланан гәзәлинә жаздығы бәнзәтмәдә¹ јүксәк ешг, мәнәббәтә биканә галан, һәјатын мәннасыны анчаг јемәк-ичмәкдә, газанчда көрән тамаһкар, гарынгулу вайзин долгун сатирик портретини јаратмышдыр. Фүзули гәзәлинин вәзи вә гафијәсими, бир сыра тәркиб вә ифадәләрини ejнилә сахласада, халг шаири гәзәлин идеја мәзмунуну тамам башга бир истикамате доғру јөнәлтмиш, она жени мәзмун, жени ифадә вә сурәтләр ашыламышдыр. Сабириң јарадычылыг сүзкәчиндән кечән Фүзули гәзәли дөврүн тәләбинә уйғун даһа гүввәтли ичтимаи мүндәричә кәсб едәрәк кәскин сатирик ше'рә чөврил-мишdir.

Аh ejlәdiyim нәш'еji-гәлjanын үчүндүр,
Ган ағладыгым гәһвеji-финчанын үчүндүр.
Вә'з ejlәdiyim һәdјәwy ehсандан анчаг,
Үмдә гәрәзим кисаву һәмjanын үчүндүр.
Сәркәштәliyim хәрмәни-буғдалар учундан,
Ашыфтәliyim сәрвәту саманын үчүндүр.
...Көрдүм ки, плов бишмәдәдир, ачлыға дәздүм,
Билдим бу тәдарүк шәби-ehсанын үчүндүр.
Ах, бирча көраjdим сәни, ej севкли варис,
Мејлим сән илә дәсти-зәрәфшанын үчүндүр.
Мүн'имләрә чаң вер, көнүл, уйма фүгәраj,
Синәмдә сәни бәсләдийим анын үчүндүр.²

Көрүндүjу кими, Фүзули гәзәлиндән һазыр гәлиби, форманы көтүрән, гәзәлин бир сыра сөз вә ифадәләрини ejнилә сахлајан халг шаири тамам жени мәзмунлу бир эсәр, оригинал хүсусијјетләри илә сечилән парлаг ичтимаи сатира нүмүнәси јаратмышдыр. Фүзулиниң лирик гәһрәманы — ашиг өз севклисисини ешги вә һәсрәти илә чырпыныры, фәрјад гопарырса, Сабириң сатирик гәһрәманы — вайз анчаг «нәш'еji-гәлjan» вә «гәһвеji-финчан» барәсindә дүшүнүр. Лирик гәһрәман вүсал жолунда минбир чәфаја дәзүр, әзаб-әзијјәтә мәрдликлә синә

¹ Бу хүсусда баҳ: Мирзага Гулузадә. Сабир вә Фүзули ирси. «М. Э. Сабир (Мәгаләләр мәммуәси)». Бакы, 1962, сөh. 171—172; Эзиz Шәриф. Сабириң нәзириләри. «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 5. сөh. 91—93.

² «Молла Нәсрәddin» журналы, 1 сентябр 1906, № 22.

кәрірсә, сатирик типин бүтүн дәрди, әләми «куфтә-бозбаш» вә «долма-бадымчан»ла бағылдырып. Ашиг өз синәсини жа-рының гәдәмләри алтына фәрш едир вә бундан юқсәк мә'нәви зөвг алырса, вайз жалның сүфәрдәки ләзиз жемәкләрә чан атыр, кәсскин тамаһ учундан өз синәсини варлыларын ајаглары алтына дешәйир. Лирик гәһрәман өз чаныны дөнә-дөнә севклили-сина гурбан дејир, чүнки бу чаны мәһәз чананы учун сахла-мышдыр. Сатирик гәһрәман исә өз чаныны вар-дөвләт вә не'мәт саһибләринә («мүн'имләрә») гурбан вермәјә назырла-шыр, чүнки бу чаны фүгәра үчүн јох, мәһәз онлар үчүн бәслә-мишдир.

Бөյүк сатирикин мәнфи типи ифша етмәк үчүн ишләтдији бүтүн бу бәдии бојалар, епитет, тәшбиһ вә мүгајисәләр Сабирә гәдәркі классик поэзијамызда тәсадуф едилмәјән, зәнкин әдәби ән'әнәләрә әсасланан жени вә орижинал васитәләр иди. Классик поэзија жаңы шаириниң жарадычы мұнасибәти, мән-фи типин әхлаги-мә'нәви симасыны ачыб сәчијјәләндирәркән мәһәрәтлә истифадә етдији тәсвир вә ифадә васитәләри, сати-рик тип, образ жаратмаг үсуллары, тәшбиһ вә епитетләрдәки һәјатилик, реаллыг, орижиналлыг вә бәдии тәравәт әдәби тәң-рубәјә дә дәрһал өз тә'сирини көстәрди, гүввәтли әкссәда та-параг молланәсрәддинчи шаирләрин жарадычылығында давам вә инкишаф етдирилди.

Бу бахымдан Сабирә илк сәс верән, бөйүк сатирикин јолу-ну интихаб едиб, онун бәдии тип вә образ жаратмаг үсулла-рындан фајдаланан шаирләрдән бири М. С. Ордубади ол-мушшур. Сабир әдәби мәктәбинин хүсусијјәтләриндән даны-шаркән Ордубадинин өзу дә өз бөйүк устадынын тә'сир күчү-нә, жаңы шаириниң жарадычылығындағы ән'әнә вә новатор-луға юқсәк гијмет верәрәк жаңырды: «Сабириң «Молла Нәс-рәддин» журналындағы жаҳуд кәндисинин диваны олан «Ноп-напнамә»дәки мәнзүмәләрини бирәр-бирәр диггәтдән кечирәр исәк, көрә биләриз ки, ба'зи гафијәләринде Фүзули вә устады олан Сејид Әзимә тәглид еләмишсә дә, фәгәт жаратдығы кә-ләмат вә үслуби-әдібанәсилә дәхи бир мүчәддид кими зүнур едәрәк бундан соңра кәлән шаирләри кәндисинә тәглид етди-рәчек گәдәр бир мәгами-ә'лај вара билмишдир»¹.

Сабир поэзијасының е'чазкар тә'сир гүввәсини чох јахшы сәчијјәләндирән бу жығчам вә мә'налы фикир елә белә, тәса-дүфи дејилмәмишдир. Һәмин сәтирләрин мүәллифи дә Сабир ән'әнәләри зәмиининде јетишмиш, онун ше'р жарадычылығы вә поетик үслубунун формалашмасында Сабир сатирасының гүввәтли тә'сири олмушшур. Жухарыдағы фикрин дөгрүлугүнү М. С. Ордубадинин өз жарадычылығы тимсалында да аjdын кәрмәк мүмкүндүр. Сабир сатирасы илк, гүввәтли әкссәдасы-

¹ М. С. Ордубади. Сабир. «Нопнамә»нин 1922-чи ил нәшринә-иүғаддин», сәh. 14.

ны мәңз Ордубади јарадычылығында тапмыш, халг шаири-
нин сәсінә биринчи сәс верән Ордубади олмушдур.

М. С. Ордубади «Молла Нәсрәддин» сәнифәләриндә Сабир-
дән тәхминән ики ај соңра чыхыш етмәjә башламыш вә бу
мәшһүр сатира журналы нәшр олундуғу бүтүн илләрдә (Тәб-
риз нөмрәләри чыхылмаг шәртилә) орада фәл иштирак ет-
мишdir. Ордубади поезиасының тәдгигатчылары шаирин
«Молла Нәсрәддин» журналында иштиракыны наглы олараг
онун јарадычылығында «дөнүш негтәси» кими гијмәтләндি-
рирләр¹. Журналда әмәкдашлығының илк күnlәриндән е'тиба-
рән Ордубадинин јарадычылығында вә дүнjakәрушуңдә әсас-
лы дәјишикликләр јараныр, шаири поетик әсәрләри кәмиј-
јәтчә артдығы кими, кејфијјәтчә дә јүксәлмәjә, камилләшмәjә
доғру инкишаф едир. Шаир мүһитиндәки нөгсанлары пассив
мушаһидәчи кими тәсвири етмәклә галмыр, гәләмә алдығы
мөвзуја нүфуз етмәjә, надисәләрә фәл мұнасибәт бәсләмәjә
чалышыр.

«Молла Нәсрәддин» чәрәjanына гошулдуғдан соңра Орду-
бади артыг көһнә ше'р формаларындан да узаглашыр. Шаи-
рин яни, мұасир мөвзулара мейли күчләндикчә, яни мөвзу
өзү илә бәрабәр яни шәкилләр кәтирир. О вахта гәдәр әсасен
ашиганә ше'р парчалары, гәзәл вә гәсидаләр язан шаир ар-
тыг ичтимай сатираја кечир, сатирик ше'рин бир чох нөвлә-
риндә (тазијанә, бәhri-tәvил вә с.). шири, дузлу әсәрләр
гәләмә алыр. Филологи елмләр намизәди Фәридә Вәзирова-
ның доғру көстәрдији кими, «Молла Нәсрәддин» журналында
әмәкдашлыг нәтичәсindә Ордубадинин сатиralарында јарап-
нан реализм, демократизм кими дәjәrlи кејfiјjәtlәr, дил
садәлиji, фикir аjdынлығы, форма ojnaglyғы кет-кедә шаи-
рин сатиralарының әсас xүсусијjәtlәri кими нәзәри чәлб
едир². Бу сатиralarda реалист-демократик әдәбијjатын әсас
тәнгид һәдәфләриндән олан мөвнумат, ҹәналәт, диндарлыг,
мүфтәхорлуг, зүлм, әсарәт тәнгид вә ifsha олунур, моллалар,
сејидләр, бәjlәr, ханлар, шаһлар вә султанлар сатира атәши-
нә тутулурлар. Шаир империалист дөвләтләrin мүстәмләkәчи-
лик сијасәтини, Иран иртичасыны кәssин гәләмлә дамгала-
јыр, халг күтләләринин азадлыг үгрүндакы тарихи мубаризә-
сими алгышлајыр, фәhlә-кәndli һүгугунун мудафиәcisi кими
чыхыш едир. Гадын әсарәtinә гаршы мубаризә, кәңч нәслин
тә'lim вә тәрbiјәsi мәсәләси дә Ордубади јарадычылығында
мүһум jер тутур.

Бүтүн бу мөвзулары ишләjәrkәn Ордубади чох вахт Сабир
ше'ринин тә'cir даирәсindән кәнара чыха битмәмиш, халг

¹ Бах: Экбәр Мәфтун. М. С. Ордубади вә «Молла Нәсрәддин»
мәчмуәси. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләри», Дил вә әдә-
бијjат серијасы, 1966, № 4, сәh. 45.

² Бах: Фәридә Вәзирова. Мүгәddimә. М. С. Ордубади.
Әсәрләri, 1-чи чилд. Бакы, 1964, сәh. XIII.

Шаиринин ишләтдији сатирик пријомлар, тәсвир вә ифадә өсүтәләриндәки орижинал кејфијәтләр Ордубади үчүн дайм парлаг нүмунә олмушшур. Ордубадинин көркәмли сатирик шаир кими јетишмәсindә, јарадычылыг хүсусијәтләри илә сечилән, фәргләнән бир сәнәткар кими молланәсрәддинчи шаирләр сыррасында өзүнәмәхсүс, лајигли мөвгә газанмасында Сабир сатирасының сәмәрәли тә'сирини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Сатирик ше'р саһәсindә газандығы парлаг наилијәтләр үчүн Ордубади биринчи нөвбәдә Сабир ше'ринә, бу ше'рин ојадычы, тәрбијәедици вә истигамәтвериичи гүввәт вә түдрәтинә миннәтдардыр.

Бу тә'сирин характери вә бә'зи хүсусијәтләри һаггында аз-чох мүәյҗән тәсәввүр алмаг үчүн шаирин руһаниләр әлејнинә јазылыш «Мүсәлман јығынчаглары» адлы сатирасыны нәзәрән кечирәк. Сабирин Фүзули гәзәлинә јаздығы бәнзәтмәси кими, Ордубадинин «Мүсәлман јығынчаглары» ше'ри дә комик пландада јарадылыш сатирик сурәтләри илә сәчијјәләнир. Сабир сатирасында олдуғу кими, Ордубади ше'риндә дә әсас тәнгид һәдәфијине вә шәриәт мүбәллиғләри, һәјатын мә'насыны анчаг јемәк-ичмәкдә, «јағлы пловда» көрән гарынгулу руһаниләрdir:

Еj јағлы плов, сән һамы ашигләрә чансан,
Дилләрдә бәјансан.
Лакин бизә бир севкили мә'шүги-ээмансан,
Мәшнүри-чәһансан.
Көрдүкмә сәни буглана-буглана кәләндә,
Тагәт һаны мәндә.
Әтрин кәлир ашбаз сәни бошгабә чәкәндә,
Говурманы сәпәндә.
...Бир ләгмә әкәр сәндән ола ачлара гисмәт,
Бид'әт галы, бид'әт.
Һәсрәт галачаг вәслинә дәрвиш илә саил,
Еj ники-шәмаил.
Рәһим ejлә мәни-зара ки, олдум сәнә маил,
Еj нимчеji-камил.
Һәр јердә сән олсан ики мин верст сүруннәм,
Тәклифими билләм.
Сәндән жана мән аглајарам, кәһи дә күлләм,
Та көрмәсәм өлләм.
Ол күн ки, сән олдум куреji-әрзә зәнир,
Еj теjjиби-таһир;
Јанунда варам индијәдәк һазыри-назир,
Эмринда мұбашир.
Иеjhат ки, мән ешгини бир ләһәз унутмам,
Еj жари-диларам.
Сәидән чәкиб әл бозбашы, ja күфтәни тутмам,
Үлфәт кәрәк итмам.¹

Истәр форма, истәрсә дә идеја истигамәти, мәзмун чәһәтдән бу парча үзәриндә Сабир сатирасының гүввәтли тә'сирини дүйнәг чәтиң дејилдир. Форма чәһәтдән һәмин ше'р Сабирин

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 20 октjabр 1906, № 29.

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәләриндә дәрч едилмиш «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад», «Тәһсили-үлум етмә ки, елм афти-чандыр» мисралары илә башланан сатирадарыны хатырладыр. Халг шаиринин һәмин сатирадарында олдуғу кими, бурада да һәр мисрадан сонра кәлән јарым мисралар өзүндән әввәлки мисра илә гафијәләнир. Мәвзу вә идея мәзмуну, типи сәчијјәләндирмә үсулу, сатирик тәсвир вә ифадә васитәләри чәһәтдән исә бу шे'р Сабирин јухарыда нағында бәһс етдијимиз, вайзин дилиндән јазылмыш мәшнүр сатирасыны жада салыр.

Сабир сатирасында көрдүйүмüz комик вәзијјәт вә сурәтләр Ордубади ше'ри учүн дә сәчијјәвидир. Ордубади дә, һәр шејдән әввәл, сатирик портретини јаратдығы мәнфи типин — та-маһкар, гарынгулу руһанинин өз дилиндән данышыр. «Јағлы плов» ашигинин мә’нәви аләмини ачыб сәчијјәләндирмәк учүн мараглы тәсвир вә ифадә васитәләри, тәшбиң вә епитетләр ишләдир. Идея мотивинин, сатирик тип вә портрет јаратмаг үсуулунун бир гисмини о, һәтта һазыр шәкилдә Сабир ше'риндән көтүрүр. Жемәк-ичмәк дүшкүнү олан мәнфи типин рәэзил симасыны дәриндән ачыб ифша етмәк саһәсиндә гәләм устадынын парлаг әдәби наилүйјәтләри Ордубадинин көмәјинә чатыр. Сабирин гәһрәманы плова «севкили варис» дәјә муррачиәт едир, еһсан кечәсинә плов тәдарүкү көрүлдүйүнү билдикдә ачлыға дәзүрсә, Ордубадинин гәләмә алдығы сатирик тип дә јағлы плову бүтүн ашигләрә чан верән «севкили мә’шүгә» бәнзәдир, онун буғлана-буғлана кәлдијини көрдүкдә тагәтини итирир, әтринин ијиндән биňуш олур. Халг шаиринин јаратдығы вайз сурәти ач-јала вачлардан үз дөнәрир, фүгәраја уjmамаға чағырырса, Ордубадинин гәһрәманы да «дәрвиш илә саилин» плова һәсрәт галмасыны арзулајыр, ондан бир лөгмә ачлара гисмәт олмасыны динә зидд бир әмәл кими гәләмә верир вә и. а. Бүтүн бу бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри руһаниләрин әхлаги-мә’нәви симасыны, онларын чиркин, гејри-инсани қыфәтләрини ачыб көстәрмәк нәгтеји-нәзәриндән мараглы олмагла бәрабәр, Ордубадинин молланәсрәддинчи шаир кими јетишмәсіндә, онун дүнјакөрушу вә поетик үслубунун формалашмасында Сабир сатирасынын ролуну аз-чох тәсәввүр етмәк учүн дә сәчијјәвидир.

Дини мөвнүмат вә чәналәтин, руһаниләрин тәнгидинә һәср олунмуш ше'рләринин чохунда Сабир варлыларла јохсуллар арасындакы мұһым фәргләри тәзаддлы сәһнәләрдә чанландырыр. «Ah ejlәdiyim...» сатирасында ётәри, бәдии чизки һалында тохундуғу «фүгәра» мәсәләсинә халг шаири сонракы әсәрләриндә дөнә-дөнә гајытмыш, синфи фәргләрин реал, сатирик лөвһәләрини јаратмышдыр. «Вәгта ки, ғопур бир евдә матәм», «Ифтардан бир көфтәр» сатирадары бу чәһәтдән даһа сәчијјәвидир, ифтар жаҳуд еһсан мәчлисләриндә јухары башда эjlәшиб еյш-ишрәтә мәшгүл олан гарныјогунларла гапы ағ-

зында дајанан ач-јалавачларын дөзулмәз вәзијјети баресинде айдын тәсөввүр верир. Сатирик бојаларла рәсм едилмиш аша-ғылакы лөвһә мәһіз бу мәгсәдә хидмәт едир:

Вәгта ки, эсас олур мүрәттәб
Мәчмуәни-назу нә'мәт илә,
Сәрсуфрадә соф чакир мүәддәб
Ејән нүчбаба мәтанәт илә,
Дәрвазәдә әһли-фәгр: «Ja рәб!
Ja рәб!..» чагырыр зәлаләт илә;
Сәрсуфрадә дадлы-дадлы шәрбөт,
Ичдиңкә гонаглар элде финчай,
Дәрвазәдә һәсрәтү нәдамәт,
Олдугча иәсиби-мұстәмандан —
Жад ет мәни, гәмли-гәмли жад ет!..¹

Башдан-баша кәssкин тәзәдлар үзәринде гурулмуш бу парчада лөвһә, вәзијјет сон дәрәчә айдын олдуғу кими, шаириң нағисајә мұнасибәти дә там мүәжжәндир. Бир тәрәфдә кејфә мәшғул олан нүчәба, дикәр тәрәфдә ачлығдан фәрјад ғопаран, аһ-наләси әршә чыхан «әһли-фәгр» арасындакы фәргин садәчә тәсвири илә кифајәтләнмәjәn бөյүк сатирик нағисајә биканә галмыр, әһвалата мұдахилә едир, өз тенденсијалы мұнасибәтини дә билдирир. Мүәллиф мұнасибәтинин мәзмуну вә истиғамәти «Жад ет мәни, гәмли-гәмли жад ет!» мисрасында даһа долғун бәдии ифадәсіні тапмыштыр. Бу сөзләр, бир тәрәфдән, шаириң кәдәринин сәбәби вә мәнијјети нағында тәсөввүр верирсә, дикәр тәрәфдән дә өз мүәллифинин е'тираз вә нифрәт сәдаларының ифадәси кими диггәти чәлб едир.

Еjни хүсусијјетләри Сабир әдәби мәктәбинә мәнсуб олан, бөйүк шаириң ән'әнәләрини давам етдиရән сатирикләrin әсәрләринде дә габарыг шәкилдә көрә билирик. Сабир ше'ри ән'әнәләриндән гидаланан, онун јарадычылыг чешмәсіндән илham алан шаир Эли Нәзми «Jазым, јазмајым?», «Оручлуг» сатириларында вә бир сырға башга шे'рләрindә мәһіз өз мүәллиминин јолу илә кедир, ejни тәсвири вә ифадә үсулларындан истиғадә јолу илә синфи тәзәдларын реал мәнзәрәләрини гәләмә алышырды. «Jазым, јазмајым?» ше'ринде Эли Нәзми «Молла Нәсрәddин» редакторуна мурасиәт едәрәк дејирди:

Кетди рәчәб, инди дә шә'бан кәлир,
Чисмисә көр моллаларын чан кәлир,
Jaғлы плов, дадлы фисинчан кәлир,
Мәчлисә анчаг аға, бөj, хан кәлир,
Ач, көзү ған-јашды, јазым, јазмајым?
Гәмләрә ѡлдашды, јазым, јазмајым?²

Ахунда мүрачиәтлә јазылмыш «Оручлуг» ше'ринде исә Эли Нәзми мүәллими Сабир кими рәмәзан айны мұсәлман руһаниләри үчүн бир зијафәт вә ejш-ишрәт ајы кими сәчијјәлән-

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 20 август 1907, № 31.

² Женә орада, 18 август 1908, № 33.

дирир. Рұнаниләрин мүгәлдәс сајдыглары рәмәзанлығда ахуң дун фұғәраја мұнасибәтини сатирик чизкиләрдә chanlandysra-раг жазыр:

Дөрд тәрәфиндән кәлир еңсан иji,
Чолпа, плов, палда, бадымчан иji,
Пахлава, бал, фирни, фисинчан иji,
Лап еләjир адәми бичан иji,
Инди даһа пендири бармаглама!
Сөнки-гәнаәт белинә бағлама!

Інәр кечә ифтарә бујур ханкилә,
Мәшhәди, начы, ага, ә'janкилә,
Сән кәл, атам, баҳма фәгиранкилә,
Еj фүгәра, гал гапыда јанкилә,
Бир тикә бозбашдан өтру ағлама!
Умма, шишәрсән, бала, сарсаглама!!

Лакин рұнаниләрин бу вәзиijәти узун сүрмүр. Онларын шан-шәһрәтли құnlәrinin өмрү көдәлир, гурдуглары ejsh-iш-рәт мәчлисләrinin сајы кетдикчә азалырыдь. Іәјат ирәлилә-дикчә, эталәт вә гәфләtin сәрт бузу сыныр, халғын тәrәggi вә инкишафа меjли күчләnirди. 1905—1907-чи илләрдә бир-бириinin ардынча баш верән ингилаби-сијаси һадисәләр ич-тимai hәjатын, демәк олар, бүтүн саһәләrinдә, о чүмләdән мәшиштәдә вә инсанларын шүүрунда әсаслы чеврилиш јаратды, күчлү милли интибаһ, ичтимai-мәдәни тәrәggi дөврү башлан-ды. Бүтүн бу һадисәләр тәrәggi вә инкишафын гәddар дүш-мәни олан рұnаниlәrin чамаат ичәрисиндеки нүffузуну гыр-маja билмәzdi, онларын hәrmәт вә иззәtinin әldәn кетмәsinә сәбәб олмаja билмәzdi. Феодал-руnани чәмиijәtinde баш верәn бу просес hәjat hәgigәtlәrinи tәchässum етдиrәn реа-лист әдәbiyätatda, хүсусиля Сабир вә Чәлил Мәmmәdguluzadә башда олмагла «Молла Нәсрәddin» әдәbi мәktәbinә мәnsub жазычыларын јарадычылығында парлаг бәdии ifadәsinini та-пидыр.

Рұnаниlәrin нүffuzdan дүшмәsi просесинin сәcijjәvi ху-сусиijәtlәrinи биткин сатирик лөvhәdә экс етдиrmәk нөgteji-нәzzәrinde Сабирин тәкчә «Ax!.. неchә kef чәkmәli ejjam idи» шe'ri мисилсiz әdәbi нүmунә сајыла биләr. Xalг шаиrinin бу эsәrdә bөjүk bir mәhәrәtlә сатирик портретини јаратдыры мәnfi типин, eз hәjatiiliji вә реаллығы ilә seçilәn рұnani сурэтinin bә'zi чизкиlәrinи билавасitә hәmin эsәrin tә'sи-ри алтында жазылмыш, мүәllifini мүәjjәnlәshdirә билмәdi-jimis «Иzhari-tәsssyf» адлы шe'rdә dә kөrmәk мүмкүndür.

Рұnаниlәrin дилиндәn жазылмыш «Ax!.. неchә kef чәkmәli ejjam idи» сатирасынын мүәlliifi типе күlmәk, istehza etmәk үчүn онун әhval-ruhijjәsinin tәswiriin xususi diggәt jetiirmishdir. Bir сыра башга эsәrlәrinde oлdufu kimi, бурада да Сабирин тип вә портрет јаратmag үсулунда diggәti чәlb

1 «Молла Нәсрәddin» журналы, 1 сентябр 1908, № 35.

едән хүсусијәт ондан ибарәтдир ки, шаир гәләмә алдығы тип һарғында бир кәлмә дә олсун сөз демир, онун өзүнү даңыштырыр, бу данышыгларда типин әһвал-рунијәсини, арзу вә әмәлләрини, кечирдији мә'нәви сарсынтылары надир поетик усталыгla әкс етдирир.

Ах!.. нечә кеф чәкмәли әjjам иди,
Онда ки, өвлади-вәтән хам иди!
Өз һәги-мәшруини билмәзди ел,
Чөһреји-һүрријәтә күлмәзди ел,
Көзләрини бир кәрә силмәзди ел,
Гәзтәјә, журналә әjилмәзди ел,
Даим ешитдикләри өвham иди,
Ах!.. нечә кеф чәкмәли әjjам иди!.¹

Көрүндуј кими, ше'рдә тәнгид һәдәфи кәскин ифша олунмуш, өз шәхси сәадәтини елин фәлакәти үзәриндә гурмаг истәјән руһани типинин әхлаги-мә'нәви симасы ачылмыштыр. Профессор Җәфәр Хәндән доғру дејир ки, «Шаир типин психолокијасыны вермәк үчүн жаҳши вәзи сечмиш, нидалардан соҳ мәһәрәтлә истифадә етмишдир. «Ах!.. нечә кеф чәкмәли әjjам иди» мисрасында сөзләр елә дүзүлмүшдүр ки, бунларын башга чүр дүзүлә биләчәйни хәјала белә кәтирмәк мүмкүн дејилдир. Бу композисијада сөзләрин жаратдығы аһәнк, мә'на вә һәjәчан типин бүтүн дахили аләмини, арзу вә истәкләри, набелә бу күнә мұнасибәтинин ачылмасына көмәк едир»².

Сабириң гәләмә алдығы тип кими, «Изһари-тәэссүф» ше'ринин сатирик гәһрәманы да шәхси мәнафеји һәр шејдән үстүн тутур. Онларын һәр икиси кечмиш қүnlәри, бәд әмәлләри ни дәрин тәэссүф һисси илә бир-бир јад едирләр. Һәм дә бу әмәлләрә күлмәк, нифрәт етмәк, тутдуглары бәд әмәлин пешманчылығыны чәкмәк үчүн јох, онлары јенидән гајтармаг, тәкrap етмәк хүлјасы илә јада салырлар. Инди зәманә тамамилә дәжишмиш, кечмишдә вәтән өвладынын авамлығындан истифадә едәрәк халғы чапыб талајан, «һәр кечә, һәр күп бајрам» едән типләрин вәзијәти соң дәрәчә ағырлашмыштыр. Буна кәрә дә онлар кечән әjjама һәсәд апарыр, сабаһы күнүн даһа дәһшәтли олачағындан вәнимәж дүшүр, горхурлар.

«Изһари-тәэссүф» сатирасы да Сабир ше'ри вәзининдә жазылыш, әсәрдә халг шәириңин бир сырға гафијәләри белә тәкrap олунмушдур. Аз сөзлә соҳ шеј демәк, бир нечә сәчијәви чизки илә биткин лөвхә вә портрет жаратмаг, поетик йығчамлыг чәhәтдән «Изһари-тәэссүф» ше'ринин чидди бәдии кәсиrlәри вардыр. Сабириң дәрин бәдии үмумиләшdirмә ѡолу илә кедәрәк бирчә мисрада тәчәссүм етдириб охучуја ашыладығы идеја мәзмуну, һәгиги поетик фикир адыны чәкдијимиз

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 сентябр 1908, № 36.

² Җәфәр Хәндән. Сабир жарадычылығынын сәнэткарлыг хүсусијәтләри. Бакы, 1962, сәh. 275.

шे'рин мүэллифи тәрәфиндән бә'зән бир нечә мисрада, һәтта бүтөв бир бәнддә гәләмә алыныр. Бу да истәр-истәмәз мүэллифи тәсвирчилијә апарыб чыхарыр, ше'рин бәдии тә'сир күчүнү азалдыр. Сабирин једди бәнддә дедији, хүсуси мәһәрәтлә сәнэт һәгигәтинә чевирдији һәјат һәгигәтләринин «Изнари-тәэс-суф» ше'риндә он үч бәнддә ифадә олунмасы да мәһз бурадан ирәли кәлмишидир.

Бу дејиләнләри әјани шәкилдә нүмајиш етдирмәк учун ејни бир фикрин ики әсәрдәки мухтәлиф бәдии ифадә формасыны нәээрдән кечирәк.

Сабир ше'риндә әбаја бүрүнүб халгы сојдугу кечмиш күнләрini јад едән типин дилиндән дејилмиш белә бир мисра вардыр: «Һарда аш олсајды, ора баш идик». Халг арасында чох ишләнән «Һарда ашдыр, орда баш» ифадәсиндән алынмыш, ше'рин вәзни вә гафијәси илә элагәдар бөյүк шайрин јарадычылыг сүзкәчиндән кечәрәк чилаланмыш вә поетик форма кәсб етмиш һәммин мисра сатирик тип нағында һәр шеји дејир. Бу сон дәрәчә յыгчам, шайранә мисра мәнфи гәһрәманын һәм сөзүн һәгиги мә'насында аш мәчлисләриндә јухары башда отурмасы, һәм дә мәчази мә'нада үзүнә салыб һәр јерә сохулмасы барәдә ајдын тәсәvvүр верир.

«Изнари-тәэссүф» ше'ринин мүэллифи исә ејни фикри ејни типин дилиндән белә ифадә еидir:

Гарнымыза дайми мә'тад идик,
Һарда плов олса иди, шад итик,
Бөјүнү сөкмәкдә чох устад идик,
Јахшы узун әлләримиз вар или.
Шүбәсін јох, саниби мә'мар иди.¹

Бу мисраларын Сабир ше'ри илә мүгајисәдә әсас гүсурү ондан ибарәтдир ки, мүэллиф лүзумсуз тәфсилата јол вермиш вә беләликлә дә халг шайринин поезија учун башлыча мәзийјәт сајдығы вә өз әсәрләриндә парлаг нүмүнәләрини вердији фикрин յыгчам, поетик ифадәсиндән узаглашмышдыр. Башга сөзлә десәк, һәмин сәтирләрдә һәр бир сәнэт әсәри учун зәрури шәрт сајылан бәдии лаконизм көзләнмәмишидир.

* * *

Сабирин өз гәләм достларына күчлү тә'сир көстәрмиш учүнчү груп әсәрләри онун зулм вә әсарәтә дәэмәк, итаэткарлыг, эталәт, сәбир, истихарә, тәвәккүл кими мұртәче көрушләрин тәңгидинә һәср олунмуш сатирапарыдыр. Эсрләр боју давам едиб қалән вә авамларын илијинә, ганына ишләјән бу зәрәрли көрушләр халг шайринин јашајыб-јаратдығы дөврә, XX әсрин әввәлләриндә халг азадлыг һәрекатынын даһа да кенишләндиди вә гүүвәтләндиди бир ваҳтда иртичанын хидмәттәндә дајанаң тамамилә мұртәче тә'лимә чеврилмиш, эксингилиби бир мәнијиет кәсб етмишидир. Сәбә еләјиб һәр чүр ичтимай-милли зулмә дәэмәк, бүтүн умиди јалныз тәвәккүлә

1 «Молла Нәсрәдин» журналы, 13 сентябр 1909, № 37.

бағламаг, чәннәт вә чәһеннәм хұлјасы илә бу дүнjanын не-
мәтләринә тамамилә көз јуммаг әгидәси нәтичә е'тибарилә
инсаны сүстләшдирир, халғын бөйүк әксәрийjәтини ән зәрури
мұбариzәләрдәn, ичтимаи hәjат һадисәләrinә фәал мұнаси-
бәтдәn узаглашдырырды.

Тәсадүfi деjil ки, әдәби фәалиjәtinin илк илләrinдәn
башлаjaраг Сабир ислам дининин тәблиf етдиji тәһэммүл
идеjasына, «сәбр ел!» фәлсәfәsinә гарши чидди мұbarizә-
апарыр, ону мұһум ичтимаи дәрдләрдәn бири кими сәчиijә-
ләндирirди. Халг шаирини бу мұbarizәsi, ejni заманда онун
милли азадлыг, ичтимаi-мәdәni тәrәggи вә демократизm иде-
jalaryнын аjрыlmaz тәrkiб hissәlәrinдәn бири idi. Өз са-
тиralarynda Сабир бу мұrtәche мәfkurәniн ачынаcаглы,
үrækbulандырычы нәтичәlәrinи габарыг шәkildә әкс етди-
mәklә охучу күtlәlәrinдә она гарши кәskin нифрәt hissi
oјatmaғa чалышмышдыr.

Бу мөвzuja hәср олунмуш «Гәm јемә!» (1906), «Bимәrһә-
мәt ә'janларыna шукр, худајa!» (1907), «Даш гәлбли инсан-
лары неjlәrdin, ilanı?!» (1908), «Сәбир» (1908), «Сәбр ejlә!»
(1910) вә с. satiralarыnda халг шаири тәvәkküla, газavу-
гәdәrә бел баflajan, «hәr зүлмә dөzәn» инсанларын fachi-
әli hәjatыndan реal лөvһәlәr чәkmiшdir. Сәhәrdәn aхшама-
dәk iшlәmәkдәn «gәddi bүkүlәn», әhli-әjalы aч-jaлавач га-
лан, әmәjinин bәhрәsi молла, bәj вә xan тәrәfinдәn mәnim-
sәnilәn, «kүchlүlәrin» зүлmu гаршысында «allaha tәvәkkүl»
dejib aчiz gул kими dajanan, jaлnyz наlә вә фәганла kifaјet-
lәnәn zәhмәt адамларынын ачынаcаглы hәjatыndan типик
cәhнәlәr гәlәmә alanda da («Гәm јемә!»), јemәk-icmәkдәn баш-
га iш bilmәjәn «chanлы dәjirmanлardan» jahud өlkәni бүru-
mush chinajәtkarlyga гарши sakit отуrub bахan «saһibi-vich-
danлardan» сәhбәt aчanda da («Bимәrһәmәt ә'janларыna...»),
illik kәtүr-gojdan sonra tәk sәbirin kәlmәsi ilә bүtүn
iшlәri ѡарымчыg gojub daғыlyshan мүsәlmannларын авамлы-
gыны вә фәalijәtsizlijini kәstәrәndә dә («Сәбир») Сабир
ejni bir mәgsәdi izlәjirdi. Сәбр, тәvәkkülu kimi mұrtәche
idejalарын халга vurdugu зәrәrin конкрет нәтичәlәrinи өz
әsәrlәrinдә satirik tәssvir үsуллары ilә aчыb kәstәrәn шаир-
kениш халг kүtlәlәrinи hәmin дини-mистик tә'lilmәrikt
tә'sirindәn узаглашдыryb әmeli iшә, naggы-hүugулary уғ-
рунда, aзadлыg вә демократијa уғрунда фәал мұbarizәjә чa-
fырырды.

Тәhэммүl, etalәt вә itaetkarlyg aлеjiniә mұbarizәdә
Сабир tәk olmadыfы kimi, hәmin мөvzuja hәср eдilmiш әsәr-
lәr dә tәkchә халг шаирини satiralarы ilә mәhduddлаshmyr.
Bu mәsәlә, umumiijәtlә, mollanәsredдинчilәrin jaрадычылы-
gында соh мұһum ѡer tuturdы. «Molla Нәsreddin» журналы-
нын lap илк nәmrәsindәki «Адам ѡата-јата alim olur», «Ола-
чага чарә ѡохdur, goj hәr nә oлачаг олсун», «Aхшамын ишини

сабаһа гој, сабаһын ишини ахшама» типли сатирик атапар сөзләриндән башламыш молланәсрәддинчиләр бу мөвзуда јүзләрчә ше'р, фелjeton, публицист мәгалә, шәкил, сатирик сәһнәчик, лүгәт, почт тутусы, телеграф хәбәри дәрч етдиришләр. Сәбр, тәһәммүл идејасы элејинең яздығы әсәрләри илә Сабир һәмин мұбаризәнин өн сыраларында кедирди. Халг шаири билавасыта бу мәсәләјең һәср етдији сатирик ше'рләри илә дә өз мұасирләринин гәләминә гүввәт вә истигамәт верир, онларын ейни мөвзуда мувәффәгијәтли әсәрләр гәләмә алмаларында мүһум рол ојнаыйды.

Халг шаириның тәкчә «Сәбир» вә «Сәбр елә» сатирасы илә Эли Нәзменин «Истихарә», «Аллаһа тәвәккүл», Мәшәди Һәбиб Зејналовун «Jat» ше'рләри арасындағы идеја-мөвзу әлагәләринин тимсалында буны айдын көрмәк олар. Молланәсрәддин-чи шаирләр бөյүк сатирикин бу мөвзуда һәср етдији ше'рләринин истәр идеја вә мәзмун, истәрсә дә шәкли чәһәтләриндән өјрәнәрек мараглы әсәрләр гәләмә алмышлар. Догрудур, онларын әсәрләриндә Сабири тәкрапар едән, оригиналлыгдан узаг, тәглиди мисра вә бејтләр дә нәзәрә чарпышы. Бу типли мисра вә бејтләр, бир тәрәфдән, давамчыларының халг шаири-на бәсләдикләри дәрин мәһәббәтиң әламәти кими мејдана чыхырдыса, дикәр тәрәфдән дә ишләнән мөвзунун, реал һәјат һәигигәтләринин ёjniliijindәn ирәли қәлирди. Эли Нәзменин «Истихарә» сатирасының һәр бәнді бәдии форма, үслуб вә мәзмун чәһәтдән халг шаириның «Сәбир» сатирасы илә сәсләшдији кими, М. Һ. Зејналовун «Jat» ше'ри да Сабириң «Сәбр елә» әсәринин тә'сири алтында гәләмә алымышдыр.

Сабир сатиralарында олдуғу кими, Эли Нәзменин вә М. Һ. Зејналовун әсәрләриндә дә сатирик тәсвири вә ифадә үсулу, ачы кинаја вә истеңиза әсас јер тутур. Һәр ики шаир фикри, сезү әкс мә'нада ишләтмәк саһәснәдә Сабир ше'ринин мисилсиз наилиjätләриндән истифадә едәрек сатирик лөвһә чызымаға ҹалышыр. Сәбр вә тәһәммүл элејинең яздыглары әсәрләрдә дә онлар өз бөյүк устадларының юлу илә кедәрек зәнири тәмкими сахлајыр, тәсвири етдикләри образа аյыл, һагыны баша дүш, мұбаризә апар әвәзинә јат, сәбр еjlә дејә мұрачиәт едиrlәр. Бу ҳүсусијәт демәк олар ки, һәмин әсәрләрдә ишләнмиш башлыча тәсвири вә ифадә үсулу, мараглы сатирик пријомдур. Һәмин пријом мә'лум үстүн чәһәтләри илә јанаши адәтән сатирикдән ҳүсуси еңтијат, усталыг вә мәһәрәт дә тәләб едир. Бу үсула мұрачиәт едән сәнәткар өз фикринин айдын, анлашыглы олмасына һәмишә диггәт јетирмәлидир ки, әсәрин идејасы, мүәллиф гајеси тәһриф едилмәсін, құлышун, кинајенин мәзмун вә истигамәти дәрһал баша дүшүлсүн. Һәр ики шаириң әсәрләри илә лап илк, өтәри таңышлыг белә көстәрир ки, онлар бу ишдә дә бөйүк сатирикин бәдии ифадә пријомларындан, үслуб вә јазы манерасындан ҹох шејләр әхәтмишләр.

«Сәбири» ше'ри илә «Истихарә» сатирасынын мөвзусу ејни-дир. Халг арасында кениш јајылмыш истихарә, тәк сәбири кими зәрәрли һаллар һәр ики әсәрин башлыча тәңгид һәдәфләриди. Авамлыг вә чәһаләти һәр ики мүәллиф кениш ичтиман фачиә, зәһмәткеш күтләләрин бөյүк дәрди кими сәчијәләндирдијиндән бу әсәрләрдәки құлұш дә чох тә'сирли вә мә'налыдыр. Құлұшун әсас мәзмуну вә истигамәти тәк сәбирин, истихарәнин халга вурдуғу жаҳуд вура биләчәji зәрәрләрә гарши чеврилмишdir.

Сабириң тәсвириндә тәк сәбириң әнатә етдији саһә сон дәрәчә кенишdir. О, һеч бир мәкан мәһдудијјети билмәдији кими, чәмијіәтин дә, демәк олар, бүтүн тәбәгәләрини әнатә етмишdir. «Һүчрә-дүккандан» башламыш «мәһзәри-ирфана», «мәчлиси-ә'јана» гәдәр, — һәр чүр мәсләһәт вә мәшвәрәт мәчлисләрини; Шишә, Шәки, Ширвандан тутмуш Салјана, Кәнчәдән Гаха вә Газага гәдәр, — бүтүн «сәфие-Гафгазы» бүрүмүш, «өлкәдә, һәр жаңда вурур тәк сәбири».

Та кәлирик биз дә бир аз анлајаг, —
Мәһзәри-ирфандан вуур тәк сәбири.
Ja дејирик ишләри саманлајат, —
Мәчлиси-ә'јандан вурур тәк сәбири!
Истәјирик бир иш ачаг фильмәсәл,
Сејләширик бир-ики ил лаәгәл,
Ta дејирилр пул верин, ашсын әмәл, —
Өлкәдә, һәр жаңда вурур тәк сәбири!..¹

Сабир ән'әнәләрини давам етдириән Әли Нәэми дә садәчә олараг тәк сәбири, истихарә кими авамларын инандыглары зәрәрли вә пуч е'тигадлары тәңгид етмәклә кифајәтләнмириди. О да халг шаиринин јолу илә кедәрәк елм вә маарифин инкишафына гајғы қөстәрмәјән, вәтән өвладынын истигбалы намина мәктәбләр, хејријә чәмијјәтләри тәшкил етмәк үчүн әлини чибинә салмаг истәмәјән, пул сөһбәти ортаја кәлән кими гачыб кизләнмәіә чалышан дөвләт вә сәрвәт саһибләрини гамчылајырды. Шаирин «Истихарә» сатирасында бу мәнфи һаллара гарши чеврилмиш инчә истеңза, сабиранә бир кәскинлик вардыр:

Фикә едирик биз дә бир иш башлајаг, —
Еїләјирик истихарә, бәд кәлир.
Сәбр едирик, бирчә саэт хошлајаг, —
Хошлайырыг. истихарә бәд кәлир,
Истәйирик биз өвлади-милләтә
Ачыб мәктәб, чатаг дади-уммәтә,
Чәмијјәтләр тәшкилине, һиммәтә
Галхышырыг, истихарә бәд кәлир.²

Іәр ики шаирин реалист тәсвириндән айдын көрүнүр ки, тәк сәбири, истихарәјә инам кими зәрәрли вәрдишләр бүтүн

¹ «Молла Нәспәддин» журналы, 20 январ 1908, № 3.

² Женә орада, 2 март 1908, № 9.

аиләләри бүрүмүш, авамларда дәрин әталәт, сүстлүк дөгүрмүш, онларда эмәли ишә, тәшбәбүскарлыға олан мејл вә марағы аз гала јоха чыхартмышдыр. Бу пуч вә зәрәрли е'тигады Сабир дә, Эли Нәэми дә кениш ичтимаи фачиә кими көстәрдикләриндән һәр ики әсәрдә кинајे конкрет бир шәхсә дејил, умумән авамлара гарышы чеврилмишdir. «Сәбир» илә «Истихарә» сатирапындакы күлүшүн характеристи вә истигамәтиндә нәзәрә чарпан бу бирлик, ејнијјәт, һеч шубһәсиз, һәр ики шайрин авам вә диндарлар мүһитиндә аддымбашы гарышлашыглары күлүнч вәзијјәтләрә биканә гала билмәмәләрinden ирәли кәлир, реалист сәнэткарларын јарадычылығындакы јүксәлишә, ичтимаи-мәдәни тәрәггијә чағырыш мотивләринин, нуманизм идеяларының тәзәһүр формаларындан бири кими мејдана чыхырды.

Сабирин ичтимаи пассивлик вә әталәт элејине јазылмыш «Сәбр елә» сатирасы илә М. Һ. Зејналовун «Jat», Эли Нәзминин «Аллаһа тәвәккүл» ше'рләри арасында да бу чүр мугажисә вә әдәби паралелләр апармад мүмкүндүр. Әсәрләrin адларындан да көрүндүјү кими, сатирик нәсиһәт һәр үч шайрин истифадә етди мұнасиб әдәби формадыр. Сабир вә М. Һ. Зејналов өз әсәрләрини типә мұрачиәтлә јазмыш, типин дүнјакөрүшүнү вә мә'нәви аләмни мустәгим тәсвир үсулу илә ачыб сәчијјәләндирмишләр. Эли Нәзми исә һеч бир кәнар бәдии васитәж мұрачиәт етмәмиш, әсәри билаваситә типин дилиндән гәләмә алмышдыр. Бәдии тәсвир вә ифадә үсулларында бу фәргли чәһәтә бахмајараг, Сабирин «сәбр елә» яхуд М. Һ. Зејналовун «Jat» — дејә мұрачиәт едиб сатирик портретини јаратдыглары авам, чаһил типин арзу вә әмәлләри илә Эли Нәзминин һәр чүр зүлм вә әсарәтә дәзән, гәзавүгәдәрә инанан, «аллаһа тәвәккүл» сөзләри бир ан да олсун дилиндән душмәjән сатирик гәһрәманының дүнјакөрүшү арасында елә бир фәрг нәзәре чарпмыры.

«Сәбр елә» сатирасының һәр мисрасы, һәр бејти мәнфи типин ичтимаи һәјат надисәләринә вә инсанлара мұнасибәтинин бир чәһәти, бир хүсусијјәти нағында мүәjjән тәсәввүр дөгүрүр. Бејтләр бир-бирини әвәз етдикчә, типин бүтөв әхлати-мә'нәви симасы ачылыр, онун сатирик портрети тамамланыры.

Гоншуларын чәһд еләсә сән'етә,
Жетсә дә гејриләри һүрријјәтә,
Вермә гулаг сәһбәти-миллијәтә,
Онлар әбасдир ки, душур мәһнәтә!
Еј ады инсан, өзү кәртәнкәлә!
Говзама башын, чочуғум, сабр елә!!

Сабир ше'ринин тәрәгтипәрвәр идејасы, јүксәк ше'ријјәти вә ахычылығы шайрин мұасирләrinә фикри гида, онларын

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 14 июл 1908, № 28.

гәләмләринә гүввәт вә илһам вермишдир. «Жат» ше'ринин мұз-эллифи М. Һ. Зејналов бөйүк шаириң әсәріндә ирәли сүрүлмүш идея вә фикирләрә шәрик чыхыр, мәтләби санки давам етдиրәк типин портретинә бә'зи рәнкләр, халлар вуур:

Говзама башын, чочуғум, сәбр елә!
Сүбһ дејил, дурмакилан, жат һәлә!
Дурмаг о кәсчүндү ки, иш анлаја,
Мәмләкәти, өлкәни саманаја,
Ачма көзүн, јуз дә хоруз башлаја,
Салма әбәс јердән өзүн әнкәлә!
Сүбһ дејил, дурмакилан, жат һәлә!

Әли Нәзми дә сатирик типин эталәтини, итаэткарлығыны сәчијјәләндирәркән тәхминән еjni јолла кетмиш, ejni чизкиләри өн плана чәкмишдир. Форма чәһәтдән фәргләнсә дә, изләнән гајә, мәгсәд чәһәтдән Әли Нәзми «Аллаһа тәвәккүл» ше'риндә Сабир сатирасының идея мәэмунуну давам етдирир, типин эталәтини вә фәалијјәтсизлијини даһа түнд бојаларла охучуја тәгдим едири:

Һәр жаңа доландым, дедим, аллаһә тәвәккүл,
Атәшләрә жаңдыым, дедим, аллаһә тәвәккүл!
Гојдум башымы әлләримин үстүнә, жатдым,
Мејит тәк узандым, дедим, аллаһә тәвәккүл!
...Фильтумла, на қәлди башымы, сәбр еладим мән,
Һәр рәнкә бојандым, дедим, аллаһә тәвәккүл!¹

Бу мүгајисә вә паралелләр аյдын көстәрир ки, ичтимай пассивлик, итаэткарлыг, сәбр, тәһәммүл әлејһинә мұбаризә мәсәләсиндә дә Сабир өз мұасирләринин вә гәләм ѡлдашларының фикри-бәдии инкишафына чидди тәкан вермиш, бу мұртәче, әксингилаби идејалара гаршы молланәсрәддинчиләрин апардыглары әлбир мұбаризәнин өн сыраларында кетмишдир.

* * *

Сабир илә онун мәктәбинә мәнсуб олан шаирләр арасындағы әдәби әлагәләрин рәнкарәнк бәдии ifадә вә тәзәһүр формаларындан данышаркән халг шаириң өз гәләм ѡлдашларына јаздығы сатирик чаваблары үзәрindә дә дајанмағы лазым билирик. Чүнки сатирик чаваб, нәзирә вә бәнзәтмәләр дә «Молла Нәсрәддин» журналы этрафында топлашмыш шаирләрин әдәби әлагәләрindә мүәјјән рол ојнајыр, онларын бир-бириң әбсләдикләри дәринг мәһәббәт вә гајғы һиссләриң мә'налы тәзәһүру кими мејдана чыхырды. Мұасирләр вә гәләм ѡлдашлары Сабир сатиralары мөвзусунда бир сыра әсәрләр гәләмә алдыглары, онун ше'рләrinә онларча нәзирә вә бәнзәтмәләр һәср етдикләри кими, халг шаири дә достларының бир нечә әсәrinә чаваб јазмышдыр.

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 11 август 1908, № 32.

² Женә орада, 8 сентябр 1908, № 36.

Мә'лум олдуғу кими, Сабир дөври мәтбuatы диггәтлә изләжән, ичтимаи-сијаси вә әдәби һадисәләрә фәал мұнасибәт бәсләјән бир сәнәткар иди. Сабир өз мұасирләrinin әсәrlәrinin ардычыл сурәтдә мұталиә еdir, онларын мәтбuat сәһиғеләриндә галдырылары бу вә ja дикәр мәсәләjә vахтында мұнасибәт билдирир, һәмишә dә принсиial мөвге тутурdu. Халг шаири һеч кәсә, ән жаҳын гәләм ѡлдашларына белә күзәштә кетмир, онларын әсәrlәrinindәki идея-бәдии кәсиrlәri даим көрүб-көстәрмәjә чалышырды.

Бунуна жанаши, Сабир өз мұасирләrinә вә мәсләk достларына чаваблар жазмағы, онларла дәрдләшмәjи вә мәсләhәтләшмәjи дә унутмурду. Умумиijәtлә, молланәсрәddинчи шаирләr ичтимаи-мәдәни тәрәғги, инкишаф намина бу вә ja дикәр мөвзу, вахты чатмыш проблемләr әтраfiynda тез-тез мұзаки-рәләr ачыр, әдәbi мұбанисә вә мұзакирәләrdә фәal иштирак едирдиләr. Jүksәk идеал вә ejni амаллар уғрунда мұбариза апаран гәләм достлары бир-бириң мәнзүм чаваблар верир, нәзиrәләr, бәнзәтмәlәr жазырдылар. Истәr Сабири, истәrсә dә онун мұбариза вә мәslәk достларынын jaрадычылығында чаваб, нәзиrә, жаҳуд бәнзәтмә шәклиндә жазылмыш сатирапын айрыча силсилә тәşkил едәrәk мұhум jер тутmasы мәhә бурадан ирәli кәлир.

Сабир гәләmә алдығы чавабларында да дөврүn ѡлкөстәри-чи вә истигамәтверичи бәjүк шаири, нұfузлу, мәtәbәr бир сәнәткары олмуштур. О, гәләм достларынын әсәrlәrinә жаздығы чавабларында адәтәn һәmin әсәri шәкли хүсусиijәtләрини (вәзи, гафијә, рәdiф вә c.) саҳлаjырды. Лакин һадисәjә, мөвzuja башга мөвгедәn, jени вә kәskin мұнасибәtlә jанаши-дығындан достларынын көrүb-көstәrmәdikләri чәhәtләri dә хүсуси бир mәhәrәtlә әкс етдирирди. Одур ки, халг шаирини чаваблары экsәr hallarda гәләm ѡлдашларынын әсәrlәrinә nисбәtәn идея-бәdии чәhәtдәn даhа dolgun чыхыр, ичтимаи-тәrbiyәvi тә'sip гүvvәsi gat-gat артыг олурdu. Бунун да сәбәби аjdын иди, чүnki Сабир нәziрә жазмағы гаршысына mәgsәd gojmurdu. Maраглы вә rәnkarәnk бәdии tәsvisir вә ifadә usулларындан бири олмаг e'tibariлә satirik чаваблардан istifadә edәrkәn һәmiшә мүejjәn mәgsәd izlәjirdi. Bu әdәbi форма халг шаири үчүn eзlүjүндә mәgsәd deijilli, гәlәm достларынын тохундууглары бу вә ja дикәr мәsәlәjә мұнасибәt билдirmәk, eзүнүn һәmin мәsәlә barәsindeki jени, oriжinal фикirләrinи oхчууja чатдыrmag үчүn мұнасиб вә элverishli vasitә, rәnkarәnk satirik prijomлардан бири иди.

Халг шаирини профессор Чәfәr Xәndan тәrәfinidәn «чаваб-сатира» адландырылмыш¹ бу типли әsәrlәri jaлныz идея мәзмунуна көrә dejil, бир сыра бәdии ifadә вә сәnәtkarлыg

¹ Чәfәr Xәndan. Сабир jaрадычылығынын сәnәtkarлыg хүсусиijәtләri. Bakы, 1962, сәh. 328.

хүсусијјётләринә көрә дә мараглыдыр. Сатирик ше'рин тазијанә, бәһри-тәвил кими мұхтәлиф шәкилләриндән истифада едән шаир чаваб-сатидаларында да өз мәһәрәтини нұмашиш етдирмиш вә бејүк мұвәффәгијјәт газанмышдыр.

Сабир Шәрг әдәбијатының Фирдовси, Низами, Хагани, Сә'ди, Һафиз, Хәjjам, Фұзули кими даһи классикләринин әдәби ирсинә дәрингән беләд олмуш, Намиг Камал, Рәчаизадә Мәһмуд Экрәм, Нәф'и, Абдула Чөвдәт кими тәрәггиپәрвәр түрк шаирләрини диггәтлә охумуш, Сејид Эзим Ширвани, Мәһәммәд Һәди, Аббас Сәһһәт, Әбдүлхалыг Җәниәти кими мұасири олдуғу онларча шаирин јарадычылығыны изләмиш, бу сәнәткарларын бә'зиләриндән тәрчүмә вә тәхмисләр етмиш, бә'зиләринә нәзиәрә вә бәнзәтмәләр јазмыш, бир чохуна исә сатирик чаваблар вермишдир.

Сабирин өз гәләм достларына — молланәсрәддинчи шаирләрә јаздығы чаваб-сатиralары да бу силсиләјә дахилдир. Бу әсәрләр сајча соҳ олмаса да, XX әср сатирикләrimizин уфрунда әлбир мұбаризә апардыглары ичтимаи-сијаси идејаларын мә'на вә мәзмунуну әкс етдirmәк нәгтеji-нәзәриндән әһәмијјәтә маликдир. Сабир гәләм ѡлдашларындан Әли Нәэменин «Мәсләhәт», Мәшәди Һәбіб Зејналовун «Јад ет», Салман Мұмтазын «Бу да, jahy, кечәр» адлы ше'рләrinә, Әлигулу Гәмкүсарын бә'зи тазијанәләrinә вә бир сыра башга әсәрләрә чаваблар јазмышдыр.

«Јад ет» ше'рини М. Һ. Зејналов 1908-чи илдә гәләмә алмыш вә «Шаиримиз Һон-һона тәгдим олунур» гејди илә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч етдирмишдир. Елә бурадача ону да дејәк ки, Сабир ирси чапа һазырланаркән бу гејд нәзәрә алынмадығындан һәмин әсәр сәһв олараг халг шаиринә иснад верилмиш вә «Һонһоннамә»нин ilk дөрд нәшринә (1912—1934) дахил едилмишдир. «Јад ет» ше'ринин мүәллифи парлаг истигбалдан данышыр, романтик хәјаллар бәсләjәрәк тезликлә дүнjanын җәниәтә дөнәчәјинә инаныр. Шаирин фикринчә, елә бир заман кәләчәк, елә бир «каләмипак» јаранаčаг ки, орада «нә лә'н, нә күфр, нә ләчачэт» олачаг. Белә бир аләм уфрунда апардыглары мұбаризәjә көрә бу күн «кафир» адландырыланлар «агил» дејә јад едиләчәк, онларын руһуна «дуаји-рәһимәт» охуначаг. Кәләчәјин романтик тәсвирини верәрәк шаир өз әсәрини бу мисраларла тамамлајыр:

Вәгта ки, чаһанда ләфзи-кафәр
Бир-бир позулар һамы лүгәтдән;
Нә молланума, нә Мирзә Гәнбәр,
Јох рәнчү мәлал бир чәнәтдән;
Инсанлар олур чү чисми-ваһид,
Аләм дәхі бир вәтән ки, җәниәт;
Нә ширку нә ме'мину на мүлһид,

Эсарыны билди्रәр тәбиәт;
Онда мәни жанә-жанә жад ет!¹

Сабир мәһәббәт һисси илә өз әсәрини она тәгдим едән гәләм ѡлдашының ше'рини чавабсыз гојмамыш вә бир нечә күн сонра журналда халг шаиринин «Жад.ет» ше'ринин мүәллифи нә чавабы дәрч едилмишdir. «Молла Нәсрәддин»ин 10-чу нөмрәсindә Гыздырмалы имзалы жазылан аш'ара чаваб» гејди илә чап етдириди һәмин сатирасында Сабир ejni мәһәббәт һисси илә өз доступна мұрачиәт едир, онун көрүшләрindеки думанлы, зиддијәтли чәһәтләри бөйүк бир сәмимијәт вә гајыкешликлә көстәрәрек жазырды:

Алданма, гузум, ки ләфзи-кафәр
Тәчини олунуб чыха лүгәтдән;
Мадам ки, сағды Мирәә Гәнбәр
Еjmән дејипик бу мәл'әнәтдән;
Гојмаз ки, бу хәлги чисми-ваһид
Нәкмүндә олуб едә мәишәт;
Әфсанеји-куфру ширку мүләнид,
Нејнат, олурму тәрки-адәт?!
Бу нүктәни ганә-ганә хаб ет!..²

М. И. Зејналовун ше'риндән вә халг шаиринин она чавабындан кәтириджимиз бу парчалар айдын көстәрир ки, Сабир һәјат һадисәләринә даһа аյыг мұнасибәт бәсләјир. О, жахши билир ки, гәләм ѡлдашының көрүб-көстәрди житимай жаралар тезликлә мүаличә едилиб сағала билән жаралар дејил. Кафир сөзүнүн тәчини олунуб лүгәтдән силинмәси, моллану ма мирә гәнбәрләрин арадан галдырылмасы вә набелә, адэт шәкли алмыш бир сыра житимай мәнфиликләрин сырдан чыхмасы үчүн узун мүддәтли кәркин мұбаризә лазымдыр. Шаир доступун романтик хәјалларыны «әфсанә» адландырмасы да Сабир реализминин һәјатла бағылышындан доған бир кејфијәтдир. «Бу нүктәни ганә-ганә хаб ет!..» дејән шаири житимай кәдәр вә е'тираз һиссләрини дујмамаг мүмкүн дејилдир.

Әли Нәэменин «Мәсләһәт» ше'ринә халг шаиринин чавабы исә тамам башга мәэмунда, башга характердәдир. «Жад ет» ше'ринин мүәллифинә вердири чавабдан фәргли олараг, бурада Сабир гәләм ѡлдашының әсәриндән илһамланмыш, Әли Нәэмі тәрәфиндән галдырылан мәсәләнин актуаллығыны нәзәрә алыб, шаирин фикирләринә шәрик чыхмыш, ону даһа да инкишаф етдиришишdir. Биринчи һалда Сабир мұбаризә вә әмәл доступун дүнәјакөрүшүндәки мәһәдуд чәһәтләри көстәрмәк мәгсәдилә чаваб-сатира жанрына мұрачиәт етмиши^{1,2}, иккинчи һалда, эксинә, гәләм ѡлдашының әсәри халг шаирини

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 9 март 1908, № 10.

² Женә орада, 30 март 1908, № 13.

ди.ә кәтирмиш, ону «Мәсләһәт» сатирасының мүэллифинә ейни сәрлөвхә илә чаваб вермәјे вадар етмишdir.

«Мәсләһәт» сатирасында Эли Нәзми чох мүһүм бир мәсәләје тохунмуш, «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә дөнә-дөң тәсвири вә тәнгид олунан гадын һүгугунун тапданмасы, чохарвадлылыг, гоча кишиләрин азҗашлы, мәсум тыzlara евләнмәси кими јарамаз наллара гарши етираз сәсини учалтышдыры. Ейни мөвзүја һәср олунмуш бир чох башга әсәрләрә нисбәтән «Мәсләһәт» ше'ринин әсас мувәффәгијәтини вә әдәби-ичтимай тә'сир даирәсинин кенишилијини тә'мин едән башлыча шәрт будур ки, мүэллиф гәләм ѡлдашлары тәрәфиндән дәфәләрлә ишләнмиш бәдии тәсвири вә ифадә үсулларындан гачмыш, изләдији гајәни габарыг сурәтдә экс етдиရән чох мараглы вә јыгчам бир сүжет гурмуш, мұнасиб сатирик пријома әл атмышдыры. Алтмыш јашы чохдан кечмиш гоча кишинин нәвәси јашында гыза евләнмәк кими чиркин нијјәтини шаир бу сүжет дахилиндә бөյүк усталыгla ачыб көстәрмиш, она гарши охучуда кәскин гәзәб вә икраһ һисси ојатмаға мувәффәг олмушдур. Кафттар кишинин «Молла Нәсрәддин» мүһәрриринә мурасиети шәклиндә јазылмыш һәмин ше'р бу мисраларла башланыр:

Молла, сәнә ejlәjirәm мәсләһәт:
Сејла көрүм, евләним, евләнмәјим?
Атмыши синним еләјибир күзәшт,
Бир гыз алый, евләним, евләнмәјим?¹

Эли Нәзминин гадын һүгугсузулуғуна, чохарвадлылыг идејасыны тәблице едән дини етигад вә шәриәт еһкамларына гарши чеврилмиш «Мәсләһәт» ше'ринә Сабирдән әvvәl, илк сатирик чавабы шаир Эли Рazi Шәмчизадә вермишdir. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыры ки, Эли Разинин билаваситә «Молла Нәсрәддин»лә бағлы олан әдәби јарадычылығында гадын азадалығы мәсәләси мүһүм јер тутур². «Дабанычтадағ хала» имзасыны сечмәси вә әсәрләринин бөйүк эксәријјәтини гадын мөвзусуна һәср етмәси, һәтта Иран вә Түркіјә ингилабларындан бәһс едән ше'рләриндә белә бу мәсәләје хүсуси диггәт вермәси Эли Разинин гадын һүгугсузулуғу алејһинә гызыны мүбариә апаран фәал молланәсрәддинчиләр сырасына чыхармышдыры.

Эли Разинин бир сатирик шаир кими «Молла Нәсрәддин» журналына илк кәлиши дә мәһз гадын мөвзусу илә бағлыдыры. «Молла Нәсрәддин» редакторуна көндәрдији «Арвадларымыз» алты кичик мәктубунда шаир өзүнүн әдәби мүбариә программыны белә сәчијјәләндирди: «А Молла Нәсрәддин гардаш!

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 23 март 1908, № 12.

² Бах: Ислам Ағајев. Эли Рazi Шәмчизадә. «Азәрбајҹан» журналы, 1967, № 7, сәh. 192.

А киши, ики илдир башлајыб һәр һәфтә кишиләрдән јазырсан, һеч биз арвадлардан јазмыорсан. Бундан сонра мән јазым, сән дә мәчмүәндә чап елә. Экәр бирчә сөзүмү зибил сәбәтинә салсан, оғлум-гызым өлсүн ки, даңа бир шеј јазмарам¹. Бундан сонра Эли Рazi «Молла Нәсрәddин» сәнифәләриндә гадын мөвзусунда мүнтәзәм шәкилдә чыхыш етмәјә башламышдыр.

«Мәсләһәт» ше'ринә јаzdығы чаваб Эли Разинин гадын мөвзусуна һәср олунмуш эн јахшы сатиralарындан бириди. Эли Нәзминин мәсләһәтинә ejni мәсләһәтлә чаваб верән шаир гәләм ѡлдашына мурачиәт едәрәк деирди:

Сижимгулу, еjlәmисән мәсләһәт,
Утанма пең, кәл сәни евләндирим;
Еjlәmishәм истихара, јахшыдыр,—
Беш-он күнә кәл сәни евләндирим.²

Эли Нәзминин ше'риндән вә Эли Разинин она чавабындан сонра «Молла Нәсрәddин» журналында Сабирин мәшһүр «Мәсләһәт» сатирасы дәрч олунмушдур. Халг шаири бу әсәриндә «мә'mин» донуна киrәрәк «илдә бир арвад алан» пуллу мәшәди вә начылары өлдүрүчү сатира һәдәфинә чевирмиш, чохарвадлылығын, гадына көлә мұнасибәти бәсләjәn, она чансыз әшja, ади ојун-ојунчаг кими баҳан дини-феодал әхлагынын амансыз ифшачысы кими мејдана чыхышыдыр. Йүксәк ше'риjәти, ахычылығы вә рәнкарәнк сатирик бојалары илә сечилән һәmin ше'рин тәкчә ашағыдақы бир бәndи бу деjilәnlәri тәсәввүр етмәk үчүн кифајәтди:

Өз дедијиндән көрүнүр өvrәтин
Бирдиr, олур ездә фәна haләтин;
Вар имиш евләнмәjө дә гүдәтин,
Бәs ниjә jоx лаәгәl үч күлфәтиn?
Jоxса гонум-гоншуда, ахтар, jад ал!
Гоj бабалын боjума, кет, арвад ал!.³

Сабирин чаваб-сатиralарындан кәтиридијимиз бу нүмунәләр, бир тәrәffәdәn, шаирин муталиә даирәсинин кенишилини, дөври мәтбуаты диггәтлә изләдијинә дәлаләт едирсә, дикәр тәrәffәdәn дә мисилсиз сатира устасынын өз фикрини охучуја чатдырмаг үчүн һеч вахт кәшф етдибы бу вә ja дикәр бәдин тәssvir вә ifadә vasitәlәri илә кифајәтләнмәdiјinә, даим оригинал сатирик пријомлар, сечиди мөвзунун характеринә уjғun даңа мұнасиб әдәби үсуллар тапыб ишләтмәк ѡолундакы жарадычы ахтарышларына парлаг сүбүтдур.

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 27 janвар 1908, № 4.

² Jенә орада, 30 март 1908, № 13.

³ Jенә орада, 6 апрел 1908, № 14.

Бу бөлмәдә биз «Сабир вә «Молла Нәсрәддин» жруналы» фәсلىнин вердији имкан дахилиндә ингилаби-сатирик шे'римизин баниси илә онун мәктәбинә мәнсуб шаирләрин әдәби әлагәләринин бә'зи чәһәтләrinә диггәти чәлб етмәjә чалышдыг. Сөз jох, Сабир илә молланәсрәддинчи шаирләр арасындақы идеја-тематик вә бәдии сәнәткарлыг әлагәләри, халг шаиринин әдәби тә'сир даирәси кениш мөвзудур вә айрыча тәдгигат тәләб едир. Сабир әдәби мәктәбинин айры-айры нұмајәндәләри (Әли Нәзми, Элигулу Гәмкүсар, Мәммәд Сәид Ордубади вә башгалары) һаггындақы тәдгигатларда дејилмиш бә'зи мұлаһизәләри нәзәрә алмасаг, индијәдәк бу хүсусда нәинки кениш вә әсаслы тәдгигат иши апарылмамыш, һәтта мұтәхәссисләрин вахташыры әлдә етдикләри фактик материалары үмумиләшдириб системә салан күтләви бир китабча белә жазылмамышдыр. Сабир јарадычылығынын бир сыра башга проблемләри кими, халг шаиринин әдәби мәктәби дә хүсуси вә дәрин тәдгигата еңтијачы олан мөвзулардан биридир. Белә бир тәдгигат шаирин тә'сир даирәси һаггында чох мүһум елми нәтичәләр вере биләр.

4

Ағыр, дәзуулмәз шәраитдә, гаракүруңчуларын дайими һәдәгорхусу алтында јазбы-јарадан бөյүк шаир өз әсәрләрини «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә мұхтәлиф кизли имзаларла вә һабелә, тамам имзасыз чап етдирмәк мәчбурийјәтindә галышдыр. 1905-чи ил ингилабынын мәғлубијјәтindән соңра иртичанын гүввәтләнмәси вә сатирик мәтбуатын сүр'етли ин-кишафы илә әлагәдар олараг гәләм достлары илә бирликдә Сабир дә кизли имзаја кечмишdir. Бу барәдә халг шаиринин вәфаты қүнләриндә мәтбуатда чап олунмуш мәгаләләрин би-риндә охујуруг: «Молла Нәсрәддин»лә Сабир илк заманлар «Ноп-ноп» имзасы илә бир чох әш'ар јаздығындан мәмләкәти-мизин мұтәессиб әналиси бу имза Сабириң олдуғуну анлајараг она гаршы әнваи-тәһидатда булундугларындан заваллы Сабир имзасыны дәјишидирмәjә мәчбур булунмуш, соңra мұтәед-дид имзалар илә... јазмышдыр»¹.

Классик әдәбијатымызда Сабир гәдәр кизли имзадан кениш мигјасда истифадә едән, өз әсәрләрини мұхтәлиф имзаларла вә имзасыз чап етдирән икинчи бир шаир, јазычы жаҳуд мүһәрририн адыны чәкмәк мүмкүн дејилдир. Халг шаири кизли имзадан «Молла Нәсрәддин», «Бәһлүл» вә «Зәнбур» кими сатирик мәтбуат органлары илә жанаши, әсәрләринин мөвзусу вә мәгсәди, тәнгид һәдәфләри илә әлагәдар олараг «Нәјат», «Иршад», «Нәгигәт», «Қүнәш», «Жени һәгигәт» гәзет-ләриндә дә истифадә етмишdir.

Профессор Җәфәр Хәндан XX әср Азәрбајҹан әдәбијатындан данышаркән Сабириң кизли имзалары үзәрпичдә дә даја-ныр вә шаирин «аз заман әрзинidә 20-јәдәк имза дәјишимәли

1 «Мә'лumat» гәзети, 21 июл 1911, № 18.

олдуғуну» гејд едир¹. Профессорун көстәрдији бу рәгем Сабир тәрәфиндән ишләнмиш кизли имзаларын үмуми мигдарының жарысыны да әнатә етмир. Бөյүк сатирик тәкчә «Молла Нәсрәддин» сәнифәләриндә 40-а жаҳын кизли имза ишләтмишdir. Дикәр мәтбуат органларындакы имзаларыны да бураја әлавә етсәк, халг шаиринин истифадә етдији кизли имзаларын үмуми мигдары нағында тәсәввүр даһа кенишләнмиш олар.

Сабирин имзалары нағында мәттәбәр мәнбәләр чох дејилдир. 1911-чи илдә шаирин вәфаты мұнасибәтилә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилмиш некрологда билаваситә бу мәсәлә илә әлагәдар олараг дејилирди: «Hon-hon, Эбунәср Шејбани вә бундан сәвајы гејри имзалар (илә) вә имзасыз ләzzәтли ше'рләри мәчмүәмиздә охумаға адәт едән охуңуларымыз билирләр ки, бир белә вүчудун јох олмағы маариф достлары үчүн нә бөյүк дәрддир...»².

Бир ил соңра, 1912-чи илдә Сабирин әзиз гәләм ѡлдаши, «Honhonnamә»нин илк тәртибисі Аббас Сәһһәт шаир достунын «гејри имзаларыны» даһа да дәгигләшdirir. О, Сабир ирсинин илк нәшринә јаздығы мәзмунлу мүгәддимәдә «Hon-hon» вә «Эбунәср Шејбани» имзалары илә јанаши шаирин газет вә журнallарда «Дин дирәји», «Мир'ат», «Фазил», «Ағлар күләjәn» имзалары илә чыхыш етдијини көстәрир.³

Халг шаиринин кизли имзаларыны дүрүст мүәjәnlәшdirимәк үчүн әлимиздә олан өлчүләрдән бири вә ән мүһумү әсәрләрин дил вә үслуб хүсусијәтләри, Сабирә мәхсус јазы манерасыдыр. Сабир яни вә оригинал кејфијәтләри илә һеч кәсә бәнзәмәjәn, башчылыг етдији әдәби мәктәбә мәнсуб сатирикләрдән белә габарыг сурәтдә сечилән бөйүк халг шаирdir. Бу оригиналлыг, мәһіз Сабирә мәхсус мәзијәт әсәрләrin hәm мүндәричәсindә, экс етдириji hәjат ләвhәlәrindә, hәm дә сатирик типләр силсиләсindә, бәдии тәсвири вә ifadә васитәләrinde габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Сабирин имзалары әтрафында тәдгигат вә ахтарышлары кенишләндирмәjә көмәк едән бә'зи јардымчы васитәләр дә вардыр. Шаир Аббас Сәһһәт тәрәfinдән «Honhonnamә»jә дахил едилмиш әсәрләrin илк мәнбәләрдәki имзалары, Новруз Ағаевин Азәрбајҹан мәтбуатында ишләнмиш кизли имзалара даир гејdlәr дәфтәri⁴ вә с. белә васитәләrдәndir.

Халг шаиринин јарадычылыг јолуну өjrәnmәk вә кизли имзаларыны мүәjәnlәшdirmәk саһесindә сабиршұнаслығыч

¹ Чәфәр Хәндан. XX әср Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи. Бакы, 1955, сәh. 144.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 20 июл 1911, № 26.

³ Аббас Сәһһәт. Сабирин тарчумеji-налы. Бах: М. Э. Сабир. Honhonnamә. Бакы, 1912, сәh. 11.

⁴ Бах: Новруз Ағаев. Мәтбуат тарихимизә даир гејdlәr дәftәri, 1944. Низами адына Әдәbiјат вә Dil Институтунун елми архиви, инв. № 655, сәh. 12—13.

наилийjэтләри бөjүкдүр. Сабир ирсинин топланмасы вә нә²
саһесинде шаирин мұасирләри вә гәләм достлары тәрәфин
атылмыш илк адымлар сонракы тәдгигат үчүн мөһкәм б
бүнөврә олмушдур. Сабир ирси әтрафында тәдгигат кенишә
дикчә, бир сырға башга жарадычылыг проблемләри илә жаңаш
шаирин бу вә ja дикәр кизли имза илә, жаҳуд имзасы ү
етдириди әсәрләри дә мејдана чыхарылмыш, «Honhonnam
нин нөвбәти нәшрләринә елавә олунмушдур. Дүздүр, бу иш
мүәjән сәһвләр дә бурахылмыш, башга шаирләрин кизли иш
илә чап етдирикләри бә'зи әсәрләр сәһвән Сабира иш
верилмишdir.

1906-чы илин апрелиндәn «Молла Нәсрәddin» журнальны
иштирак етмәjә башлајан Сабир 1911-чи илин мартаина газ
орада 156 әсәр чап етдиришишdir. Әсәрләрин тәхминән үч
бир ниссеси (47 әсәр) имзасыз, үчдә икни ниссеси (109 әсәр)
исә мүхтәлиф кизли имзаларла нәшр олунмушдур.

Журналда илк әсәрини имзасыз дәрч етдиရән Сабир ә
сонра «Hon-hon» имзасы илә јазмага башламыш, соh кечмәдә
бу имза илә танынмыш вә мәшһүрлашмышды. 1906-чы илин
мајындан 1907-чи илин февралына кими бөjүк шаир өз әсә
ләрини әсасен «Hon-hon» имзасы илә чап етдириши, 1908-чы
илдә исә нәмин имзадан јалныз үч әсәриндә истифадә етми
ши. Беләликлә, бу имза илә Сабирин «Молла Нәсрәddin»
журнальында чәми 20 әсәри дәрч олунмушдур.

Бөjүк шаирин вәфатындан сонра Сабирин әсәрләрини чап
назырлајан Аббас Сәhһәt әзиз достунун китабына ад сечүрә
мәhз онун «Молла Нәсрәddin»дә ишләтиji бу илк кизли
имзасыны әсас алмыш вә китабы нәмин имзажа уjғун олара
«Honhonnamә» адландырышмышды. Аббас Сәhһәtin бу тәшаббү
су сонракы наширләр вә тәртибчиләр тәрәfinindә дә дава
етдирилиши вә жаҳшы бир эн'энә налыны алмышдыр. Сон ил
ләрдә чыхан үччилдлиji дә дахил олмагла Сабирин әсәрләре
куллиjаты адәтән «Honhonnamә» ады алтында бурахы
мышдыр.

1907-чи илин мајындан башламыш 1908-чи илин апрел аյы
надәk Сабир истиснасыз олараг журналда өз ше'рләрини им
засыз дәрч етдирир. Шаирин «Молла Нәсрәddin» журнальын
да бүтүн иштиракы мүддәтинде имзасыз нәшр олунмуш 47
әсәринин 38-и мәhз нәмин дөврә тәсадүff етмишишdir. Бунун да
башлыча сәбәби, бир тәrәfdәn, 1905-чи ил ингилабынын мәг-
лубиijэтинде сонра иртичанын hәр јердә нүчума кечмәси илә
әлагәдар идисә, дикәр тәrәfdәn дә бөjүк шаирин Шамахыда
өзү үчүн сон дәрәчә горхулу бир вәзиijәт жаратмасы илә бағ-
лы иди. Вәзиijэтин нечә чәтин, тәhлиүкәли олдугуну хал
шаиринин нәмин күнләрдә (1907-чи илин орталарында) гәлә-
мә алдыры бир мәktubundan да аждын көрмәк мүмкүндүр.
Дани шаири тәзәчә нәшрә башламыш «Бәhлүл» журнальында

йштирак етмәјә ҹагыран редакторун мәктубуна чавабында Сабир жазырды:

«Аңчаг һәјати-миллијәмизә даир ше'р жазмаг илә мұави-нәтиниздә булунмагда олачағымы, жаздығым ше'рләри имза-сыз дәрч етмәнис шәртилә вә'д едијорум...

Әфәндим! Инсафсыз адамлар аз дејилдир; бәсa ола биләр ки, бир шәхсин, ja бир әмрин әлејіндә мәним әгидәмин бәр'әкси олан гәрәзи-шәхсијә, хәниши-нәфсанијәләр сајәсindә мәктублар жазылсын, сизи инандырмагдан өтру мәним адым илә имзалајыб қөндәрилсін, сиз дә алданасыныз. Она көрә лазым кәтирир ки, әввәлән, мәним шивеji-хәттимә диггәт бу-јуруб таныјасыныз вә санијән, минбә'д сизә қендәрәчәк ол-дуғум қағызыда имза ғојмујуб, әвәзинде сизин почта пөмрәни-зи жазачагам (248)¹.

«Бәһлүл» журналының редакторуна чаваб мәктубундан кәтиридијимиз бу сәтирләр Сабир илә «Бәһлүл» арасындақы ишқузар әдәби әлагәләри өјрәнмәк үчүн гијмәтли тарихи сәнәд олмагла жанаши, бөյүк шаирин там бир илин мүддәтинде өз әсәрләрини «Молла Нәсрәддин»дә имзасыз дәрч етдирмәсинин сәбәбләри һағында да айдын тәсәvvүр верир. Бу сәтирләрдән, ejni заманда, халг шаириниң өз әгидәсінә, јарадычылыг иши-нә нечә чидди мәс'улийјәт һиссилә жанашдығы, әтрағында ҹә-рәјан едән һадисәләри диггәтлә изләдији, аյыг-сајыглығы да айдын көрүпүр.

Бу заман Сабириң әсәрләринә сензор мұдахиләси дә күч-ләнир, шаириң айры-айры сатирапарының нәшири бә'зән һәфтә-ләрлә тә'хирә дүшүрдү. Белә һалларда «Молла Нәсрәддин» журналы өз охучуларына мүэjjән ишарәләр верир, бу вә ја дикәр әсәрин чапының ләнкимәси барәсиндә тәсәvvүр жарат-маға чалышырды. Халг шаириниң «Мүәллимләр сијезди» ше'-рини «Молла Нәсрәддин» редаксијасы, мәсәлән, белә бир гејд-лә чап етмишdir: «Бу ше'рләр 33-чү нөмрәдә чап олуначагды. Бә'зи сәбәбләрә көрә бу нөмрәjә галды»².

Жухарыда дедик ки, Сабир әсәрләринин бөйүк бир гисми журналда мухтәлиф кизли имзаларла чап олунмушудур. Шаир «Молла Нәсрәддин», сәнифәләриндә 36 кизли имзадан исти-фадә етмишdir. Бунлардан да 26 имзанын һәр бирини јалныз бир әсәринде ишләтмишdir.

Халг шаириниң өз кизли имзаларыны белә сүр'этлә дәјиши-мәсисинин мә'насы вә мәгсәди елми әдәбијатда дүзкүн шәрһ олунмамыш, буну даһа сох «иртика», «тә'гиб» вә башга бу типли сәбәбләрлә әлагәләндириб, изаһ етмәjә чалышмышлар. «Нонһоннамә»ниң 1948-чи ил нәшринин тәртибчиси филологи елмләр намизәди һ. Сәмәдзадә Сабириң тәкәсәрли имзаларын-дан данышаркән жазыр: «Мүртәче үнсүрләр тәрәфиндән тә'гиб

¹ М. Э. Сабир. Нонһоннамә, 3-чу чилд. Бакы, 1965, сәh. 217.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 17 сентябр 1907, № 35.

олунан шарн чох заман бир имзадан жалныз бир дәфә истифадә етмишdir. 1906-чы илдә әсас етибарили «Ноп-ноп» имзасы илә жаздығы налда, 1907-чи илин март айындан соңра имзаларының нәр нөмрәдә дәжишдирмәјә мәчбур олмушдур»¹.

Сабир ирсиинің нәшри тарихинде хұсуси хидмәті олан Н. Сәмәдзәдәннің бу мұлаһизәсі илә разылашмаг мүмкүн деңгелдір. Тәкәсәрли имзалар үзәринде апарылан диггәтли мұшаһиделәр көстәрир ки, халг шаири бу имзалары тәдгигатчының күман етдији кими неч дә «мұртәче үнсүрләрин тә'гибиндән» горунын маг үчүн, жаҳуд бу гәбилдән олан дикәр сәбәбләрдә әлагәдар ишләтмәмишdir. Сабирин киызы имзаларыны белә тез-тез, әсәрдән-әсәрә дәжишдирмәсиинин башлыча сәбәбини, нәр шејдән эввәл, бөյүк шаириң гарышына ғојдуғу мәгсәдә, бу вә ja башга сатираның мөвзүн вә идея мәзмунунда ахтармáг лазымдыр.

Тәкчә бир дәфә ишләнмиш имзалары өз характеристикинә вә мәзмунуна көрә ики группа бөлмәк олар. Бунлардан бир гисми әсәрләрин тематикасы вә идея истигамәти илә әлагәдар ишләнмиш имзалардыр. Шаир бу вә ja дикәр мөвзуја мұрачиәт едәркән әсәрдә изләдији гајејә уйғун, башга сөзлә десәк, мөвзунун өзүндән доған имза сечиб ишләтмәји мәгсәдә там мұвағиғ сајмышдыр. «Османлылар, алданмајын аллаһы севәрсиз!», «Сәттархана», «Габла дәхи марфашины, Мир Һашым!», «Ай нәнә, бир гырмызы саггал киши!», «Jox, жазмарам!» «Бакыда бир кәндә мұнавирә» сатиralарыны мұшајиәт едән «Гоча иранлы», «Мәчзуб», «Мәсләһәччи», «Гардашоғлу», «Жары көңүл», «Мәчлисдә олан» имзалары вә бир сырға башга киызы имзалар мәһз бу гәбилдәндир.

Иран ингилабының гызының күнләрinden гәләмә алдыры «Сәттархана» шे'рини Сабир «Мәчзуб» имзасы илә чап етдиришишdir. Ше'рдә мәһз белә бир имзаја мұрачиәт едилмәси тәсадүфи олмајыб, әсәрин идея мәзмуну, һадисәнин мәнијәти илә сыйх сурәтдә бағлы иди. Имзаның лүгәви мә'насы чәзб олунан демәkdir. Бәс елә исә шаири чәзб едән нәдир? Ким жаҳуд һансы һадисә халг шаириңиң илһамыны чоштурмуш, ону вәчдә кәтиришишdir? Истәр конкрет олараг бу суалыны чавабыны, истәрсә дә ишләтији имзаның мә'на вә мәзмунуну ше'рин лап илк бәндиндә бөйүк шаириң өзү белә сәчијәләндирir:

Нали-мәчзубим көрүб, гаре, демә диванәдир,
Нә'реји-шуридәми зәнн етмә бир эфсанәдир,
Шаирәм, тәб'им дәнiz, ше'ри-тәрим дүрданәдир,
Бәһәттим, ejшим, сүрурим, вәчдим әнраранәдир,
Инчизабим чүр'ети-мәрданеji-мәрданәдир,
Афәриним һиммәти-валажи-Сәттарханәдир!

¹ Н. Сәмәдзәдә. Бир нечә сез. «Ноп-нопнамә»нин 1948-чи ил нәшри мүгәддимә, сәh. IV—V.

Демэли, шаири чәзб едән, ону чошдуруб илһама көтирән Тәбриз фәдаиләринин мүтләгијјәт үзәриндәки парлаг гәләбәси, ингилаб сәркәрдәси Сәттарханың мәрдлији вә рәшадәти имиш. Ше'рдәки «диван», «әфсанә» кими сөзләрин мә'насы айдындыр. Бу сөзләрдә шаир һәм өз hiss-hәjәчанларының тәбиилијинә вә реаллығына, һәм дә илһамының чошгүнлугуна, мөвзунун алышылығына вә чазибәдарлығына ишарә етмишdir. Сабир тәрәннүм руһлу ше'рләринин, демәк олар, неч бирини белә чошгүн илһамла, классик ода формасында һәраатли бир диллә яzmамышдыр. Ше'ри мүшајиәт едән «Мәчзуб» имzasы да бурадан мејдана чыхмыш, әсәрин мәзмуну вә шаирин мәрамы илә үзви сурәтдә бағланмышдыр.

Иран ингилабының бөһранлы қүнләrinдә јаздығы «Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!» мисрасы илә башланан ше'риндәки «Гоча иранлы» имzasы да там јеринә дүшмүшдүр. Иранда баш верән ичтимаи-сијаси надисәләrin чанлы шаһиди вә фәал иштиракчысы олмуш «Гоча иранлы» санки инди өз көрүб-көтүрдүкләрини, мубаризәнин енишли-жохушлу ѡолларыны османлылара баша салыр; онлары алданмамаға, Иран ингилабындакы мувәффәгијјәтсизликләрдән ибрәт көтүрүб, өзләри үчүн чидди нәтичә чыхармага чағырыр.

Шад олмајын, ej севкли милләт вүкәласи,
Османлыда чари ола гануни-әсаси!
Гануни-әсаси демә, иранлы әзаси.
Иранлыларын башшарынын ганлы бәласи,
Өғланлары өлмүш аналар матәми, яси,
Дерләрсә сизә вар бу ишия соңра сәфаси, —
Алданмајын, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јанмајын, аллаһы севәрсиз!

Бу мисаллардан да айдын көрүнүр ки, халг шаири бу вә ja дикәр әсәрини кизли имза илә имзалајаркәn тәсадүфилик-дәn гачмыш, мүәjjәn бир принциpl, мәгсәd күдмүшдүр. Ыәмишә сечиб истифадә етдији имзаларын характеристинә, тәсвиr олунан надисә илә, ше'рин мәзмуну вә истигамәти илә аһәнкдарлығына хүсуси диггәт вә әһәмијјәт вермишdir.

Тәкәсәрли имзаларын икинчи гисми Сабир тәрәфиндәn jaрадылмыш сатирик типләр силсиләси илә әлагәдардыр. Белә ки, халг шаири бу вә ja башга типләrin дилиндәn јаздығы сатиralарыны һәмин типләrin өз адлары илә, jaхуд да онларын тәмсил етдикләри ичтимаи зүмрәnin сәчиijәvi сифәтләrinи үмумиләшdirән даһа мұнасиб сатирик адларла имзалаамағы лазым вә вачиб билмишdir. «Мән шаһи-гәвишөвәттәm, Иран өзүмүндүr!», «Ax!.. нечә кеф чәкмәли әjjам иди!», «Mahi-рәмәзандыr, јенә мејдан да бизимdir!», «Нәdir олур бу чоچуглар әjan бу бојда, бу бојда?», «Aj башы дашды киши, динмә, ушагдыр ушагым!», «Хандосту, аманды, гојма, кәлди!» мисралары илә башланан сатиralарында истифадә едилмиш «Иран гурду», «Молла Чибишдангулу», «Гарынгулу», «Диндар», «Түкәзбан чичи», «Жетим гызычыг» имзалары Сабирин

мәйз бу үсулдан истифадә жолу илә јаратдығы имзалар сілси-
ләсінә дахилдір.

«Гојма, кәлди!» сатирасы бабасы јашында гоча кишијә
әрә верилән көрпә, мә'сум бир гызын дилиндән јазылыш-
дыр. Эр нә олдуғуну билмәjән, «габана», «әрдоja» охшар
мәшәдиниң көрдүкдә рәнки саралыб бағры јарылан бу гызын
башына кәлән мүсебети өзү нәгл едир, «гојма, кәлди!» —
деjә, фәрјад ғопарыр, Хандостундан аман диләjир.

Азјашлы гызын дилиндән сөһбәт ачдығы һәмин шे'ринни
Сабир «Jetim гызыгы» имзасы илә дә имзаламышдыр. «Мол-
ла Нәсрәddин» журналының баш мүһәррири сатираны чап
едәркән шаир достунун адындан әсәрә кичичик бир мүгәddи-
мә јазмышдыр. «Бакыдан» сәrlөвһәси илә дәрч олунмуш һә-
мин мүгәddимәдә һәм Сабирин гәләмә алдығы һадисәнин реал-
лығы вә һәм дә кизли имзасының мәэмуну барәсіндә охуу-
руг:

«Молла эми! Бурада бир ахунд 13 јашында бир гызы 65
јашында бир гоча кишијә вериб. Инди чамаат она лә'нәт оху-
јур. Дејирләр ки, ај ахунд, чаһыл ушагы гоча кишијә нијә
вердин? — Дејир ки, мән илә Мәkkә ѡлдашы олуб, јахшы
адамдыр.

Наман јетим гызығазын дилиндән бу ше'ри јазыб көндәр-
дим ки, чап едәсиниз»¹.

Беләликлә, сатиralарының бөյүк эксәриjјәтинде типләри
данышдырмаг, онлары өз сөzlәри, өз нитгләри илә сәчијj-
ләндирмәк јолу илә кедән Сабир ejni принциpi имзаларында
да көзләмишдир. Бу гәбилдән олан ше'рләrinә кизли имза
сечәркән бөйүк сатирик һәмин имзаның мә'на вә мәэмунуну
тәсвири етди типләрлә бу вә ja башга шәкилдә әлагәләндир-
мәjә чалышмышдыр.

* * *

Халг шаиринин кизли имзалары әтрафында тәдгигат вә
ахтарышлары кенишләндирмәк онун намә'lум әсәрләрини
меjдана чыхармаг учүн мүһүм vasitәlәrdәn биридир. Сабирин
бу вә ja башга кизли имза илә чап олунмуш бә'зи ше'рләrin
үзүн мүддәт тәдгигатдан кәнарда галмасы да шаирин
имзаларына лазымы диггәт верilmәmәси, бу имзаларын чид-
ди шәкилдә саф-чүрүк едilmәmәси илә әлагәдәрдыйр. Бу мәсә-
ләnin мүһүм әмәли әhәmijjәtinи нәzәrә алыб, һәмин әсәрләр-
дән икиси үзәриндә дајанмағы вачиб билирик.

Мә'lум олдуғу кими, «Молла Нәсрәddин» журналы мүһүм
ичтимаи-сијаси вә беjнәлхалг һадисәләрдән башламыш кичик
мәишәт мәсәләләrinә гәдәр бүтүн мөвзулары садә, јығчам
шәкилдә, аjdын вә сәлис бир диллә охучу күтләләrinә чат-
тырмаг учүн мұхтәлиf әдәби үсуллардан истифадә едирди.
Фелjeton, публицист мәгалә кими нисбәтән ириhәчмли әсәр-
ләрдә бәрабәр, журналын сәhiфәләriпdә jүzләрчә поcht гуту-

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 18 август 1908, № 33.

су, лүгәт, тапмача, сатирик диалог, телеграф хәбәри, ләтифә, аталар сөзү вә зәрби-мәсәлин дәрч едилмәси «Молла Нәсрәддин»ин мәһәз һәмин мәгсәди илә бағлы иди.

«Молла Нәсрәддин» журналы 1909-чу ил нөмрәләринин бириндә намәлум бир шәхсин дилиндән ашағыдақы мәнзүм тапмачаны чап етмишдир:

Жумругдур е'тигадым,
Хәлги басыб фәсадым,
Назыр дуруб чөлладым,
Зұлму ситәм мурадым,
Һәр јердә вардыр адым.¹

Тапмачаның сонунда журнал гејд едири ки, «Тапын көрәк кимдир бу адам?».

Тәхминән бир аj сонра һәмин тапмачаја Сабириң сатирик чавабы чап олунмушшур:

Нә лап кичик, нә сох да сох иридир,
Гарны юғун, бојну да дам тиридир,
Руhy өлүб, іәфси һәлә диридир,
Инсанніјәт палтарының киридир,
Мәмдәлидир, эскекләрин биридир!
Молла әми, көр тандым ja тапмадым?²

Мәһәммәдәли шаһ нағындақы сатирик ше'рләр силсиләсина дахил олан бу парча журналда «Әбуңәср Шејбани» имзасы илә дәрч едилмишdir. «Әбуңәср Шејбани» «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә тәкчә Сабир тәрәфиндән ишләнән мәшһүр кизли имзалардан бири иди вә бу имза илә 1908—1909-чу илләрдә журналда халг шаириңин бир сыра сатирик ше'рләри чыхмышдыр. «Һөп-һөпнамә»нин жалныз сон нәшринә (1962) дахил едилмиш һәмин ше'р, нәдәнсә, узун мүддәт шаириң күллијатына дүшмәнишdir.

Сабириң мәшһүр кизли имзаларындан бири дә мә'теризә ичәрисиндә бир нечә нөгтә «(.....)» имзасыбыры. Чап олунмуш эсәрләринин мигдарына көрә бу, шаириң ән мәшһүр кизли имзасы сајыла биләр. Тәкчә буну хатырлатмаг кифајетдир ки, охучулар арасында сох мәшһүр олан «Һөп-һөп» имзасы илә шаириң «Молла Нәсрәддин» журналында чәми 20, «Әбуңәср Шејбани» имзасы илә 17, «Ағлар күләјән» имзасы илә 5 әсәри дәрч едилди жаңада, «(.....)» имзасы илә дүз 25 әсәри нәшр олунмушшур.

Тәдгигатын көстәрдији кими, ахырынчы имзадан Сабир һәјатынын анчаг сон ики илиндә истифадә етмиш вә һәмин имза илә 1910-чу илдә «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләринде 15, 1911-чи илин мартаина (хәстәлиji шиддәтләнән) гәдәр исә 10 әсәр дәрч етдирмишdir. Бу имза илә кетмиш сатирик

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 4 январь 1909, № 1.

² Женә орада, 8 февраль 1909, № 6.

шөрлөрдэн бири узун мүддэт шаирийн күллийжатына дахил
едилмэдији кими, сабиршүнасларын диггэтиндэн дэ яјынмыш-
дыр. 1911-чи илин январында чапдан чыхыш һәмин сатира
белэ башланырды:

Милләтинин һалты пәришан ола,
Һәр бир иши нифратэ шајан ола,
Чаһил ола, вәһијү надан ола,
Гәм јемә, сәбр ет, бу да, jaһу, кечәр!

Данреји-әглү әдәбдэн кәнар,
Эмри мусалман едә дайм шиар,
Олмаја бир кимсәдә намусу әр,
Гәм јемә, таб ет, бу да, jaһу, кечәр!

Һәр ишимиз мәсхәрәли, күлмәли
Олса бизим, поズма кефин, ај дәли,
Һәр неләсә Кәлб Җәфәр, Кәлбәли,
Гәм јемә, таб ет, бу да, jaһу, кечәр!¹

«Молла Нәсрәддин» журналындағы ejни рәдифи ше'р...
рә² чаваб шәклиндә јазылыш бу сатира, нәдәнсә, 1959-чу
илдә шаир Элигулу Гәмкүсарын әдәбијатшүнас Аббас Зама-
новун редакторлыгу илә бурахылан китабына дахил едил-
мишдир³.

1962-чи илдә бу сәтияләрин мүәллифи Сабириң әсәрләри
куллийжатыны чапа һазырлајаркән шаириң бир сырға башга
әсәрләри илә бирликдә һәмин ше'ри дә «Honhопнамә»јә дахил
етмиш вә бу барәдә китаба јаздығы шәрһләрдә мә'лumat вер-
мишдир⁴. Қөрүнүр, бу мә'лumat Аббас Заманову гане етмә-
миш вә буна қөрә дә о, аз соңра мәтбуатда дәрч етдириди
мәгаләләринин бириндә һәмин мәсәләјә јенидән гајытмағы ла-
зыым билмишдир. Мәгалә мүәллифи «тәртибчинин јанылдығы-
ны» иддия едәрәк јазмышыр ки, «һәмин сатиранын Сабирә
мәхсус олдуғуну сүбүт едән һеч бир әсас жохдур»⁵.

Елә исә һаггында сөһбәт ачдығымыз сатиранын Сабир тә-
рәфиндән јазылдығыны сүбүт едән дәлилләрә диггәт јети-
рәк.

Бу дәлилләр, әvvәлән, ондан ибарәтдир ки, «(.....)» им-
засы 1910—1911-чи илләрдә «Молла Нәсрәддин» журнальында
јалныз Сабириң ишләтдији кизли имза иди вә бу имза илә
чыхан сатиralарын 24-ү «Honhопнамә»нин Аббас Сәһһәт
тәрәфиндән һазырланыш илк нәшрләриндән башлајараг Са-
бир күллийжатынын бүтүн чапларына дахил едилмишдир. Эли-
гулу Гәмкүсарын исә бу имза илә нәшр олунмуш башга бир
әсәри елм аләминә мә'лum дејилдир.

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 18 январ 1911, № 3.

² Јенә орада, 20 нојабр, 22 декабр 1910, № 37, 41.

³ Бах: Элигулу Гәмкүсар. Сечилмиш әсәрләри. Тәртиб едәни
Ләтиф Һүсеинзадә. Бакы, 1959, сәh. 26.

⁴ Бах: М. Э. Сабир. Honhопнамә, 2-чи чилд. Бакы, 1962, сәh. 229.

⁵ Аббас Заманов. Бир мүбәниса һаггында. Азәрб. ССР ЕА-нын
«Хәбәрләри», Ичтимай елмләр серијасы, 1964, № 5, сәh. 123.

Икинчиси, 1911-чи илин март айында хәстәлијинин шиддәтләнмәси илә әлагәдар олараг Сабир «Молла Нәсрәддин»дән айрылдыры заман һәмин имза да халг шаири илә бирликә журналын сәһифәләрини һәмишәлик тәрк етмишdir. Элигулу Гәмкүсар исә јашајырды, Сабириң вәфатындан соңра о, бир сатирик шаир кими даһа гызын фәалијәт көстәрир, бир муддәт һәтта «Молла Нәсрәддин»ин редакторларындан бири олур. Экәр һәмин имза Элигулу Гәмкүсарын олсајды, журналын сәһифәләриндән тамамилә чыхмаз, изи-әlamәти галарды.

Нәһајәт, әсәрин дили, үслубу илә халг шаириңиң сатирик ифадә тәрзи арасындаңы сыйх әлагә дә бу ше'рин мәһз Сабир гәләминә мәхсус олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. О да мараглыдыр ки, соң вахтлара гәдәр тәдгигатчылар һәмин ше'рлән адәтән Элигулу Гәмкүсарын сабиранә ше'рләриндән бири кими данышмыш вә бу ше'р үзәриндә бөյүк шаириң «Сәбр ејлә» сатирасының «ајдын тә'сириң» гејд етмишләр¹.

Иди дә бунлары әсассыз сајан Аббас Замановун дәлилләринә диггәт едәк. Мүәллифин биринчи вә әсас дәлили будур ки, «Милләтинин һалы пәришан ола» мисрасы илә башланан сатира «Молла Нәсрәддин»дә дөрд нәгтә — «(...)» имзасы илә чыхдырындан вә бу мигдарда нәгтә илә журналда шаириң башга бир ше'ри дәрч едилмәдијиндән куја һәмин ше'р Сабириң дејилмish?! Нәгтәләрин мигдары мәсәләсинә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, шаир сајы он бир илә дөрд арасында олан нәгтәләрдән истифадә етмишdir. Дөрд, алты, доггуз нәгтәдән ибарәт имзаларын һәр бири илә јалныз бир әсәри чап олунмушдур.

Бә'зи дәгигизликләrinә баҳмајараг, бу нәгтәләrin сајыны мүәjjәnlәшdirән вә haggында илк сөз дејән һ. Сәмәдзадә олумушдур. О, «Honhonnamә»nin тәртибиндә гарышылашдыры чәтиңликләрдән данышаркән бу хүсусда дејирди: «Тәэjигин шиддәтләнмәси илә әлагәдар олараг имзаларыны дәјишмәк мәчбуријjәtindә галан» Сабир чох заман ше'рләрини ја тамамилә имзасыз, ја да имза әвәзинә мө'тәризә ичәрисиндә сајы он ики илә үч арасында олан нәгтә илә чап етдиришdir. Бу кими ше'рләрдән Сабир күллијатының әvvәlki чапларыңа дүшмәjәnlәr даһа чохдур»². Сабириң имза әвәзиндә ишләтдији нәгтәләр барәsinдә һ. Сәмәдзадәnin дедији бу сөзләр вә мүәjjәnlәшdirдији рәгәм сонракы тәдгигатчылар тәрәfinдәn дә тәсдиг вә тәkrar едилмишdir³.

Аббас Заманов даһа соңra сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Бундан әлавә, ше'рдә о заман Нахчывандага јашајан мүртәчеләrin адларының чәкилмәси, бә'зи ejhamлар, һәмчинин әсәрин

¹ Бах: Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 369—370.

² һ. Сәмәдзадә. Бир нечә сөз. «Honhonnamә»nin 1948-чи ил нәшри нә мугәddimә, сәh. V.

³ Бах: Назим Ахундов. «Молла Нәсрәддин» журналының нәшри тарихи. Бакы, 1959, сәh. 58.

дилі вә үслубу һәмин сатиранын Э. Гәмкүсара мәхсус олдуғуна айдын бир шәкилдә сүбүт етмәкдэри¹. Тәессүф ки, мәгәләдә бу ejhamlaryның нәдән ибарәт олмасы барәсиндә һеч бир сөз дејілмәмишdir. Лакин аз соңра мұдафиә етдиши диссертасия ишинде Аббас Замановун һәмин ejhamlary шәрһ етмәк үчүн кәтириди дәлилләри да ғәнаәтбәхш несаб етмәк олмаз. Мәсәлән, ше'рин сәkkizинчи бәндидәки «Чакәр ола мәрсијәхани-сәһиһ» мисрасыны мүәллиф белә шәрһ едир: «Нахчыванда жаһајан ағсагаллар дејирләр ки, о заман, бу ше'р «Молла Нәсрәддин»дә чыхдыгдан соңра Чакәр бәрк әсәбиләшмиш, Гәмкүсара гаршы әдәбсиз бир һәчв жазыб чамаат арасында охумушду». Жаҳуд, соңракы бәнддә ишләнмиш «бәззазымыз» сөзүнә журналын «Мәшәди Мәһәммәд Қәләнтәров» — дејә, вердији гејди хатырлатдыгдан соңра жазыр: «Нахчываның жашлы гочаларындан Ағамәһәммәд Һачы Әкбәр оғлу бу сәтирләри жазана демишидир ки, бир дәфә М. М. Қәләнтәровун бир алышы илә сөзу дүз кәлмәмиш, аршын илә онун башындан вурмушду ки, Гәмкүсар да сатирада буна ишарә етмиши².

Кәркин тәдигігат тәләб едән бу вә ja башга мәсәләни хатирләрени көмәјилә «һәлл етмәк» әдәбијатшүнаслығымызын индики инкишаф мәрһәләсі илә ујушмур.

Халг шайринин кизли имзаларындан данышарқән јери кәлмишкән Җәлил Мәммәдгулузадә илә жазышмаларыны да хатырлатмаг мәгсәдәујғун оларды.

Мәлүм олдуғу кими, «Молла Нәсрәддин» журналының баш мүһәррири Җәлил Мәммәдгулузадә илә халг шайри Сабир мүнтәзәм сурәтдә бир-бири илә әлагә сахламыш, мәктублашмышлар. Тез-тез көрушмәк имканындан мәһрум олан һәр ики сәнэткар бу мәктубларда истәр өз јарадычылығ планлары, әдәби дүшүнчәләри, истәрсә дә маариф вә мәдәнијәтимизин бир сыра мүһүм мәсәләләри барәсиндә фикир мүбадиләси елирдиләр. Тәессүф ки, халг шайринин мәсләк досту Җәлил Мәммәдгулузадәнин үнванына жаздығы јеканә бир мәктубундан башга, бу жазышмаларын һеч бири бизә кәлиб чатмамыштыр.

Әлдә олан јеканә мәктубунда халг шайри жазырды: «Мәһтәрәм әфәндим! Ики һәфтә бундан габаг хүсуси мәктубумла бәрабәр кечәнләриндә «Иршад»да чап олунмуш ше'рләримдән бир данә көндәрмишдим. Вә кечән һәфтә Сәмәдовлара жаздығын хүсуси бир мәктуб илә бәрабәр «Мәмдәлинин» (Мәһәммәдәли шаһ нәзәрдә тутулур — M. M.) нағында јени дедијим бир ше'ри дәхи көндәрмишдим ки, сизә јетирсингиләр. Үммид ки, вүсүл олмуштурлар. Будур, бу күн дә бир ше'р көндәријорум»³.

¹ Аббас Заманов. Бир мүбәниң нағында. Азәрб. ССР ЕА-ның «Хәбәрләри», Ичтимай елмләр серијасы, 1964, № 5. сәh. 123.

² Аббас Заманов. Муасирләрни Сабир нағында. Докторлуг диссертасиясының әлјазиасы, 1965. Азәрб. ССР ЕА-ның китабханасы. Сәh. 190.

³ М. Э. Сабир. Խոնջոնամ, 3-чү чилд. Бакы, 1965, сәh. 226.

Мәктубда ады чәкилән ше'рләрин Җәлил Мәммәдгулузадәјә чатыб-чамадығыны дәгиг билмирик. Бирчә бу мә'lумдур ки, шаирин илк дәфә «Иршад» гәзетинде чыхан ше'рләриндән неч бири «Молла Нәсрәддин»дә чап олунмамышдыр. Лакин халг шаириниң «Молла Нәсрәддин» редакторуна мәктубла бәрабәр көндәрдији бә'зи ше'рләрин үнванына јетишмәдиинә, итибатдығына даир сон вахтлар мүәյҗәнләшdirдијимиз мараглы бир факты охучулара тәгдим едирик.

Һәр шејдән эввәл, ону дејәк ки, шаирин «Молла Нәсрәддин», «Бәһлүл» вә «Зәнбур» журналларында әсәрләринин изинә дүшмәк, онлары тапыб ашқара чыхармаг о гәдәр дә асан иш дејилдир. Истәр «Молла Нәсрәддин», истәрсә дә «Бәһлүл» вә «Зәнбур» сатирик мәтбуат органлары иди. Бу журналларын сәhiфәләриндәki әсәрләр мұхтәлиф кизли имзаларла вә набелә, имзасыз чап олундуғундан онларын мүәллифини мүәj-jәnләшdirмәк сон дәрәчә чәтиндир.

«Молла Нәсрәддин» журналының 1910-чу ил 28 феврал тарихли нөмрәсинин «пост гутусу»нда белә бир мә'lумата раст кәлирик: «Балаханыда Каблајы Фејзуллаһ — «Рәһим ханың мәктубу» адында ше'риниз бизә чатмајыб. Мә'lум олур ки, эввәлинчи кағызыныз да бизә јетишмәјиб. Мәктубунуза чаваб жазыб көндәрмишдик Бакыда һәман шәхсә ки, јетирсин сизә. О кағызымыза чаваб көзләјирик!».

Редаксијанын мұрачиәт етдији «Каблајы Фејзуллаһ» кимдир? «Молла Нәсрәддин» илә бу чүр сых әлагә сахлајан ба-лаханылы сатирик шаир ким ола биләрди?

О заман Балаханыда јашајыб «Молла Нәсрәддин»ә сатирик ше'рләр көндәрән, редактор илә мүнтәзәм әлагә сахлајыб мәктублашан јеканә шаир Сабир иди. Халг шаири 1910-чу илин јанварында иш далынча Бакыја кәлмиш вә Балаханы кәнд мәктәбинә мүәллім дүзәлмишди. Бакыја кәлдикдән сонра шаирин педагоги ишлә јанаши «Сәда», «Нәгигәт», «Зәнбур», «Күнәш» кими јерли мәтбуат органларында фәал иштирака башламасы онун «Молла Нәсрәддин» илә сахладығы сых әлагәjә чидди тә'сир көстәрмәмишdir. Эввәлки илләрдә олдуғу кими, 1910-чу илдә дә Сабир классик сатиralары илә «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә мүнтәзәм чыхыш едириди.

Балаханыдан жазыб көндәрдији ше'рләрдә Сабирин истифадә етдији кизли, сатирик имзалардан бири дә «Каблајы Фејзуллаһ» иди. Һәмин имзанын изинә шаирин «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилмиш јеканә бир әсәринде раст кәлирик. О да редаксијанын мұрачиәтindән сонракы нөвбәти нөмрәдә чап олунмуш «Алтмыш иллик өмрүм олду сәндә бәрбад, Әрдәбил!» мисрасы илә башланан мәшнүр сатирасыдыр. Сатира бу имза илә чап олунмуштур: «Каблајы Фејзуллаһ; Назими: Ағлар күләjән»².

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 28 февраль 1910, № 9.

² Женә орада, 7 март 1910, № 10.

«Рәһим ханын мәктубу» ше'ри, адындан көрүндүјү кими, Иран һадисәләринә һәср олунмуш вә Сабир сатирасы үчүн тамамилә сәчијјәви бир үсүлда — типи данышдырмаг, ону өздили илә сәчијјәләндирмәк үсүлунда гәләмә алынышдыр. Иранда чәрәjan едән ичтимаи-сијаси һадисәләр Сабир јаралығында дөнә-дөнә, рәнкарәнк сатирик бојаларла ишләнмишdir. Тәкчә буңу демәк кифајәтdir ки, халг шаири Иран иртичасынын башчысы Мәһәммәдәли шаһ һаггында айрыча сатирик ше'рләр силсиләси јаратмыш, шаһын эмиси Зилли-Султан һаггында «Бура сај!» адлы мәшhур сатирасыны вә бир нечә кәскин тазијанә чап етдирмишdir. «Рәһим ханын мәктубу» ше'ри дә, көрүнүр, бу силсиләј дахил имиш.

Мәһәммәдәли шаһын ачыг тәрәфдарларындан бири олан, башчылыг етдиши гулдур дәстәси илә бирликдә Сэттархан фәдаиләринә гаршы вурушан вә фәдаиләр тәрәфиндән дармадағын едилән Рәһим ханын эксингилаби фәалиjjәти халг шаири-нә жаҳшы мә'lум иди. 1911-чи илдә мәтбуатда Сабирин Рәһим хан һаггында бир тазијанәси дә чап олунмушшур:

О замандан ки, Рәһим хан јетишиб Тәбризә,
Нәэрәти шаму сәhәр дид олунур, бус едилir;
Ингилаби ады чәбрән тахылыр әhрапә,
Нәр насыл һијлә илә олса да мәhбүс едилir¹.

Бүтүн бу дедикләrimizdәn айдын олур ки, «Рәһим ханын мәктубу» ше'ри Сабир үчүн неч дә кечичи, тәсадүфи бир мөвзуда олмајыб, Иранда баш верән һадисәләри хүсуси диггәтлә изләjән вә парлаг сатирик лөвhәләрдә экс етдирән бөjүк шаирин јарадалығында тамамилә тәбии вә ганунаујғун бир һадисәдир.

* *

Сабирин «Молла Нәсрәddin» журналында истифадә етдиши кизли имзалардан сөhбәт ачаркән мүзакирәјә, фикир мүбадиләсинә еhtiјачы олан бир мәсәлә үзәриндә дә дајанмаг лазымдыр. О да индијә гәдәр халг шаиринә иснад верилмиш бир нечә кизли имзанын мүәллифинин мүәjjәnlәшдирилмәсidiр. Бу мәсәләnin дүзкүн һәлли сабиршұнасларын гаршысында дуран, онлары даим дүшүндүрүб нараһат едән вачиб проблемләрдән бири олмушшур. Халг шаири тәрәфиндән ишләнмиш кизли имзаларын дүрүст сијаһысынын олмамасы тәртиби вә тәдгигатчылары һәмишә мүәjjәn чәтинилкләрә салмыш, нәтичәдә башга мүәллифләrin мәтбуатда кизли имза илә дәрч етдирдикләри бә'зи ше'рләrin сәhвән Сабирә иснад верилиб, онун әсәрләри күллиjjатына дахил едилмәси илә нәтичәләнмишиди.

Белә имзалардан бири «Сөвдајы» имзасыдыр. Бу имза илә чап олунмуш «Бәjlәrә мәктуб» ше'ри илк дәфә 1948-чи илдә h. Сәмәdzадә тәрәfinдән «Hoнонпнамә»jә дахил едилмиш вә Сабир күллиjjатынын 1954 вә 1960-чы ил нәшрләриндә дә өзү-

¹ «Jени һәгигәт» гәzeti, 1 феврал 1911, № 10.

иә јер тапмышдыр. 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч олунмуш һәмин ше'рин идеја мәэмүнү, сатирик дил вә үслуб хүсусијәтләри нағында аз-чох мүәјҗән тәсәввүр алмаг үчүн онун илк мисраларына диггәт етмәк кифајәтдир.

Гојма күлаңың кәч, а бәј, аллатма чәһани,
Бәсdir а филани!
Һәр күндә кејиб әјниң бир тазә либаси,
Гурма бу әсаси!
Бәсdir, дәхи фикр етмә, дәдәм бәјди, бабам хан,
Кечди елә дөвран!
Кетди о зәман хәлг сизэ ейләјә һөрмәт,
Бәсdir бу мәзәммәт!..¹

Илк бахышдан да көрүндүјү кими, бу мисралар Сабир ше'ринин хүсусијәтләри илә, халг шаиринин өз гәһрәманларыны сәчијјәләндирмәк үчүн ишләтдији әлван сатирик бојаларла кәскин зиддијәт тәшкىл етмәкдәдир. Елми-тәнгиди әдәбијатда һәмин сатира нағында сејләнмиш мұхтәлиф, бир-бириң зидд рә'jlәр дә мәһз бурадан ирәли кәлмишдир. Нечә илләрдир ки, бу ше'р, бир тәрәфдән, орта мәктәб дәрслекләриндә Сабирин «өзүнә мәхсүс бир үслубда бәј, хан, мүлкәдар вә капиталист зүлмүнә гаршы үсјан сәси галдырығыны», «халг һүгугунун атәшин мудафиәчиси кими чыхыш етдијини» сәчијјәләндирән ән яхшы әсәрләриндән бири кими охучулара тәгдим олунур². Дикәр тәрәфдән дә бә'зи тәдгигатчылар һәмин сатираја әсасланараг халг шаиринин дүнјакөрүшүндәки «мәһдудијәтдән» сөһбәт ачыр, ону тәнгид атәшинә тутурлар. Филологи елмләр намизәди Эзиз Мирәһмәдов бу ше'рдә шаирин «бә'зи либерализм әламәтләринә» юл вердијини көстәрәрәк јазыр: «Сабирин «Бәjlәрә мәктуб»да авара, түфејли бәjlәри ифша етмәклә бәрабәр, «Инди бәј одур ким, тута мәзлумун әлиндән, — Мән дә дејәм әhcәn!» — сөзләрини јазмасы... буна мисал ола биләр»³.

«Бәjlәrә мәктуб» ше'ри илә Сабир сатиралары арасында бәлкә дә мөвзү чәһәтдән зәнири охшарлыг, бәнзәјиши тапмаг мүмкүндүр. Сөз јох, Сабир дә бәји, ханы ифша едирди. Лакин бөјүк шаирин тәнгид, сатира үсулу тамам башга иди. Сабирин сатираларында адәтән тип өзү данышыры, дахили аләмини өзү ачыб сәчијјәләндирir. Һәмин ше'рлә тәхминән ejni вахтда вә ejni мөвзуда јазылмыш сатираларынын бириндә Сабир, мәсәлән, бәjlәри, мүлкәдарлары белә данышдырырды:

Сән hej де јохумдур, чыхарыб чаныны, аллам!
Валлаһи ојуб дидеји-кирjanыны, аллам!
Шаллага туутуб пејкәри-үрjanыны, аллам!

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 1 сентябр 1906, № 22.

² Ф. Гасымзадә вә М. Ч. Җәфәров. Әдәбијат (XIX—XX эсрләр). Орта мәктәбин IX синфи үчүн. Бакы, 1961, сәh. 172—173.

³ Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 66.

Өз һалыны сал инди өзүн јадә, әкинчи!
Лағ-лағ данышыбы башлама фәрјадә, әкинчи!..¹

Бизә белә кәлир ки, «Бәjlәrә мәктуб» ше'ри о вахтлар «Молла Нәсрәddин»дә јеничә иштирак етмәjә башлајан, журналын сатира үслубуну һәлә лазымынча мәнимсәмәjән шаир Элигулу Гәмкүсар тәрәфиндәn јазылмышдыр. Мараглыдыр ки, «Молла Нәсрәddин» сонралар Элигулу Гәмкүсарыны бирбаша, мүстәгим тәнгид үсулуңдан истифадә јолу илә јаздығы бу типли, журналын сатирик ифадә тәрзи илә уйушмајан ше'рләrinи бә'зән чап етми, бә'зән дә мүәjjәn геjdләrlә бурахырды.

Бу ҹәhәtдәn «Молла Нәсрәddин»дәki бир тejd диггәtәla-јигдир. Журнал почт гутуларынын бириңдә щаирин руhаниләр наггында јаздығы:

Гојдун эммамә башына, дандын һәгигәти,
Алати-һәчвү мәсхәрә гылдын шәриәти,
Удван олуб үлумә, севдин ҹәналәти,
Салдын эсарәт алтына бичарә милләти,
Динин фәдаји-дириhәму динар едән, ахунд!
Милләtlәr ичрә милләtinи хар едән, ахунд! —

бәndi илә башланан ше'риндәn бир парчаны нүмүнә қәтиrәrәk дејирди: «Чулфада Гәмкүсар чәнабларына — Јаздығыныз ше'рләr чох көзәл, лакин hejf ки, «Молла Нәсрәddин» сајағы јазмыжыбысыныз, — чох чиддидир... Умидварыг ки, бундан сонракы ше'рләrinizi «Молла Нәсрәddин» сајағы јазарсыныз. Өзкә ше'рләrinizi көзләјирик»².

Үмумијjätлә, сатирик мәтбуат органларында олдуғу кими, «Молла Нәсрәddин» журналында да бу вә ja дикәr кизли имза илә чап олунмуш эсәrlәrin мүәjjәnләшdi-рәrkәn гаршыја чыхан чәтинликләrdәn бири эсәrlәr арасындакы идеja-бәdии јахынлыгla әлагәдардыr. Дүздүr, бу эсәrlәr мүхтәлиf сәвиijәli сәнәткарларын гәlәminдәn чыхмышдыr, буна көrә дә идеja-бәdии кејfijjätләri e'tibariлә мүхтәлиf сәвиijәdәdir. Анчаг бунунла белә һәmin эсәrlәrdә истәr мөвзу, мәзмун, истәrсә дә дил, үслub, сатирик ифадә тәrzi нөгтеji-нәzәrinдәn охшар, мүштәrәk ҹәhәtlәr дә чохдур.

Бу хүсусијjät Сабир әдәbi мәktәbinә мәnsub олан шаирләrin эсәrlәrinde dana габарыг шәкилдә nәzәrә чарпыр. Сабир илә молланәсрәddinchi шаир Эли Нәзминин јарадычылығы арасындакы сый әлагә вә јахынлыг дедијimizә әn јахшы мисал ола биләr. һәr ики шаирин јарадычылығына дәrinдәn bәlәd олан Чәлил Мәммәdguluzadә бу мәsәlәni чох јахшы изаһ етмишdir. О, Сабир вә Эли Нәзми ше'rinдәki идеja-

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 24 июл 1907, № 27.

² Jenә oрада, 15 нојабр 1909, № 46.

бәдии әлагәләрдән данышараг јазырды: «Мөвзуда вә мәзмүнда мүштәрәк олмаларындан савајы, «Молла Нәсрәддин»¹ мұхтәс бу ики ләззәтли шайри кәламын мәзә вә ширинлијі барәсиндә биз һәмишә бирини биринә охшатмышыг... «Молла Нәсрәддин»² јарашан шивәнин мәзәлиji вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә Сабирә јавуг кәлән вә она әвәз олан — биринчи Мәшәди Сижимгулу — Кефсиз олубдур... Һәгигәти-хал будур ки, шайрин хәттинә габагдан ашина олмасајдыг, құман едә биләрдик ки, бәлкә Сабир газы Һачы Мәчид әфәндинин горхусундан гачыб қәлиб Дәли Мәһәммәдли стасжонуна вә һәмин ше'ри орадан јазыб қөндәрибидир»³.

Әли Нәзми тәрәфиндән јазылмыш үч тазијанәнин յанлыши олараг Сабир күллијатына дахил едилмәси мәһз бу идеја-бәдии јаҳынлыгla бағлыдыр. Эввәлән, ону гејд едәк ки, Әли Нәзминин чох сәлигәли вә зәнкин бир архиви вардыр. Архивдә шайрин јүзләрчә әсәринин автографы сахланыры. Һаггында бәһс етдијимиз һәр үч тазијанәнин шайрин өз хәттилә јазылмыш оригиналлары да Республика әлјазмалары фондунда мөвчуддур.

Һәмин тазијанәләрдән бири будур:

Бәхтәвәр кимләр иди аләмдә? —
Дејә мәндән еләди молла суал.
Молланын кәндини көстәрмәм дә,
Етди тәсдиг, һәми гәт' мәгал.

Илк дәфә «Молла Нәсрәддин» журналында «Гамчы» сәрлөвһәси вә «Шаллаг» имzasы илә чап олунмуш², «Нонопна-мә»нин бүтүн нәшрләrinә дахил едилмиш бу тазијанә Сабирин дејилдир. Эввәлән, Сабирин «Шаллаг» имzasы илә дәрч едилмиш башга бир әсәри јохдур. Икинчиси, бөյүк шайрин бүтүн тазијанәләри «Молла Нәсрәддин» журналында «Гырманч» ады алтында нәшр олундуғу һалда, бу тазијанә «Гамчы» ады илә верилмишdir. Сөз јох, сәрлөвһәнин өзүнү дә тәсадүfi сајмаг олмаз. Журналда тазијанә чап етдириән һәр бир шайрин өзүнәмәхсүс сәрлөвһәси вар иди. Жалныз буны демәк кишајетдир ки, «Молла Нәсрәддин» журнальында Сабирин бүтүн тазијанәләри «Гырманч», Әли Нәзмининки әсасән «Гамчы», «Тапмача», Элигулу Гәмкүсарының «Дәјәнәк» ады алтында нәшр олунмушдур. Дикәр молланәсрәддинчи шайрләр дә һәрә өзүнә қөрә хүсуси сәрлөвһәләрдән истифадә едирдиләр («Шаллаг», «Көсөв», «Чомаг» вә с.). Үчүнчүсү, Әли Нәзминин архивинде бу ше'рин автографы сахланылыры. Автографын алтында һәмин әсәрин сәһв олараг Сабирә иснад верилдијинә даир шайрин сонралар гырмызы мүрәккәблә етдији гејди дә вардыр³. Нәхајәт, Әли Нәзми һәмин тазијанәни 1927-чи ылда нәшр етдириди китабына белә бир гејдлә дахил

¹ Җ. Мәммәдгулу үздә. Әсәрләри, 3-чу чилд. Бакы, 1967, сәh. 559.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 11 июл 1910, № 27.

³ Бах: Республика әлјазмалары фонду, Арх. 12, Г-3 (19).

етмишдир: «Бу гит'ә мөһтәрәм Сабириң зәнн едиләрәк «Honhonnamä»дә дәрч едилмишдир»¹.

Бүтүн бунлар айдын бир шәкилдә көстәрир ки, «Шаллаг» имzasы илә чап олунмуш һәмин тазијанә Сабириң дејил, Эли Нәэммининдир. Мараглыдыр ки, бу имзадан Эли Нәэмни сонрап да, һәтта Бөյүк Вәтән мұнарибәси илләриндә жаздыры «сатири мәрмиләри»ндә дә истифадә етмишдир.

Бөйүк устады Сабирдән фәргли олараг, Эли Нәэмминин жарадычылығында тапмача мүһум жер тутур. Тапмача шәклинде жазылмыш сатирик парчалар шаириң поетик ирси ичәрисинде айрыча силсилә тәшкіл едир. Эли Нәэмминин сон илләрдә Сабирә иснад верилмиш сатирик ше'рләриндән бири дә ашыдакы тапмачадыр:

Кимдир о, арифи көрчәк позулур,
Дејәсән башына одлар сачылыр;
Көрчәйин чаһили рәнки ачылыр,
Санки саггальна көвхәр дүзүлүр?²

«Молла Нәсрәддин» журналында «Тапмача» ады илә, имзасыз чыхан бу парча «Honhonnamä»јә дахил едилдикдән³ сонра сабиршұнаслар тәрәфиндән тәһлил вә тәдгигә дә чәлб олунмушдур⁴. Һәмин тапмачаның автографы да Эли Нәэмминин 1908—1911-чи илләрдә гәләмә алымыш бир чох сатирик ше'рләри илә бирликдә архивиндә сахланылып. Журналын ежни нөмрәсіндә шаириң «Кефсиз» имzasы илә башга бир сатирик ше'ри чап олундуғундан, бу тапмачасы имзасыз бурахылмышдыр.

Јери кәлмишкән ону да демәк лазымдыр ки, журналын нөвбәти нөмрәләринин бириндә һәмин тапмачаја «сатирик» имза илә Эли Нәэмминин жаздыры өз чавабы да дәрч едилмишдир. Бу, Эли Нәэмминин экසәр тапмачалары үчүн характер бир һадисәдир. О, тапмачаларыны чавабсыз гојмур, өзүнүн жаздыры тапмачалара адәтән өзү дә чаваб веририди. Жухарыдакы тапмачаја шаириң чавабы беләдир:

Арифләри көрчәк позулуб рәнки гачанлар,
Чаһилләри көрчәк севиниб шад оланлар,
Тәдгиг олунса булуунур: вази-диндар,
Іәп-гырмызы саггал һачылар, мәрсијәханлар.⁵

Эли Нәэмминин тапмача формасында жаздыры сатирик парчаларының чохунда нәзәрә чарпан бәситлик шаириң жухарыдакы тапмачасы вә онун чавабы үчүн дә сәчијјәвидир.

¹ Эли Нәэмни. Сижимгуул нама. Бакы, 1927, сәh. 151.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 18 июл 1910, № 28.

³ Бах: М. Э. Сабир. Honhonnamä. 1948, сәh. 244, 1954, сәh. 285; 1960, сәh. 264.

⁴ Бах: Чәфәр Хәндан. Сабир жарадычылығының сәнәткарлығ хүсусијәтләри. Бакы, 1962, сәh. 281.

⁵ «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 август 1910, № 31.

Эслиндэ Эли Нээмнин олуб, сэхвэн Сабирэ иснад верилмиш кизли имзалардан бири дэ «Кави-махи» имзасыдыр. «Молла Нэсрэддин» журналында бу имза илэ чыхан вэ «Жерин үстүндэ кэзэн ахтафабил» мисрасы илэ башланал сатирик ше'р¹ Сабирин 1934-чү илдэн 1960-чы илэ кими бурахылмыш бүтүн күллийатларына дахил едилмишдир. Ше'рин Эли Нээмнин архивиндэ сахланан автографында охујуруг:

Жерин үстүндэ кэзэн афтамабил,
Көйн алтында учан диржабил,
Суда эн сонку нөв ичад кәми,
Гуруда топ, пулемот, я марми,
Лаф сөjlәnmәsә кәр бујругума,
Дејәрәм, бағлылылар гүйргүума;
Бирчә јол гүйргүуму тарпәрәм,
Бүтүн аләмләри виран едәрәм.²

Элјазмасындакы «Бәкир әфэнди» имзасыны атыб, «Молла Нэсрэддин» журналы бу ше'ри мәэмунуна ујгун олраг «Кави-махи» имзасы илэ чап етмишдир. Ше'рин орижиналы илэ журнал вариантыны мугајисә етдикдэ бир нечэ чүз'и дәјишилик нэээрэ чарпыр. Орижиналдакы «мәрми» сөзү журналда «шарапил» сөзү илэ эвээз едилмиш, «афтамабил» сөзү исә «ахтафабил» шәклиндэ верилмишдир³ вэ с.

Нәһајэт, мараглы бир чәһәти дэ гејд етмәк лазымдыр. Куреји-әрзин һәрәкәти, зәлзәлә вэ с. бу кими тәбии һадисәләр һаггындакы дини ујдурмалары ифша вэ башга халгларын техники тәрәггисиндән өјрәнмәји тәблиг едән бу ше'р илэ Эли Нээмнин соңракы сатира јарадычылығы арасында мөһкәм бир әлагә вардыр. Һаггында данышдығымыз эсәрин нәшриндән аз соңра Эли Нээмнин журналда «Кефсиз» имзасы илэ чап олунмуш «Жерин алтындағы өкүзүн көјүндән шикајәти» адлы сатирасы⁴ илэ һәмин ше'рин истәр идеја мәэмуну. истәрсә ајры-ајры сөз вэ ифадәләри арасындакы ејнијјэт дә һәр ики эсәрин бир шаириң гәләминә мәхсус олдуғуну тәсдиг етмәкдәдир.

Сон илләрә гәдәр тәртибчи вэ тәдгигатчыларын Сабирэ иснад вердикләри эсәрләр сырасында илк дәфә «Молла Нэсрэддин» сәнифәләриндә дәрч едилмиш бир тазијанә дә вардыр. Журналда «Ешитмәjәнә» сәрлөвхәси вэ «Фүзул» имзасы илэ кетмиш, Сабир јарадычылығындан бәhc едән мүәллифләр тәрәфиндән тәдгигата чәлб олунмуш⁵ һәмин тазијанә будур:

¹ Бах: «Молла Нэсрэддин» журналы, 11 июл 1910, № 27.

² Республика элјазмалары фонду, Арх. 12, Г-3 (19).

³ Бу хүсусда бах: Фиридуң Ыусейнов. Бир ше'р һагтында. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 19 мај 1962, № 20.

⁴ «Молла Нэсрэддин» журналы, 16 март 1911, № 11.

⁵ Бах: Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 265; Назим Ахундов. «Молла Нэсрэддин» журнальнын нәшри тарихи. Бакы, 1959, сәh. 57; Мухтар Гасымов. Мирзә Эләкбәр Сабирин «Молла Нэсрэддин» журнальында фәалијети. С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми эсәрләри», Дил вә әдәбијат, 1964, № 2, сәh. 34.

Һәр сиринни кет сидглә де молланұмајә,
Һәр бир әмәлинде елә тәглид үләмајә;
Тәһсил-кәмал ежәмә, моллајә мүрид ол,
Дүшдүкчә жері миllәти вер бади-фәнајә.¹

Бу тазијанә 1910—1911-чи илләрдә «Молла Нәсрәddin» журналында «Фұзул» имzasы илә чыхмыш алты сатирик ше-рин² бириди. Һәмин тазијанә һеч бир әсас олмадан Сабир құллијатының бә'зи нәшрләrinә дә (1948, 1954 вә 1960-чы илләр) дахил едилмишdir.

Бизим фикримизчә, иә «Ешиitmәjәnә» сәrlөvһәси, иә дә «Фұзул» имzasы Сабирә мәхсус деjildir. Халг шаириниң јалныз «Ешидәnә» сәrlөvһәsinдән истифадә етдији вә бу сәrlөvһә илә дөври мәтбуатда ики тазијанә чап етдириди мә'lум-дур³. «Фұзул» имzasынын Сабирин олмадығына даир дә әли-миздә тәкzibедилмәз дәлил вардыр.

1910-чу илин нојабрында Сабирин мәтбуатда ачыг имза илә дәрч етдириди: «Османлычадан тәрчүмә түркә» — буну билмәм мисрасы илә башланан тазијанәsinә⁴ бир нечә күн соңра «Молла Нәсрәddin» журналында «Фұзул» имzasы илә чаваб верилмишdir. «Күнәш»ин 70-чи нөмрәsinдәki тазија-нәjә чаваб ады алтында кедәn һәмин ше'rдә⁵ халг шаириниң мөвгејинин мұдафиә едилдиши шубhәsизdir. Бурадан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, Сабирин өзү өзүнә чаваб јазмаз, бу күн бир мәтбуат органында ifadә етдири фикри сабаһ башга бир мәтбуатын сәhifәsinдә тәгdir етмәzdi. Бу, Сабирә хас олан сиfәт дә деjildi.

Бундан башга, «Jопhопнамә»нин илк тәртибчisi Аббас Сәhhәtin «Фұзул» имzasы илә чыхмыш ше'rләrin һеч бирини құллијата дахил етмәmәси дә һәмин имзанын Сабирә мәхсус олмадығыны бир даha тәsдиг еdir.

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 5 јанвар 1911, № 1.

² Бах: Женә орада, 8, 22, 30 декабр 1910, № 39, 41, 42; 18 јанвар 1911, № 3.

³ Бах: «Jени фұjузат» журналы, 26 октябр, 9 нојабр 1910, № 2, 4.

⁴ «Күнәш» гәzeti, 17 нојабр 1910, № 70.

⁵ Бах: «Молла Нәсрәddin» журналы, 8 декабр 1910, № 39.

«БӘҢЛҮЛ» ВӘ «ЗӘНБҮР» ЖУРНАЛЛАРЫНДА ИШТИРАҚЫ

«Молла Нәсрәддин» журналы илә әсасы гојулмуш Азәрбајчан сатирик мәтбуатынын ән жаҳшы ән'әнәләри аз соңра бир-биринин ардынча нәшрә башлајан сатира журналларында давам вә инкишаф етдирилди. «Молла Нәсрәддин»ин тә'сир иштында мејдана кәлән, онун јолуны интихаб едән илк сатирик мәтбуат органлары ичәрисинде «Бәңлүл» вә «Зәнбур» журналларынын хұсуси јери вә әһәмијжети вардыр. «Молла Нәсрәддин» этрафына топлашмыш сатирик сез усталарының бөјүк бир гисминин ejни заманда «Бәңлүл» вә «Зәнбур» сәhiфәләриндә чыхыш етмәләри һәмин журналларын мұтәрәгги әдәби истиғамәтинин мүәjjәнләшмәсінә күчлү тә'сир көстәрди кими, бу мәтбуат органларынын көниш охучу күтләләр арасындағы ичтимай-бәдии нұфузунун артмасында да мүһым рол ојнамышдыр.

1

1907-чи илин орталарында, иртичанын өлкәни башдан-баша бүрүдүйү бир ваҳтда нәшрә башлајан «Бәңлүл» журналы илә «Молла Нәсрәддин» арасында дәрһал гаршылыглы әдәби-бәдии әлагәләр јараныр, сых идеја-тематик мотивләр мејдана кәлир. «Бәңлүл»ун илк нөмрәси нәшр олундуғу ваҳтдан етибарән «Молла Нәсрәддин» ону өзүнә һәгиги «јолдаш», мәсләкдаш сајыр, онун кәскин истиғамәт кәсб етмәси вә интишары учүн хұсуси диггәт вә гајғы көстәриоди. «Бәңлүл»ун нәшриндән бир нечә күн соңра жаздығы вә һәләлик «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндән башга һеч бир јердә чап олунмаыш «Чанаварлар» адлы фелjetонунда Чәлил Мәммәдгулу-задә тәзәчә мүбәризә мејданына атылыш мәтбуат органының баш мүһәририинин диггәтини зәрури, актуал мәсәләләрә چәлб етмәjә чалышырды. Сатирик мәтбуат саһесинде артыг зәнкни

тәчрүбә әлдә етмиш бөйүк әдиб инди өз тәчрүбәсини гәләм достуна да өјрәдир, мәзһәкә журналы үчүн хүсусилә әһәмијәттеги олан вачиб мөвзулары кениш шәкилдә ишыгландырмаг үчүн «Бәһлүл» редакторуна конкрет вә әмәли мәсләһәтләр верирди.

«Бәһлүл» журналы илк нөмрәсindә дума сеһбәтләриң кениш јер вермиш, истәр әдәби-бәдии вә истәрсә дә иллүстәтив материалларында бу мөвзуја дөнә-дөнә гаяитмышдыр. Петербургдан верилмиш телеграф хәбәрләриндә дә, «Мавәг'ә» адлы фелjetонда да, үзәриндә «Государственнаја дума» сөзләри язылыш шәкилдә вә шәкилалты сөзләрдә дә дума мәсәләсindән тәкrap-тәkrap бәhc етмишdir¹. Дөвләт думасы мөвзусуна бир һөмрәдә бу гәдәр кениш јер верилмәсini Чәлил Мәммәдгулузадә лүзумсуз сајымыш вә «Чанаварлар» фелjetонунда бу хүсусдакы нәгтиji-нәзәрини кениш шәрһ етмишdir. Сатирик сөзүн бөйүк устасы әсас мәтләбә кечмәк үчүн өз фелjetонуну мараглы бир мүгаисә илә башлајараг языр ки, бир зорба пишик бир балача сичаны вә јахуд бир гурд бир көрпә гузуну боғанда биз пишиjә дә, гурда да «һеjван» дејирик. «Амма гырх беш-әлли яшында зорба бир һачы, мәшәди я кәрбәлајы дотгуз яшында зәиф, балача гызы тутуб «боғанда» биз буна адам дејирик».

Бу мүгаисәни әдиб елә белә, тәсадүfi апармамышдыр. Бу чүр фачиәли һадисәләрә о заман аддымбашы раст кәлмәк мүмкүн иди. Елә һәмин күнләрдә Тéранда чыхан «Бәләдijjә» гәзетиндә дәрч олунмуш материалларын бириндә дә бу чүр һадисәләрдән бири барәсindә хәбәр верилирди. һәмин хәбәрин мәзмуну бундан ибарәт иди ки, Ифтихарулмәмалик адлы бир лоту сәkkiz яшында бир гызын кәбинини өзүнә кәсdirдикдән соңра гыз сәhһетини итирмиш, хәстәханаја апарылыш вә с. Бу фачиәли һадисәnin мүффәссәл тәсвирини вердикдән соңra мәһир фелjeton устасы сеһбәти «Бәһлүл» журнальнын үзәринә кәтиրәрк языр:

«Амма бунунла белә ѡлдашымыз «Бәһлүл»дан чох артыг тәвәгге едирәм ки, «дума» илә, зад илә иши олмасын. Гоj вәкилләри думадан нә чүр говачаглар говсунлар, — бизә нә?! Бизим өз «дума»мыз өзүмүзә бәсdir. Валлаh, кәл сәнә о гәдәр «дuma» чыхардым ки, ики һәфтәдә бир дәфә јеринә һәфтәдә ики дәфә журналын долсун. Бах, һеч зад сәнә лазым дејил: елә күндә бирчә дәфә чых Бакы күчәсинә, бирчә дәгигә дур гапынын ағзында, бирчә дәгигә қәлиб-кедәнә тамаша елә, дөрд сәhифә шәкилләrin үчүн дә мәтләб һасил олсун, дөрд сәhифә язы үчүн дә сөз тапылсын. Joxsa нә «дума» базлыгдыр!?

Онсуз да өз думаларымызы «инсаниjәт» јолуна салсаг чох һүнәр еләмишик.

¹ Бах: «Бәһлүл» журналы, 19 маj 1907, № 1.

Көрүрсән, биз урусларын «дума»ларына күлүүрүк, амма Техранда урус һәкимләри Иран шаһына әризә вериб јазылар ки, мәризханәләрин нахошларының он нәфәрдән дөггүз нәфәри дөггүз јашында әр կедән мүсәлман гызларыдыр.

Амма биз уруслара күлүүрүк.

Бәли, биз уруслара күлүүрүк¹.

«Бәһлүл» журналы «мүршиди-камил» адландырдыры «Молла Нәсрәддин»ин бу типли дәрин гајғыкешлик руһунда-кы тәнгиди гејдләрини сәмими гарышлајыр, мөвзу даирәсини кенишләндирмәж, өлкә дахилиндә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләрлә даһа сых тәмасда олмага чалышырды. Һәр ики сатирик мәтбуат органы јарадычылыг әмәкдашлығы шәраитиндә нәшр олунурду. Әлагәләр гарышлыглы иди. «Бәһлүл» да өз нөвбәсindә «Молла» Нәсрәддин»ин принсициал мөвгө-јини гызыбын мудафиә едир, онун ичтимаи-сијаси мубаризә программыны сатирик мәтбуат органына мәхсус бир үслубда дөнә-дөнә тәгdir вә тәсдиg едири. «Бәһлүл» журналы «гоча баба»нын нәйинки сатирасындан, сатирик тәсвири вә ифадә үсулларындан, һабела кизли имзаларындан, бу имзаларын харак-тери вә хүсусијјәтләрindәn дә өјрәнирди.

Ики сатирик мәтбуат органы арасында бы чүр сых иде-я-тематик вә бәдии тәсвири-ифадә әлагәләрini илк дәфә көрүб-көстәрән «Бәһлүл» мүһәррирләринин өзләри олмушшур. Журналда дәрч едилмиш «Сөһбәт» адлы фелjetонун сону бу җәһәтдән марагалыдыр. Фелjetон мүәллифи «Бәһлүл» редакто-руна мүрачиәт едәрәк дејирди: «Сән, Бәһлүл эми, бир-икى нәмрә мәчмуә јаздын, мән бир шеj баша дүшә билмәдим. Амма, ашна, бу учунчү нәмрәндән шүбһәләнмишәм. Көрүрәм лап бизим рәһмәтлик «Молла Нәсрәддин»ин сөзләринә охшу-јур. Сән дә јаваш-јаваш онун јеришини җедирсән. Онун Мирзә Хортданы җәһәннәм мәктубатыны нәср илә јазырды, амма сәнин Мирзә Дузэхин көрдүкләrin нәэм илә јазыр. Онун Дә-лиси вар, сәнин Йухулу варындыр. Онун Гыздырмалысы вар иди, сәнин Титрәтмәлин вардыр. О рәһмәтлик хәлгә долашыр-ды, сән саташырсан. Горхурам сән дә о рәһмәтлик кими ахыр-да даносбазларын дами-тәзвиринә кирифтар оласан»².

Бу фелjetон нәшр олундуғу ваҳтдан тәхминән бир аj әvvәl, 1907-чи ил ијунун илк күнләrinde «Молла Нәсрәддин» журна-ллы Тифлис кенерал-губернаторунун көстәриши илә бағлан-мышды. Ситат кәтиридијимиз сәтиrlәrдә «рәһmәtlik» сөзүнү бир нечә дәфә тәкrap едән фелjetон мүәллифи мәhз һәmin һадисәjә iшарә вурурdu. Тәрәggipәrvәr зијалыларын вә кениш охучу күтләләrinin тә'кidi илә az сона «Молла Нәсрә-дин»ин нәшринә ичазә верилмиш вә ијунун ахырларында жур-налын нөвбәти нәмрәси чапдан чыхмышдыр. Чәлил Мәммәд-гулузадәnin бу мунасибәтлә дәрч етдириди «Тәшәккүр» адлы

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 2 ијун 1907, № 22.

² «Бәһлүл» журналы, 30 ијун 1907, № 4.

мәгаләснин илк сәтирләрindә дејилирди: «Мәчмуәмиз бағланан вәгт Нуҳа, Бакы вә Қәнчә шәһәринин маарифпәрвәр чәнаблары Тифлис кенерал-губернаторуна телеграф көндәриб хәниш етмишдиләр ки, мәчмуәнин ачылмасына изн версин...»¹.

«Молла Нәсрәddin» журналы бағланаркән «Бәһлүл» соң дәрәчә принципial мөвгө тутмуш, онун элејідарларының ич үзүнү ачыб дәриндән ифша етмишdir. «Молла Нәсрәddin»ин бағланмасы шәraitини вә сәбәбләrinи «Бәһлүл» гәдәр кениш вә мүтәрәгги чәбнәдән ишыгландыран икинчи бир мәтбуат органының адыны чәкмәк чәтинidir. «Бәһлүл» журналының 1907-чи ил 30 июн тарихли 4-чү нөмрәси, демәк олар, бүтүнлүкә бу мәсәләjә һәср олунмушdур. Бу нөмрәдәki «Сәһбәт», «Өз бәсиrәtим», «Муштулуг» адлы фелjetonлар мәһz һәmin һадисә илә әлагәdar гәlәmә алымыш, набелә «Молла Нәсрәddin»ин бағланмасына тәrәggipәrvәr зијалыларын вә иртичапәrәstlәrin мұнасибәtlәrinи әкс етдиrәn ики композиция дәрч едилмишdir.

«Бәһлүл» журналы өз бөйүк устадына һәср етдиji истәр jазылы, истәrsә dә иллүстратив материалларда «Молла Нәсрәddin»ә олан үмумхалг мәhәbbәtinи, кениш охучу күтләләrinin дәrin rәgbәtinи бир овуч гаракүруңчунун кинли, гәrәzли мұнасибәtinе гаршы гоjurdу. Биrinchilәr «Молла Нәсрәddin» журналыны зәhәmtkesh халг күтләlәrinin мәnafeji кешиjindә дајанан, онун арзу вә истәklәrinи ifadә edәn һәgиги демократик мәtбуat органы кими севир, онун бағланмасыны дәrin тәessүf вә kәdәr hissi илә гаршылаjылarsa, икинчilәr, бунун экsinә olaраг, «Молла Нәсрәddin»ин гапанмасындан севинir, шадлыг eдirlәr. Birinchilәr «Молла Нәсрәddin»ин jенидәn nәshri учун әllәrinde kәlәni әsirkәmir, bәrk ajagda журналын баш muhәrririñ mә'nәvi daјag duurularsa, ikinchilәr, ekxinә, onu dinsiz, «kafir» kimi gәlәmә verip, redaktoru охучулар арасында нүffuzdan salmag mәsadiлә һәr чүr fitnә-fәsada, bәhtana әl atyrlar. «Өз бәsiрәtим» вә «Муштулуг» фелjetonларында «Молла Нәсрәddin» журналына бәslәnәn бу ики мұнасибәt өзүнүn satиrik bәdii ifadәsinni tapmyshdyr.

Birinchi фелjeton мүtәrәggi чәbнәnin нөgteji-nәzәrinи ifadә etdijinidәn burađa «Молла Нәсрәddin»ә bәslәnәn мұнасибәt dә tәrәggipәrvәr зијалы мұнасибәtidir. Mәshүr satira журналыны бағланмасына дәrinde тәessүfләnәn gabagçыl зијалы deijir: «Нә etmәli? Нә doғru sөzү ачыg вә aшkara demәk olur вә nә jałany, bәc nechә ejlәjek? Bәli, alәmi-islamda rәjasәt sahiibi оlan sahiibi-elmләrin, bizim mүrшиidi-kamil оlan Молла Нәсрәddin effәndimiz kizlin сирләrinи aчmagdan өtrү kafir ejlәjirләr вә ahыrynda belә elәdilәr ки, журналына bахmaғы һaram bujurdulap. Bәli,

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 1 июл 1907, № 24.

чәнаби-ағајан, Молла Нәсрәддинин журналы һәгиги көзилән вә дөгру нәзәрилән бахсан, Нили-мубарәкин сују кимидир. Амма чи файдә? Мәним көзүмлән бахмамысыз, о көзилән бахмамысыз ки...»¹.

«Муштулуг» фелјетонунда исә «Молла Нәсрәддин» журналына икинчи чәбһәнин — бир овуч һаким, истисмарчы тәбәгәнин мұнасибәти эксини тапдығындан бурадакы мұнасибәт дә там мұртәче мәнијәттәдир. Охуçu фелјетонда «Молла Нәсрәддин»ин бағланмасына үрекдән севинән, haј-haraј салыб һәмфиқирләринә көзәждынығы верән гаракүруһу, чәналәт-пәрәст бир тип илә гарышлашыр. Елә бир тип илә ки, онун долгун сатирик портрети халг шаири Сабирин сонралар гәләм алдығы вә «Молла Нәсрәддин» сәһиғәләриндә дәрч етдириji «Аj чан! Аj чан!..» адлы мәшһүр сатирасында јарадыл-мышдыр. Сабирин гәһрәманы:

Бади-сәба, апар вер Молла Гәвама мүжәә,
Jaзсын, де, Ләнкәранда Молла Сәлама мүжәә,
Сөјлә, о да жетирсін чүмәә әвама мүжәә:
Минбәрдә рәгсә көлсін беңчәтдән, аj чан! аj чан!..
Дүшдү бүтүн гәзетләр һөрмәтдән, аj чан! аj чан!..²—

дејә, севинчини достларына чатдырыб; шадлығыны онларла бөлүшүрсә, «Муштулуг» фелјетонундакы мәнфи тип дә ejnilә бу чүр һәрәкәт едир. О дејир: «Бу күн севиндијимдән билми-рәм нә сөјләјим?! Кејфим кәлиб, аз галмышам шаир олам. Мән өлүм, чиндарлар, фалчылар, залимләр, белә шејх вә мол-лалар! Кәлин тутаг чыртығы ки, бу музи «Молла Нәсрәддин» юх олду. Аллаh ону юх едәнин өмрүнү узун еjlәsin, чанымы-зы гурттарды. Залым оғлу көр наралара әл апарырды ки, нә билим тас, чин јаланды... Аллаh сән сахла, дилим-ағзым гу-русун, бу көзәл пирләри лап ојун-ојунчаг гајырмышды»³.

Көрүндүjу кими, бу сәзләри дејән чәналәтпәрәстин арзу вә истәји илә халг шаиринин гәләмә алдығы сатирик типин әмәлләри арасында елә бир фәрг нәзәрә чарпымыр. «Муштулуг» фелјетонунда тәсвири олунан гаракүруһу да санки һәмин типин — Сабир тәрәфиндән мәһәрәтлә үмүмиләшдирилмиш са-тирик гәһрәманын реал вә һәјати прототипләrinдән биридир.

«Бәһлүл»ун тәкчә 1907-чи ил 30 июн тарихли нөмрәсindә дејил, сонраки нөмрәләrinдә дә «Молла Нәсрәддин»ә даир мараглы материаллар дәрч едилмишидир. Белә материалларын бири редаксијаның адындан чамаата мүрачиәт шәклиндә ја-зылмышдыр. Һәмин мүрачиәттә охујуруг:

«Чәмаэт! Бизим мүршиди-камилимиз олан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси белә көрүнүр ки, бир пара мүртәд, залым вә бинисаф адамларын әлиндә ахсамагдадыр.

Чәмаэт! Бу јухарыда адланан мәчмуә ислам мәтбуаты

¹ «Бәһлүл» журналы, 30 июн 1907, № 4.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 1 август 1910, № 30.

³ «Бәһлүл» журналы, 30 июн 1907, № 4.

арасында ән бөйүк вә тәрәггиңпәрвәр олдуғу ҹем’и үрәфа вә данишмәнд шәхсләрә мә’лумдур. Белә олан сурәтдә онун мұз-мәһіл олмағына фасиг, бимүрүввәт, вәһданијјәтдән хәбәри олмајан адамлар чалышмагдадырлар...

Чәмаәт! Нәр бир ишин ики мудафиәдичи тәрафдары олар: бири тәрәггиңпәрвәрлик тәрафдары олуб, о бириси исә онун зиддинә чалышар. Инди, чәмаәт, бу мәчмуәни пајмал едән-ләр зилләт мејданына гәдәм гојуб, өз һијлеји-тәэзвирләриндә, тактикаларында амадәдирләр. Амма бу мәчмуәнин достлары ашкарән демәк олар ки, јатыблар. Еј а麸ар қөзләриң јашын силәнләр, бу ишин барәсиндә тәдби्र етмәк лазымдыр; јатмаг заманы дејил, ојанын, ојанын, ојанын!..»¹.

«Молла Нәсрәддин» журналына «Бәһлүл»ун мұнасибәти белә иди. «Молла Нәсрәддин» бағланаркән «Бәһлүл»ун мөв-геji мәһз белә олмушдур. Илк нөмрәләрдән е’тибарән нәр ики сатирик мәтбуат органы арасында јаранан гаршылыглы әдәби әлагәләр инкишаф едиб, һәгиги ѡлдашлыға вә мәсләкдашлыға чеврилмишиди. «Молла Нәсрәддин» журналы «Бәһлүл» си-масында өзүнүн ән јахши давамчыларындан бирини, һәгиги вә принципial мудафиәчисини тапмышдыр.

2

«Бәһлүл» илә «Молла Нәсрәддин» арасындағы әдәби әла-гәләрин јаранмасы вә инкишафы халг шаири Сабириң ады илә билаваситә бағлыйдыр. Бөйүк шаириң ejni заманда «Бәһ-лүл» сәһифәләриндә чыхыш етмәси һәмин журналын нәшири тарихиндә әламәттар һадисә олмагла јанаши, нәр ики сатирик мәтбуат органынын гаршылыглы әлагәләриндә дә мүһүм рол ојнамышдыр.

«Молла Нәсрәддин»дә олдуғу кими, «Бәһлүл» журналында да Сабириң һансы нөмрәдән е’тибарән иштирака башламасы мәсәләси мұбаһисәлидир. Бу мәсәләдә дә фикир зиддийәтләри, тәдгигатчылар арасында фикир ихтилафлары вардыр.

Һәмин зиддийәт нараңдан доғмуш вә онун мәниjjәти нәдән ибарәтдир?

1936-чы илдә Сабириң вәфатынын 25 иллиji гејд олунаркән «Революсија вә қултура» журналынын хүсуси нөмрәси (1937, № 1) бурахылмыш, һәмин нөмрәдә шаириң намә’лум әсәрләри сырасында «Сәјаһәтимдән бир нәбзә» адлы бир сатира дәрч едилмишидир. Илк дәфә 1907-чи илдә «Бәһлүл» журналынын З вә 4-чу нөмрәләриндә «Дузәхи» имzasы илә чап олуимуш һәмин сатира бу мисраларла башланырды:

Ә чајибаты шу дари-чәһанда көрмәли имиш.
Тәчарипаты кәзib нәр мәканда көрмәли имиш.
Револвери, ғочуну Бадкубә мәмләкәттәндә,
Үзүнбурун миңи Салијанда көрмәли имиш.
Әзабы кәтчида, мин-мин чәйирткәни зәмиләрдә,
Приставы кеф едиб гол чаланда көрмәли имиш...

¹ «Бәһлүл» журналы, 20 октjabр 1907, № 8.

«Хонхопнамә»нин нөвбәти нәшриндә (1948) бу ше'р Ы. Сәмәздәдә тәрәфиндән Сабир күллијатына дахил едилмишdir. Шаириң әсәрләринин 1954 вә 1960-чы ил нәшрләриндә дә тәк-
тар чап олунмушdur. Бундан соңра бүтүн тәдгигатчыларыны,
о чүмләдән филологи елмләр намизәдләри Эзиң Мирәһмәдов,
Назим Ахундов вә башгаларының әсәрләриндә һәмин ше'рин
Сабир күллијатына дахил едилмәси нағлы сајылмыш, «Ду-
зәхи» имzasы халг шаириң иснад вериләрәк бу имза алтында
кедән «Сәјаһәтимдән бир нәбзә» сатирасы Сабир гәләминин
мәһсулу кими кениш тәһлил олунмушdur¹.

Бурадан чыхыш нәгтәси кими истифадә едән вә «Дузәхи»
имzasына әсасланып тәдгигатчы Назим Ахундов «Бәһлүл»
журналы нағында јаздыры мәзмунлу мәгаләсindә журналыны
1-чи нәмрәсindәкى ejni имзалы «Әғнијалар гинасы, јаҳуд
задәкан бағыртысы» адлы сатираны да Сабирә иснад вер-
миш вә һәмин ше'рин мәтнини мәтбуатда бүтүнлүклә чап ет-
диришdir. «Сәјаһәтимдән бир нәбзә» ше'ринин тарихи вә
талеji нағында мә'лumat вердиқdәn соңra мүәллиf јазыр:
«Ә. Сабириң «Бәһлүл»да «Дузәхи» имzasы илә чыхмыш даһа
гуввәтли бир сатирасы да вардыр. Бу ингилаби сатира «Әғ-
нијалар гинасы, јаҳуд задәкан бағыртысы» адланыр. Әсәrin
сырф ингилаби идејасы, сатираны Сабир үслубуна уjғun
олмасы бу әсәrin Сабир тәрәфиндән јазылдырыны ашкара
чыхарыр»².

Сөзкәлиши ону да дејәк ки, Назим Ахундов һәмин мәга-
ләсindә тәкчә бу ше'ri дејил, «Бәһлүл»да чап олунмуш бир
нечә башга әсәри дә Сабириң адына чыхмышдыр. Журналда
«Чарубәләвәлә» кизли имzasы илә дәрәк едилмиш әсәрләрдән
данышшаркән тәдгигатчы дејир: «Бу имзанын кимә мәхсус ол-
дуғуны тә'јин етмәк чәтин олса да, Сабир әдәби мәктәбиндән
олан габагчыл фикирли бир шаир тәрәфиндән јазылдырыны
еһтимал етмәк олар»³. Бир ил соңra, 1958-чы илдә чап етди-
риди Сабир нағындақы библиографијасында исә мүәллиf һеч
бир әсас қәтиրмәдән һәмин имза илә чыхан «Һүрријәт бәла-
сы», «Үрәкдән бир нечә сөз» сатиralарыны Сабирә аид ол-
дуғуны еһтимал едир⁴. Журналда «Жухулу» имzasы илә чап
олунмуш «Очаг» адлы фелjetonuны да (№ 5) библиографијада
тәјд-шәртсиз Сабириң олдуғу көстәрилир (сәh. 33). Белә исә,
һәмин имза илә чыхмыш «Гурд», «Суал-чаваб», «Тәгвими-тә-
бии» адлы әсәрләр киминдир? Бешинчи нәмрәдә ejni имза

¹ Бах: Эзиң Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 131, 147, 152,
187 вә с.; Назим Ахундов. «Молла Нәсрәддин» журналының нәшри
тарихи. Бакы, 1959, сәh. 56, 58 вә с.

² Назим Ахундов. «Бәһлүл» журналы, «Азәрбајҹан» журналы,
1957, № 10, сәh. 216.

³ Јенә орада, сәh. 219.

⁴ Бах: Назим Ахундов. М. Э. Сабир (Библиографија). Бакы,
1958, сәh. 35—36.

илә чап олунмуш ики эсәрин бириниң Сабир, дикәринин исә башга мүәллиф тәрәфиндән жазылдығыны күман етмәк нә дәрәчәдә дөгру оларды?

«Бәһлүл» журналында Сабирин һансы нөмрәдән е'тибарән иштирака башламасы мәсәләси әтрафындағы мұбаһисәни һәлл етмәк үчүн ән мә'тәбәр, тәкзибидилмәз сәнәд шаириң өз әли илә жаздығы, автографы сахланан мәктубудур. «Бәһлүл» 1907-чи илин 19 мајында нәшрә башламыш, журналын чәми дөггүз нөмрәси чыхмышдыр. «Бәһлүл»ун нәшри мұнасибәтилә редакторун үшванина жаздығы чаваб мәктубунда Сабир дејирди:

«Мұдир әфәндим!

Мәтбуат аләминә ғәдәмкүзар олан мәһтәрәм «Бәһлүл» журналымызы мән сәмимүлгәлб тәбрик, дәвам вә бәгасыны һәгдән тәмәнна едијорум. Мәлфуфәниздә әхбар, әш'ар вә мүштәри тәмәннасында булундуғунуздан долајы әрз едирәм үчдөрд ај олур ки, дүкан ачыб кәсбқара мәшгүл олдуғумдан, идарәләрә мә'лүм олдуғу кими, әхбарнәвислий билкуллије тәрк етмәјә мәчбурәм.

Вә кәза мүштәри арамаға дәхи кәсрәти-мәшағилимдән вәгит галмадығы үчүн чәнабларыныздан мүнфәиләм.

Анчаг һәјати-миллијәмизә даир ше'р жазмаг илә мұави-нәтиниздә булунмагда олачағымы, жаздығым ше'рләри имзасыз дәрч етмәнiz шәртилә вә'д едијорум.

Бә'д-еттәһирир. Эфәндим! Инсағыз адамлар аз дејилдир; бәса ола биләр ки, бир шәхсин, ja бир әмрин әлејһиндә мәним әгидәмин бәр'екси олан ғәрәзи-шәхсијә, хәниши-нәфсаныјәләр сајәсindә мәктублар жазылсын, сизи инандырмагдан етру мәним адым илә имзалыјыб көндәрилсін, сиз дә алданасыныз. Она көрә лазым кәтирир ки, әvvәлән, мәним шивеji-хәттимә диггәт бујуруб таныјасыныз вә санијән, минбә'д сизә көндәрәчәк олдуғум кағызда имза гојмујуб әвәзинде сизин поча нөмрәнizi жазачағам (248)¹.

Мәктубун сонунда жазылдығы күн гејд олунмамышдыр «Дүзәхи» имзасыны вә һәмmin имза илә чап олунмуш сатири ше'рләри Сабирә иснад верән тәдгигатчы Назим Ахундов мәктубун «Бәһлүл» журналынын нәшриндән әvvәл гәләмә алындығыны күман едир вә мәсәләни дә мәһз елә бу нөгтәдә долашдырыр. О жазыр: «Бәһлүл» журналынын нәшрә башлан масындан әvvәл М. Ә. Сабир онун редаксијасы илә әлагәj, кирмишди. Әләскәр Элијев М. Ә. Сабири таныјыорды. О, Сабирә журналда фәал иштирак етмәji, журналын Шамахы үзр мүхбири вә мүвәккили олмағы тәклиф етмишди².

Мәктубда тарих көстәрилмәмишсә дә, һәр һалда «Бәһлүл» журналы нәшрә башладығдан, ән азы илк нөмрәси бурахыл

¹ М. Ә. Сабир. Һоппонама, 3-чү чилд. Бакы, 1965, сәh. 217.

² Назим Ахундов. «Бәһлүл» журналы. «АЗӘРБАЙЖАН» журналы 1957, № 10, сәh. 215.

дыгдан соңа жазылдығы шубхәсиздір. Мәктубун илк сәтриндең соң сәтрине гәдәр бүтүн мәзмуну буны гәти тәсдиг едір. Қорынур, халғ шаири журналын илк нөмрәсіни жаһуд нөмрәләрini алмыш, мәктубда гејд етди және да — редаксијаның почит гутусунун нөмрәсіни дә орадан көтүрмүшдүр. Ким билир, бәлкә дә «Бәйлүл» редактору Сабирә мәктубла бәрабәр журналын тәзәчә чапдан чыхмыш бир нұсхасын дә көпдермишдір?!

Бүтүн бу дедикләримиздән айдын қорынур ки, экәр Сабир «Бәйлүл» журналынын илк нөмрәсіндә шे'р чап етдирмиш олсаңды, жухарыдақы сәтирләри жазмаға hech бир еңтијағ галмазды. Икинчиси, Сабир өз мәктубунда жазачағы ше'рләрин бу вә ja дикәр **кизли имза** илә дејил, мәңз **имзасыз** бурахылмасыны хәниш едір. Тәсадүфи дејилдір ки, бөյүк шаири «Бәйлүл» журналында чыхан мә'лум үч ше'ринин үчү дә имзасыз чап олунмушдур («Тәранеји-әсиланә», «Бә'зи јерләрдә тәсадүф олунур аша, этә!», «Мән белә эсрары гана билмиш!»). Налбуки тәдгигатчыларын «Бәйлүл» журналындан Сабирә иснад етдикләри вә жухарыда адларыны چәкдијимиз ше'рин hәр икиси **кизли имза** алтында — «Дузәхি» имзасы илә кетмишдір. Нәһајәт, «Сәјаһәтимдән бир нәбзә» вә «Әғнијалар гинасы...» ше'рләринин дил вә үслубу илә Сабир сатирапары арасында мүһүм фәргләрин варлығы да бурая әлавә едилсө, hәмин ше'рләрин Сабир тәрәфиндән жазылмадығы там айдын олар.

Бу сәтирләrin мүәллифи 1960-чы илдә музакирә ѡолу илә чап етдириди мәгаләләринин бириндә шаири мәктубuna әсасланарағ онун «Бәйлүл» журналында 1-чи нөмрәдән дејил, 5-чи нөмрәдән чыхыш етмәjә башладығыны, илк нөмрәләрдә дәрч едилмиш «Әғнијалар гинасы...» вә «Сәјаһәтимдән бир нәбзә» сатирапарынын Сабир ирсi илә hech бир әлагәси олмадығыны көстәрмишди¹. Музакирәләрдә Назим Ахундов да иштирак етмиш вә онун бу мұнасибәтлә чап етдириди мәгаләсіндег² «Дузәхи» имзасынын Сабирә аид олуб-олмамасы мәсәләси hагында бир кәлмә дә олсун сөз дејилмәмиш, мұнасибәт билдирилмәмишдір. Буна әсасен күман етмәк олар ки, мүәллиф hәмин мәсәләдә бизим фикримизә шәрикдір.

Сонракы тәдгигат да бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг етмишдір. Үзәриндә этрафлы дајандығымыз «Сәјаһәтимдән бир нәбзә» ше'рини сәнәткарлыг негтеји-нәзәриндән кениш тәһил едән профессор Җәфәр Хәндән бу нәтичәjә кәлмишдір ки, «Чох зәиф, hәтта гафијәләри позуг олан бу ше'рдә Сабирә хас олан үслуб садәлиji вә айдынлығы жохдур. Бундан башга халғ шаиринын сатирапарында көрдүjумүз мәнтиги әлагәләр,

¹ Бах: Мәммәд Мәммәдов. М. Э. Сабирә иснад верилмиш бә'зи әсәрләр hагында. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 октобр 1960, № 41.

² Бах: Назим Ахундов. М. Э. Сабирин әсәрләринин тәдгиги. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 13 нојабр 1960, № 46.

сүжет хәтти, фикир monopoliji вә с. поетик хүсусијјэтләр да бурада јохдур... Услуб долашыг, пәракәндә вә думанлы олдуғундан шаирин нә демәк истәдији баша дүшүлмүр. Сатираны бүтүнлүкә көтүрәндә бу долашыглыг охучунун гејзинә сәбәб олур. Сабирдә исә сөзләр, ифадәләр вә чүмләләрләр янашы бүтүн сатираның үслубу садә, мәнтиги мәһкәм, фикри айдын, шеңријәти нұмұнәвидир. Онун һәр һансы бир бәнді охунанда шаирин нә демәк истәдији дәрһал анлашылыр. Беләликлә, Сабирин өзүнәмәхсүс бир үслубу вардыр. Бу үслубун поетик тәләбләринә вагиф олан һәр һансы бир охучу халг шаиринин имзасы олмаса да, сатирасыны таныја биләр»¹.

3

Халг шаиринин «Бәһлүл» журналындакы фәалијјэтиндән данышаркән јери кәлмишкән сабиршұнасларын башга бир еңтималлары үзәриндә дә дајанмағы лазым вә вачиб билирик. Индијә гәдәр Сабир тәдгигатчылары шаирин 1907-чи илин декабрында «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш «Бимәрһемәт ә'յанларына шүкр, худаја!» мисрасы илә башланган ше'риндәки:

Бидади-бәрадәрлә олан ганына гәлтан,
Гафгаздакы гурбанларына шүкр, худаја!
Хассә Баку шәһринде, о шеңрәтли мәқанда
Дәрја тәк ахан ганларына шүкр, худаја! —

бејтләринә әсасланараг, күман едирдиләр ки, јәгин Сабир бу сәтирләри гәләмә аларкән иртича илләриндә көркәмли ичтимай хадимләриң, мәсәлән, Ханлар Сәфәрәлиев кими пешәкар ингилабчыларын «саңиби-милҗанлар» тәрәфиндән хайнчәсинә өлдүрүлмәсинә ишарә етмишdir.

Бу мәсәләjә илк дәфә диггәти чәлб едән М. К. Эләкбәрли олмушшур. Көркәмли сабиршұнас һәлә 1936-чы илдә һәмин мисралары тәһлил едәрәк жазырды: «Сөз юх ки, «ихван» дедикдә Сабир «милләт ағаларының» — Тағыјевләrin, Нағыјевләrin, Мухтаровларын, Әсәдуллаевләrin вә башгаларынын иртича дәврүндә ингилабчы Ханлар вә бунун кими пролетар «ихван илә» етдији жыртычы рәфтары нәзәрдә тутур. Мәкәр... кәнч Ханлары 1907-чи илдә өлдүртдүрән Муса Нағыјев дејилми иди? Бу нал иртича дәврү боју давам етмирдими?!»².

Филологи елмләр намизәди Әзиз Мирәһмәдов исә жазыр: «М. К. Эләкбәрли дүз дејир ки, бәлкә дә Сабир 1907-чи илин декабрында «Бидади-бәрадәрлә олан ганына гәлтан, — Гафгаздакы гурбанларына шүкр, худаја!» сөзләрини жаздыры за-

¹ Җәфәр Хәндан. Сабир жарадычылығынын сәнәткарлыг хүсусијјэтләри. Бакы, 1962, сәh. 21—22.

² М. К. Эләкбәрли. «Ағлар күләјен» һаггында. «М. Э. Сабир (Мәгәләләр мәчмүәси)». Бакы, 1962, сәh. 21—22.

ман Ханлар Сәфәрәлиев кими ингилабчыларын мәһз «бимәр-хәмәт ә'յанлар», «саһиби-милјанлар» тәрәфиндән хайнчәсине өлдүрулмәсини нәзәрдә тутмушшур?!»¹.

Бу мұланиязәләрин һәигигәтә нә дәрәчәдә жаҳын олуб-олмадығыны аjdынлашдырмаг үчүн о заманкы мәтбуатда, хүсусән «Бәһилүл» журналында чап едилмиш материаллары диггәтлә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Мә'лум олдуғу кими, ингилаби һәрәкатын вә фәhlә тә'тилләринин гарышыны алмаг, пролетариат ичәрисиндә гарышыглыг салмаг мәгсәдилә чар һәкумәти вә буржуазия һәр чүр фитнә-фәсада әл атыр, габагчыл фәhlәләрин гәтлини тәшкіл едириләр. 1907-чи ил сентябрьн ахырларында Ханлар да белә бир фитнәкарлығын гурбаны олмушшур. «Х. Сәфәрәлиевин хайнчәсинә өлдүрулмәси хәбәри сүр'әтлә мә'дән вә заводлара jaылды... «Нүммәт»ин Ичрайијә бүросу вә РСДФП рајон комитетесинин тәшәббүсү илә сентябрьн 24 вә 25-дә Бибиңејбәт мә'дәнләриндә 10 мин фәhlәнни иштиракы илә ики күnlük үмуми е'тираз тә'тили кечирилди; башга рајонларын фәhlәләри дә бу тә'тилә гошулдулар»².

Ханларын вәфаты вә дәғн мәрасими о заманкы мәтбуатда кениш гејд олунмушшур. Доғрудур, Ханларын вәфаты күnlәриндә Бакыда Азәрбајҹан дилиндә чыхан күтләви фәhlә гәzetләри бағланмыш, мәтбу органларын чоху («Иршад», «Дәбистан», «Рәhбәр» вә с.) өз нәшрини дајандырмышды. Буна баҳмајараг, о күnlәрдә нәшрини давам етдирилә гәзет вә журналлар күнүн бу мүһүм надисәсинә биканә гала билмәмиш, дәһшәтли чинајәткарлыға гарышы е'тираз вә нифрәт долу сәсләрини учалтышлар.

«Тазә һәјат» гәзетиндә «Фәhlә» имzasы илә чап олунмуш «Јолдашымыз Ханлар» адлы мәгалә-некрологда³ Ханлар Сәфәрәлиев «зәһимәткешләр фәдасы», «һүррийәт мүчәниди» адландырылып, «өз чаныны әли габар тутмуш јолдашлар јолунда гурбан едән» һәигиги пролетар ингилабчысы кими сәчијјәләндирiliр, чәмиси ийирми ики ил өмүр сүрмүш бу аловлу кәнчин гыса, лакин мә'налы һәјат јолуна вә чошғун ингилаби-сијаси фәалийјәтинә јүksәk гијмет верилирди.

Нәмин мәгаләдә истәр «Нүммәт ичтимаијүн-амијүн фир-гәси тәрәфиндән», истәрсә дә мұхтәлиф ичтимаи вә фәhlә тәшкилатлары адындан Ханларын табуту узәринә гојулмуш әклилләрдәкى сезләр дә ejnilә чап олунмушшур. Мәгалә мүэллифинин «дәһшәтли язылар» адландырылып һәмин язылар, бир тәрәфдән, кәнч пролетар ингилабчысына өз јолдашларынын — Бакы фәhlәләринин дәрин рәгбәт вә мәhәббәтләрини әкс етдирирдисә, дикәр тәрәфдән, орадакы «сәрмәјәчи мәгтулу», «сәрмәјәдар әлиндә өлән», «дунjanын эскик чифәсинә алданан, бинсаф вә бимүрүввәtin әлиндә фәнаја кедән» вә с.

¹ Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 222.

² Азәрбајҹан тарихи, 2-чи чилд. Бакы, 1964, сәh. 675.

³ «Тазә һәјат» гәзети, 3 октябр 1907, № 136.

кими ифадәләр Ханларын һәгиги гатилләри вә онларын музду-
лу нәкәрләри һагында да мүэjjән тәсәввүр догуурдур.

Ханларын дәфн мәрасиминдән бир һәftә соңра чыхан нөв-
бәти нәmrәdә «Бәһлүл» журналынын редактору большевик
Эләскәр Элиев бу мұнасибәтлә «Һүммәт» чәмиjәtinә үхув-
вәтмәндәнә» ады алтында хүсуси бир мұрачиәтнамә чап ет-
мишdir. Һәmin мұрачиәтдә охујурug:

«Бу қүnlәrdә рәфиги-чани вә мүнибби-кирами Ханлар
Һүсеjн оғлунун вәфати-вәһшәтәsәрини көrүб гаjәtдә һүчуми-
гәm вә әләm, нәhaјәtдә гәmү дәрдү мүhәn бәндәниzә үz вериб.
Мә'lумдур ки, сиз илә бу барәdә tә'зиjәdarлыға шәракәt едә-
чәjәm. Чүnki бу рузиқари-кәчмәдарын heч бир кәsә вәфасы
олмаjыб, hәp бир күl ки, бәсләjib, хәзан jели илә солдуруb...

Өзүмүзә вә сизә тәsәlli вериб, чәfaja разы олуб, анчаг
бу бинәванын мүstәbid шәxс әlinдә өlmәjinә choх үrәjimiz
janachag. Чүnki зәmanәnin бу зәmanында бир белә фәhlә tә-
rәfdары вә зәhмәtкешләr фәdasы өlmәji бизim јадымыздан
kәrәk чыхмыja вә hәp an бизim јадымыzda һәgиги бир шәxс,
millәt досту, millәt фәdasы оlub вә залым, бинсаf адамын
әlinдә өlmәji бизи janдыraчаг»¹.

Истәр «Tазә hәjät» гәzетindәn, истәrсә dә «Бәһlүl» жур-
налында kәtiрdijimiz јuhарыдаqы cәtirlәri бу mәtbuat
органлары илә сых бағлы олан Сабир охумамыш dejildi.
Сабир «Tазә hәjät»ын Шамахы үzrә muхbiри вә mүvәkkili
idi. Шe'rlәri вә muхbir jazylary илә һәmin гәzetdә mүntә-
zәm sурәtdә chыхыш eдиrdi. «Бәһlүl» журналы илә әlagәlә-
rinә kәlinchә, demәk lazymdyr ки, «Бәһlүl» cәhiфәlәrinde
fәal iшtiракы илә janashы, Ханларын вәfattyна daир мұra-
chiәtnamә чап olunan nәmrәdә ejni zamanda bөjük satiriкиn
«Шirvanda mүhүm hәvadis» adly фелjetonu kетmiшdir. Bu-
radan belә bir nәticәjә kәlmәk olur ки, Сабир «Бәһlүl»un
hәmin nәmrәsinи алмыш вә demәli, rедаксијанын «Һүммәt»
чәmijәtinә mұrachiәtindәn dә xәbәrdar olmушdур.

Бундан башга, диггәtli мұshанидәlәr kәstәriр ки, Сабирин
bә'zi satiralarыnyн jaранmasы просесindә mәtbuat cәhiфә-
lәrinde чап olunmuş aýry-aýry eserlәrin, hәtta xәbәrlәrin
mүhүm rolу olmушdур. Ejni сөzlәri elә «Bimәrһemәt ә'jan-
larыna шүkr, худаja!» misrasы илә bашланan satira һагын-
да da demәk lazymdyr. Bu tә'sir шe'rin aýry-aýry bejtләrin-
dә daha gabarыg шәkilдә nәzәrә charpyr.

Һәmmamäki өvrәtlәrә guldurulg eдәn bu
Gejрәtli mүsәlmannalarыna шүkr, худаja! —

misralarыny гәlәmә alarkәn «Aғlar kүlәjәn» shaip, «Molla
Nәsrәddin» журналында иki nәmrә әvvәl² чап olunmuş:

¹ «Бәһlүl» журналы, 6 oktjabr 1907, № 7.

² «Molla Nәsrәddin» журналы, 2 decabr 1907, № 45.

«...Бакыда мұсәлман чаванлары әлләриндә револ вә хәнчәр бир күн төкүләчәкләр «Аға Микајыл» һамамына вә چыллаг мұсәлман өврәтләринин үстө һүчум чәкиб, онларын палтарларыны гарәт едәчәкләр» сәтирләриндән вә ejni мәвзудакы карикатурадан тә'сирләндиди вә фајдаландығы кими;

Бидади-бәрадәрлә олан ганыша ғәлтан,
Гафгаздакы гурбанларына шүкр, худаја! —

мисраларының жарнамасы просесиндә дә, һеч шубһәсиз, мәт-буатын, хұсусән «Бәһлүл» журналының Ханларын гәтли мұнасибәтилә дәрч етди жәзин, кәдәрли мұрачиәтнамә тә'сирсиз галмамышдыр. Һәлә оны демирик ки, Сабир ше'риндәki «саһиби-милжанлар», «бимәрһәмәт ә'յанлар», «вәһијиу ғүррәнлар», «гејрәтли мұсәлманлар» вә с. бу кими ифадәләрлә мұрачиәт-некрологдакы «сәрмәјәчи мәгтулу», «сәрмәјәдар әлиндә өлән», «бинамус», «бигејрәт», «бимүрүввәт» типли сөз вә ифадәләр арасында да инчә бир сәсләшмә, идеја-тематик әлагә вардыр.

4

Чәми дөггүз нөмрәси бурахымыш «Бәһлүл» журналында Сабирин беш әсәри — үч шे'р вә икى фелjetону нәшр олунмушудур. Шайриң мә'лүм үч фелjetонунун икиси «Бәһлүл»да кетмишидир.

«Ширванда мұһум һәвадис» адлы фелjeton «Молла Нәсрәддин» журналына һәср олунмушудур. Фелjetонда халг шаири «Молла Нәсрәддин»ин мәвгәјини мұдафиә едир, Шамахы гаракүруһуларының журнала бәсләдикләри мәнфи, дүшмән мұнасибәтләрини кәсқин тәнгид атәшине тутурду. Һәм дә бу мәсәлә шайриң тәсвириндә үмуми, мұчәрәд шәкилдә дејил, Шамахыда баш вермиш конкрет вә реал бир һадисә әсасында ғәләмә алышмышдыр. О һадисә дә бундан ибәрәтдир ки, «Молла Нәсрәддин» симасында өзләринин әсил дүшмәнини јахшы билиб таныјан мұртәче үнсүрләр бу ишә бир әнчам чәкмәк мәгседилә мұхтәлиф васитәләрә әл атыр, журналы бағлатдырымаг үчүн һәтта Петербурга вәкил көндәрмәк гәрарына қәлирләр.

Бунун сәбәбини шаир фелjetонун әvvәлиндә гаракүруһуларын дилиндән белә сәчијјәләндирir: «Бу ахыр вәгтләрдә «Молла Нәсрәддин» шејхимизә, пишваларымызын «лап зор-баларына» саташмаға башламышдыр. Даһа доғрусу, лап-лап-лап һәгигәт сөзләри бипәрва сөјләмәjә чәсарәт етмишидир. Бу әкениләчәк дәрд, әфв олуначаг хәтамыдыр а?.. Қиши лап мәз-һәбә, динә әл апарды... Шејх галмады, мәшаих галмады, молла галмады, хан галмады, бәj галмады, совча галмады, сәғәнк галмады, нә билим, дибәнк галмады, — һамыны элә

салды. Киши лап ипләмә олуб, чијнин-задын гапыр... Буна бир алач етмәк һәр бир мүсәлманын борчудур»¹.

Фелjetон мүәллифи «Молла Нәсрәддин» охучулара һәги-гәти уча сәслә дејән, неч бир маниә вә чәтиңликдән горхмајаң, иртичапәрәстләрин һәр нөв фитва вә тәһидләринә баҳмаја-раг, бир ан да олсун өз мәсләкиндән дөнмәјән чәсарәтли вә мүбариз бир мәтбуат органы кими тәгдим едир. Елә бир мәт-буат органы ки, кениш күтләләрин мәнафеји кешијиндә ду-руб, бир оувч һаким вә истиスマрчыја гаршы мүбаризә апарыр; буна көрә дә онун досту дүшмәниндән мугајисәјәкәлмәз дә-рәчәдә чохдур.

Вәтәнпәрвәр шаир «пири-мәһтәрәм» адландырдыры «Мол-ла Нәсрәддин әмини» бајкот етмәк истәјәнләри, онун һаггын-да бәд фикрә дүшәнләри «руһсуз ширванијан» адландырыр. Гәдим Ширван торпағынын беләләри учун вәтән олдугуна дәриндән тәэссүфләнир. Фелjetонун финалы мәгамында иш-ләнмиш мәнзум бејтдә:

Ah, Ширван әһлиниң вичданы тәк виранәзар олмуш вәтән!
Руһсуз ширванијана сан мәзәр олмуш вәтән! —

мисраларында бу һисс даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр вә «Молла Нәсрәддин» журналынын мөвгејини мудафиә едән бөյүк сатирикин гаракүрүчулара мә'налы е'тиразы кими сәсләнир.

Сабирин «Бәһлүл» журналында дәрч етдириди икинчи фелjetону да мәтбуат мәсәләсинә һәср олунмушдур. «Һамы-сын тала билирәм, бирин тала билмирәм» адланан һәмин фел-jetонда халг шаири, дөгрү сөзу демәкдән чәкинмәјән, һәги-ти јазан вә буна көрә дә башына олмазын мүсибәтләр кәлән бир мәтбуат ишчисинин, фәал гәзет мүхбириинин һәјат китаб-часындан бир сәйфәни гәләмә алмышдыр.

Ингилабдан әvvәл, хүсусән иртича илләриндә габагчыл мәтбуат хадимләринин нечә ағыр бир шәрәйтдә ишләдикләри, на кими дәзүлмәз ишкәнчәләрә мә'рүз галдыглары Сабир јахшы мә'лум иди. «Молла Нәсрәддин» башда олмагла сати-рик мәтбуат органларында фәал иштирак етдијинә вә бир сыра гәзет вә журналларын Шамахы үзрә хүсуси мүхбири олдугуна көрә халг шаирини өзу дә белә ишкәнчәләрә аз мә'рүз галмамышды. Истәр сатирик ше'рләриндә, истәрсә дә мәгалә вә мәктубларында мүхбирлик сәнәтини јүксәк гијмәт-ләндирән, бу сәнәтин чәтин вә шәрәфли олдуғуну дөнә-дөнә гејд едән Сабир һәмин мәсәләјә айрыча бир фелjetон да һәэр етмишdir.

Фелjetонда бир-биринә гаршы гојулмуш ики типлә — «до-гру сөзу јазан» мүхбир вә онун тәнгид һәдәфи олан һачы Молла Фејзи әми илә гаршылашырыг. «Догру данышсанын

¹ «Бәһлүл» журналы, 6 октябр 1907, № 7.

папағынын тұлағы жыртығ олур» ел мәсәлини өз фелдегонуна бир нөв епиграф сечән мүәллиф бу мәсәлини дөргөнлүгүнү исбат етмәк үчүн һәр ики типин әмәлләрини мұгајисә едир. Фелдегон мүәллифи бу мұгајисә дахилиндә мұхбириң дә, һачы Молла Фејзи әминин дә дахили аләмини габарығ шәкилдә ачыб көстәрир, һәм дә кениш тәсвири вә тәфсилата әл атмадан, бир-ики сәчиijjәvi, реал қызықтасылә ачыб көстәрир.

Ики һиссәдән ибарат олан вә бир-бири илә үзви сурәтдә бағланан бу фелдегонун бириңчи һиссәси һачы Молла Фејзи әминин «хүшкә мә'минлиji» илә бир араја сығышмајан бәд әмәлләринин тәсвириң һәср олунмушшур. Икинчи һиссәдә исә мүәллиф бу әмәлләри гәзетдә тәнгид атәшинә тутан мәтбуат мұхбириң фәалиjjәтиндән сөһбәт ачыр, һәгигәти дејән мұхбириң нечә ағыр ишкәнчәләр мә'руз галдығыны көстәрәрек епиграф кәтириди халғ мәсәлини мәзмунуну һәмин һадисә илә мәһкәм әлагәләндирir.

Фелдегонда һачы Молла Фејзи әминин характеристика онун көрдүjү ишләрдән, тутдуғу бәд әмәлләрдән тәкчә бириңин тәсвири фонунда ачылмышдыр. Бу әмәли фелдегон мүәллифи ачы истенеза, кинаjә дили илә белә ачыр: «Мәсәлән, көтүрәк ки, Мәһәммәд Җәфәр аға вәфат едир, бир гәдәр пулу, мүлкү, малы вә нечә нәфәр ушаглары да галыр. Тәшбиңән, һачы Молла Фејзи әми, бу иманын аллаh камил еләмиш киши, һәр нөв олур исә ушаглара гәjжүм олуб вә һәр ихтијары да јәди-тәсәр-рүфүнә кечирир. Сөз кәлиши, ушагларын анасына намәнрәм олмасын деjә, никәh да охудур. Бәли, мусәлман олан адам кәрәк белә дә олсун... Вә сәғирләrin пулундан чох хәрч олмамағдан өтру нәкәрләри-задлары да азад едир. Анчаг ушаглар нәкәрләrin хидмәтләrin дәрөhдә едә билирләр, еләмәсәләр дә јарамаз; чүнки һачы әми шапалаглыјар. Галды ки, мүлк, мал вә пул — онлары да ичарәjә вә мұамиләjә вериб ишләдир»¹.

Сөз юх, халғ шаириңин гәләмә алдығы вә сатирик истигамтәдә сәчиijjәләндирди бу һадисә тәсадүfi, кечичи бир һадисә деjилди. Қоһnә ичтимаи мұнасибәтләrin, феодал-руhани әхлагынын дөгурдуғу типик, сәчиijjәvi бир һадисә иди ки, Җәлил Мәммәдгулузадәnin «Данабаш кәндinin әһвалатлары» повести дә дахил олмагла тәнгиди-реалист жазычыларымызын әсәрләrinдә дөнә-дөнә сатира атәшинә тутулмушшур. Сабир фелдегонуну чап едәркән «Бәhлүл» журналының баш мүhәрири, көрүнүр, бу мәсәләjә хүсуси диггәт вә әhәмиjjәт вердијиндей ейни мөвзуда бир карикатура да чәкдирмиш, фелдегону шәкиллә мушајиәт етмишdir.

Рәссам, фелдегон мүәллифинин гаjесини, әсәрдәки сатирик мұнасибәти жаҳшы баша дүшмушшур. О, карикатура жанрынын тәләбләрини нәзәрә алыб, сатирик шиширтмә ѡолу илә

¹ «Бәhлүл» журналы, 14 июл 1907, № 5.

кетмиш вэ халгын ганыны соран бир түфејлинин долгун портретини јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Карикатурада зәнкин, вәһид композисија этрафында бирләшән мараглы мәзмун вардыр: өн планда пул кассасы вэ гызыл күпәси көрүнүр. Иккинчи планда тәнгид һәдәфи кими сечилән шишман типин сатирик образы чанланыр. Мәһир фырча устасы јаратдыры типин чиркин мә'нәви аләми илә ейбәчәр заһири көркәми арасында мә'налы бир элагә јаратмыш, онун характерини дәриндән ачыб ифша етмәк үчүн сатирик графиканын бүтүн имканларындан истифадә етмишdir. Һәлә илк бахышда диггәти типин һәддиндән артыг гарныјогун олмасы, шишман вәзијјети чәлб едир. Онун чәнәсиинин сон дәрәчә енли, алнынын исә дар олмасы башындан чох ағзынын ишләдијинә дәлаләт едир. Рәссам Сабир фелјетонунун әсас гајсини дә мәһз бу нәгтәдә ачыр.

Типин түфејли һәјаты вэ һарынылығы карикатуранын бир сыра башга деталлары васитәсилә дә ифадә едилмишdir. Бу-ну типин јөндәмсиз, сајмазјана отурушундан, әлиндә түстүләнән сигарындан вэ һабелә, бығларынын хүсуси бир тәрзә ешилмәсіндән айдын сезмәк олур. Типин архасында бөյүк торпаг саһәләрини тәсвир едән рәссам онун бүтүн ел-обаны чалыб-чапдырына, мәһз бунун нәтичәсіндә шишиб јогнудуғуна ишарә едир. Сатирик типләшdirмә ѡолу илә кедән фырча устасы Сабир фелјетонундакы идеяны бу ѡолла ачыб охучу вэ тамашачы гаршысында нұмајиши етдирир. Шәкилалты мәтидә типин дилиндән дејилмиш сөзләр дә онун мә'нәви аләмини, арзу вэ истәјини чох җахшы сәчијјәләндирмәкдәдир: «Аj аллаh! Каш чәм'и дүнјада јетим үстә гәржум мәни гојајдылар»¹.

5

«Бәһлүл»дан соңра нәшрә башлајан «Зәнбур» журналы да «Молла Нәсрәддин» ән'әнәләри илә сых бағлы иди. «Бәһлүл»а нисбәтән нәшри даһа артыг давам едән «Зәнбур» журналы (1909—1910) һәм дә «Молла Нәсрәддин»дән соңра Сабирин ән фәал иштирак етдири сатирик мәтбуат органыны. Халг шаиринин Азәрбајҹан сатирик мәтбуатында парлаг фәалијәти, кәssин идеја-сијаси мүбәризәләри «Зәнбур» журналы илә баша чатыр. «Зәнбур» сәнифәләриндә чәмиси бир ил (1910) чыхыш етмәсінә бахмајараг, бу журналын әдәби-бәдии чәбнәсиинин мүәјјәнләшмәсіндә, бир сырға ичтимаи-сијаси проблемләри гојуб һәлл едәркән принципиал мөвгедә дајанмасында Сабир сатирасынын сон дәрәчә бөյүк ролу олмушдур. «Зәнбур»ун мүгәddәраты да Сабир ше'ри илә һәлл едилмиш, халг шаиринин орада чап олунан тазијанәләри журналын бағланмасы үчүн әсас бәһанәјә чеврилмишdir.

«Молла Нәсрәддин» журналы илә «Бәһлүл» арасында көрдүйүмүз гаршылыглы әдәби әлагәләр «Зәнбур» үчүн дә сәчиј-

¹ «Бәһлүл» журналы, 14 июл 1907, № 5.

јэвидир. 1909-чу илин мартаңда «Зэнбур»ун нэшрэ башлангыссы мұнасибәтилә «Молла Нәсрәддин» хүсуси е'лан чап етмиш, набелә Бакыдан вердири сатирик телеграф хәбәрләринин бириндә журналын мәрамнамәсина, программа сөчијүәли баш мәгаләсінә жығчам вә мә'налы мұнасибәт билдиришdir. Охучулар арасында кениш шеһрәт талмыш «Молла Нәсрәддин»ин вә «Бәһлүл»ун ардынча сатирик мәтбуат мејданына гәдәм гојан «Зэнбур» журналы «Аjdынлыг» ады алтында дәрч етдири илк программа мәгаләсіндә өзүнүн мәзмун вә идея истигаметини, тәнгид һәдәфләрини белә мүәjjәnlәшdirirdi: «Ағалар, көзүнүз айын олсун, бизим шәһәрә «Зэнбур» да кәлди... Һәр төвр олмуш олса, кәрәк бир аз еңтијатлы олмаг; чүнки арыларын тәбии хасијәти кенә ки вар, санчмагдыр вә бу хасијәти ондан алмаг мүшкүлдүр. Эләлхүсус ки, габағында ширин төмәләр ола; мәсәлән, мүфтәхорларын јогун бојулары, ханымларын јалын балдырлары, милләт дәрдиндән әријәнләриң яеке гарынлары...»¹.

«Зэнбур» журналы мәгсәд вә һәдәфләрини мүәjjәnlәшdirәркән, сөз юх, өз сәләфләринин — «Молла Нәсрәддин»ин вә «Бәһлүл»ун ән јахши ән'әнәләринә архаланырды. Буну «Зэнбур»ун мәрамы илә онун сәләфләринин мүбариизә программа арасындағы сых әлагәдә дә айын көрмәк мүмкүндүр. О заман ејни һәдәфләрә гаршы мүбариизә үсулуңда Азәрбајҹан сатирик мәтбуатынын артыг өзүнәмәхсүс зәнкин әдәби әнәнси јараңмышды ки, бу ән'әнәләри горумаг, давам вә инкишаф етдирмәк «Зэнбур» журналының да гаршысында дуран мүһүм вәзиғәләрдән бири иди.

«Молла Нәсрәддин» журналы «Зэнбур»ун мәрамыны, кәтүрдүjү хәтти-һәрәкәти, идея-сијаси мүбариизәсини гијмәтләндиришdirәркән мәһз бу чәһәтләри нәзәрә алышы. «Зэнбур»ун нәшри мұнасибәтилә «Молла» Нәсрәддин» журналында чап олунмуш сатирик телеграф хәбәри бу мә'нада диггәти чәлб едир. Һәмин хәбәрдә дејилирди: «Бакы — «Зэнбур» бир-ики бојнујоғуну дишләдисә дә, дәриләри чох јоғун олдуғундан һәлә бир тә'сири көрүлмәди»².

Бу телеграф хәбәри бир нечә чәһәтдән мә'наландырыла биләр. Лакин һәмин хәбәрин идея мәзмунунда сатирик ифадәсими талмыш диггәтәлајиг башлыча бир чәһәт вардыр. О да бундан ибарәтдир ки, Чәлил Мәммәдгулузадә јеничә нәшрә башлајан «Зэнбур»ун мүбариизә программыны өзүнәмәхсүс бир үсулла тәгdir вә тәсдиг етмәклә јанаши, баш мүһәрририн диггәтини мәзһәкә журнالынын гаршысында дуран мүһүм вәзиғәләрә чәлб едир, сатираны даһа да кәскинләшdirмәјә, тәнгид һәдәфләринә гаршы ардычыл вә принципial мүбариизәе чағырырды. Эдибин «Бәһлүл» журналына бәсләдири гајгы-

¹ «Зэнбур» журналы, 13 март 1909, № 1.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 март 1909, № 12.

кешлијини «Зәнбур»а мұнасибетіндә дә көрмәмәк мүмкүн деңгелдір.

«Бәһлүл» кими, «Зәнбур» журналы да өз бөйүк устады «Молла Нәсрәddин»ин хејирхан мәсләһәтләрини даим ешидір, тәңгиди гејдләриндән лазыми нәтичәләр чыхарараг, сатира атәшинә тутъгу һәдәфләри даһа сәрраст нишан алмаға чалышырды. Эһатә етдији мөвзуларын даирәсини кет-кедә кенишләндирдији кими, сатирик құлұшунүн идеја-бәдии тә'сир күчүнү дә артырырды. «Зәнбур» журналынын идеја мәэмунунда нәзәрә чарпан бу јенилик вә инкишафы илк дәфә «Молла Нәсрәddин»ин көрүб-көстәрмәси, гијмәтләндирмәси дә тәсадуфи сајылмамалыдыр.

Бу әхәтдән «Молла Нәсрәddин» журналында верилмиш бир карикатура хұсуси әһәмијіт кәсб едир. Нөвбәти нөмрәләrin бириндә «Молла Нәсрәddин» журналы «Зәнбур»ла әлагәдар олуб, идеја-мөвзу әхәтдән бир-бирини давам етдириб тамамлајан ики композиција чап етмишdir¹. Бириңчи композицијада «Молла Нәсрәddин» рәссамы тамашачыны «Зәнбур» журналынын илк нөмрәдән е'тибарән гырманчламаға башладығы бир дәстә гарныjoғун типлә — мәшәди, һачы, бај вә руһани типләри илә таныш едир. Онлар күчәдә «Зәнбур» сатан ушаглары чағырыб дејирләр: «А киши, «Молла Нәсрәddин» зәһләмизи апарды, бир дәнә «Зәнбур» кәтирин охујаг». Икинчи композицијадакы тәсвирдән айдың олур ки, һәмин типләр «Зәнбур»у охудугдан соңра бәрк әсәбиләшмиш, журналын нүсхәләрини чырыб јерә атмыш, ушаглары говмагдадырлар. Шәкли баш мүһәрририң онларын дилләриндән гәләмә алдығы бу сөзләри мұшајиәт едир: «Ах, апар, апар! Бу да онун кими бир бәдәмәлдір».

Бу кичик деталлардан да айдын көрүндујү кими, «Молла Нәсрәddин» журналы сатирик мәтбуат мејданында илк адымларыны атан «Зәнбур»ун нәшрини диггәтлә изләјир, дост җәбәндән чыхыш едәрәк онун мүвәффәгијјәтләрини вә кәсир әхәтләрини көрүб-көстәрмәјә чалышырды. «Молла Нәсрәddин»ин «Зәнбур»а бәсләдији бу дүзкүн, објектив мұнасибәт журналын нәшри тарихинин парлаг сәhiфәләриндән бири, «Зәнбур»ун әдәби-ичтимай мұбаризәләрини вә Азәрбајҹан сатирик мәтбуат органлары арасындағы мөвгејини мүәjjән-ләшdirәркән тәдгигатчыларын истинаға етдикләри башлыча чыхыш нәгтәләриндәндір.

Инди дә гарышылыглы әлагәләрин о бири тәрәфинә диггәт јетирәк. «Зәнбур» да нәшринин илк күnlәриндән е'тибарән «Молла Нәсрәddин» журналыны өзүнә устад, ағсаггал сајыр, онун јетишdirмәси вә «шакирди» олмасы илә фәхр едирди. «Зәнбур» журналы «Молла Нәсрәddин»и зәһмәткеш күтләләри мәнафеји кешијиндә сајыг дајанан, һаким вә истисмарчы

¹ Бах: «Молла Нәсрәddин» журналы, 5 апрел 1909, № 14.

синифлэрэ гаршы сатира атэши ачан мүбарииз мэтбуат органи кими таныжыр, ону өз охучуларына белэ дэ тэгдим едирди.

«Молла Нэрэддин»ин парлаг фэалийжтиндэ «Зэнбур»ун јүксөк гијмэтлэндирди чөнхтлэрдэн бири бу мүбарииз сатира журналынын илк нөмрэлэрдэн башлајараг дини мөвхумат вэ чөнхтлэрдэн гаршы далбадал ендирди ағыр, сарсыдычы зэрблэр иди. Дини мөвхуматын төртдији дэхшэтили ежбечэрликлэрэ, зэһмэктеш инсаны мүбарииздэн узаглашдырыб сүстлэшдирэн пуч вэ зэрэрили етигадлара гаршы мэтбуатда һэла кечэн эсрдэн башланан кениш ичтимаи-сијаси мүбарииз тарихиндэ «Молла Нэрэддин» гэдэр ардычыл вэ принципиал мөвгэ тутан икинчи бир дөври нэшрин, мэтбу органын адышы чөкмэк чэтиндир. «Молла Нэрэддин»ин дин вэ шэриэт мүбэллиглэри элејинэ ардычыл мүбариизсини, елми-атеист идејаларын интишарындакы мисилсиз хидмэтлэрини гијмэтлэндирэркэн «Зэнбур» журналы бу чөнхти һәмишэ диггэт мәркәзиндэ сахлајырды.

«Владигафгаз вэкиллэринэ мэктуб» ады алтында чап етдији фелјетонда «Зэнбур» журналы, мәсәлән, «Молла Нэрэддин»ин дин вэ мөвхумата гаршы мүбариизсини мәнфи типлэрин дилиндэн белэ сәчијжэлэндирди: «Аллаһ сизин кими шэриэт гејдини чөкэн мө'минлэрдэн разы олсун. Биз «Молла Нэрэддин» кафир оғлу мүртэди јахши таныжырыг. Һэтта иники һеч Губада, Петровскидэ, Данабаш кәндиндэ, Бузовнада, һэр бир јердэ дэ онун мүртэд олмағыны билмәјэн јохдур. Доррудан да бир адам ки, дини «мәсхәрэ вэ лә'б» еjlәjә, элбеттэ, кафир олар. Вэ әкәр әслиндә мүсәлман имишсә, мүртэд олар»¹.

Илк бахышда адама елә кәлир ки, «Зэнбур» журналы да «шэриэт гејди чөкэн мө'минлэрлэ» һәмфикирдир, мө'минлэрин тээрэфиндэ дајаныб «Молла Нэрэддин»ин иттихам едир, ону «кафир», «мүртэд» адландырыр. Лакин сөзүн, ифадәнин экс мә'нада дејилдији, мүәллиф фикринин сатирик истигамэтдэ, кинајэ вэ ришхэнд үсулу илэ сәчијжэлэндирилди нэээрэ алынса, шэриэт ваязлэрини тэнгид атэшинэ тутан, дини «мәсхәрэй» гојан «Молла Нэрэддин»ин мөвгейинин «Зэнбур» тээрэфиндэн мудафиэ вэ тэгдир едилдији, алгышланьдыгы айдан олар.

1910-чу илдэ «Молла Нэрэддин» журналында дэрч етдији «Нәчасат» адлы фелјетонунда Чәлил Мәммәдгулузадэ дин вэ шэриэт мүбэллиглэрини, нүфузлу мүчтәнидлэрин өхлагсызыг тэблиг едэн эсэрлэрини кәскин тэнгид атэшинэ тутур, бу чүр китабларын мүсәлман айләләриндэ јајылмасы вэ охунмасына гаршы чыхырды. Мәнир фелјетон устасы мүчэррэд мүһакимә, адсыз вэ үнвансыз тэнгид јолу илэ кетмир, «нечэ милжон диндар мүсәлманын аллаһы» олан Фазили-Мәчлиси, Мәһәммәд һәсэн Ширази кими мүәллифлэрин китабларындан конкрет мисаллар кәтирирди. Һәјалы вэ исмәтли

¹ «Зэнбур» журналы, 29 март 1910, № 8.

охуучунун этини үрпәрдән һәмин китабларын «әдәбсизликлә» долу сәһиғәләриндән бә'зи типик ифадәләрин мә'насыны шәрһ етдиңдән соңра јазырды:

«Будур бабүн-нәчасат! Вилајәтимиз, күчәләримиз, һәјәти-миз вә ушагларымыз «бабүн-нәчасат» илә нәчисләнибләр.

Чүнки пак едән шејләрин бири дә оддур, бу јухарыда ад вердијумиз вәрәгләри јандырмасаг, нәчиси дә рәdd едә билмә-јәчәйик. Чарәси оддур»¹.

«Нәчасат» фелјетону журналда дәрч едиңдикдән соңра күчлү әкс-сәда доғурмуш, әдибин бу фелјетону да мұнагиша вә мұзакирәјә сәбәб олмушшур. Гаракүруңчу руһаниләр вә иртичапәрәстләр әсәрин мүәллифинә лә'нәтләр јағдырыр, ону «дини-исламын еһкамыны мәсхәрәјә гојан» бир шәхс кими гәләмә веририләр. Фелјетон әтрағында башланан мұбаһисә вә мұзакирәләрдә «Зәнбур» журналы принсипал мөвге тутараг Чәлил Мәммәдгулузадәнин фикринә тамамилә шәрик чыхмыш, дини-мистик идеялара вә әхлагсызыг тәблиғ едән рисаләләрә гаршы мубаризәдә «Молла Нәсрәддин»ин мөвгејини мұдафиә етмишdir.

«Зәнбур» журналында бу мәсәләјә «Нифрәт» адлы айрыча бир фелјетон һәср олунмушшур. Баш мүһәррир тәрәфиндән язылыш һәмин фелјетонда охујуруг:

«Бу күн сәһәр идарәјә кәлиб, көрдүм ѡлдашым Чинли гәзетәләри төкүб габағына баҳыр. Мән дә гәзетәләрдән бирини көтүрүб охујурдум. Бир дә нә қөрдүм?! Ири, гара хәтт илә язылыбы: «Владигафгаздан е'тираз. Үмум диндашларымыза ихтар едириз «Молла Нәсрәддин» журналынын једдинчи нөмрәсиндә «Нәчасат» үнванлы мәгалеји-мәш'үмеји-мәл'үнәни... ајеји-шәрифәнин, дини-исламын еһкамыны мәсхәрәјә гојан әшхасын тәбәррасыны вачиб бујурдуғу чәһәтә өз нифрәтими-зи изһар едириз»...

Әлбәэл «Молла»нын једдинчи нөмрәсими алыб баҳдым. «Нәчасат» үнванлы мәгаләни Чинли ѡлдашымда охујуб дедим:

— Догрудан да владигафгазлыларын һәгги вар нифрәт сләмәјә.

Буну дејән кими Чинлинин чини башына чыхыб деди:

— Рәһмәтлијин оғлу, нә дејирсән? Жахшыдыр кенә о јазыб ки, китаблар јансын, горхагдыр. Мән олса идим јазардым ки, бүтүн о китабларын руһу илә тә'лим-тәрбијә алан милләти јығыб јандырмаг лазымдыр»².

«Зәнбур» журналы тәкчә дини мөвнүмат вә чәһаләтә гаршы мубаризә мәсәләсиндә дејил, бир сырға башга мөвзуларда да, о чүмләдән айлә-әхлаг, гадын азадлығына мұнасибәт мәсәләләриндә дә дайым «Молла Нәсрәддин»лә һәмфикир иди. Хүсусән гадын әсарәти вә гадын һүргүсузлугундан сәһбәт

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 14 февраль 1910, № 7.

² «Зәнбур» журналы, 3 апрел 1910, № 10.

ачаркән «Зәнбур» һәмишә «Молла Нәсрәддин»ин парлаг фә-лијүтени хатырладыр, онун бу мәсәләдә тутдуғу принсибиал мөвгејини тә'риф вә тәгdir едиrdи. «Молла Нәсрәддин»и га-дын әсарәтинин амансыз ифшачысы кими таныјан вә таныдан «Зәнбур» журналы гадын мәсәләсindәn бәһс едәндә чох вахт бу мөвзуну өз бөйүк устадынын өhдәsinә бурахырды.

Бу бахымдан тәкчә бир факты — «Мәктуб» сәrlөвһәли фелјетонун сонлуғуну хатырлатмаг кифајәтди. Фелјетонда әрин минбир зұлм вә ишкәнчәсина мә'руz галан, дәфәләрә дөjүлүб тәһигир едилән вә нәһајет, евдән говулуб чөлләрә дү-шән бир гадынын фачиәли һәјатындан бә'зи епизодлар гәләмә алышыншырды. Әсәрин мәзмунұна вә гајесинә уйғун олараг, «Дөjүлән арвад» имзасы илә дәрч едилмиш һәмин фелјетон бириңчи шәхсин дилиндән дејилән бу сөзләрә тамамланырды: «...Инди галышам чөлләрдә. Һәрчәнд бу әһвалаты жур-нала жазмагдан мәним үчүн бир хејир олмајағағ. Анчаг гареин охујуб билсингләр ки, мүсәлманда белә гејрәтли вә инсафлы кишиләр вар. Бир дә, чәнаб мүдирдән тәвәгге едиrәм, бу әh-валаты журналында елә жазсын ки, «Молла Нәсрәддин» әми билмиј; чүнки мән «Молла Нәсрәддин» әмини јаҳшы таны-ырам, горхурам бу, мәним бичарә әrimин инсафына вә гејра-тина тохуна»¹.

Истәр бу дејилән вә истәрсә дә дејилмәjәn онларча факт-лардан аждын қөрүнүр ки, «Молла Нәсрәддин» илә онун әn-әнәләрини давам етдиrән сатирик мәтбуат органлары арасын-да мараглы вә рәнкарәнк әдәби әлагәләр мөвчуд олмушшур. Бири-дикәринин ардынча мәтбуат мејданына гәдәм гојан са-тира журналлары гаршылыглы һөрмәт вә е'tимад шәрайитинде өз нәшрләрини давам етдиrәрәк, тәнгид һәдәфләrinә гаршы әлбир мүбариzә апарырдылар. Бу мүбариzә «Молла Нә-рәддин»ин габагчыл вә истигамәтверичи ролу, гүвәтли иде-я-бәдии тә'сир күчү өзүнү һәр ан һисс етдирирди.

6

Халғ шаири Сабирин «Зәнбур» сәhifәләриндә иштиракы журналын нәшири тарихинин ән әlamәтдар һадисәләриндән бири олмагла бәрабәр, «Зәнбур» илә «Молла Нәсрәддин» арасындағы гаршылыглы әдәби әлагәләрин мәhкәмләнмәсindә дә мүhум рол оjnады, бу әлагәләри јуксәк инкишаф мәрһәләсine галдырыб, она јени мәзмун, хұсуси мә'на вә aһәnк верди. Өз әсәрләри илә мүнтәзәм шәкилдә «Зәнбур» сәhifәләриндә чы-хыш етмәjә башлајан Сабир, чох кечмәdәn «Зәнбур»ун да әсас, апарычы вә истигамәтверичи шаири олду, журналын са-тирасына хұсуси бир кәssинлик, мүбариz вә дөjүшкәn руh ашылады.

¹ «Зәнбур» журналы, 16 апрел 1910, № 12.

Сабирин «Зәнбур» журналында иштиракы онун 1910-чу илин јанварында иш даынча Бакыја кәлмәси илә бир вахта тәсадүф етмишdir. Бир ил әввәл мәтбуат мејданына атылан «Зәнбур» журналы нәшринин икинчи илинә шे'рләри дилләр эзбәри олан гүдрәтли бир шаирлә гәдәм гојмуш, 1910-чу илдә өзүнүн илк нәмрәсини мәһз Сабир сатирасы илә ачмышдыр.

Бакыја кәлмәздән габаг шаирин «Зәнбур» журналы илә әлагәси олмуштурму? Ахтарышлар көстәрик ки, әсәрләри илә иштирак етмәк мә'насында билаваситә әлагә сахламамышса да, Сабирин «Зәнбур»ун нәшриндән хәбәрдар олдуғу, бу сатирик мәтбуат органынын сәhiфәләrinдә кедән ше'рләри муталиә етдиши шүбһәсизdir. Ыттә 1909-чу илдә «Зәнбур» журналында чап олунмуш бир бејт:

Рәһим гыл, Сабир, бу гәдри әэмә ше'рун башыны,
Заје етмә көзләрин, кәр пак едирсән гашыны! —

бејти¹ халг шаиринин мүбәризәләрлә долу, чәтин вә кешмә-кешли һәјат јолунда мүәjjән из бурахмыш, онун үчүн аз гала мүсебәтә чеврилмишди. Һалбуки һәмин бејtin әслиндә Сабир ирси илә һеч бир әлагәси јох иди. Бөյүк шаирин өзү 1909-чу илдә Султан Мәчид Гәнизадәјә јаздыры мәктубларынын би-риндә бу хүсусда дејирди: «21 нәмрәли «Зәнбур» мәчмуәсисин почта гутусунда «Рәһим гыл, Сабир!» унванлы бир бејт вар иди. Шамахылылар мәни зәнн етдиләр вә һалонки мән деји-ләм. О дәхи мәндән өтрут тә'сирбәхши-сүи-зәнн олду»².

Нәшринин илк илиндә «Зәнбур» журналында Сабир билаваситә иштирак етмәсә дә, «Зәнбур» әтраfyында топлашан кәнч әдәби гүввәләр халг шаиринин «Молла Нәсрәддин» сәhi-фәләриндә дәрч едилмиш сатиralарынын е'чазкар тә'сир гүв-вәсindән хилас ола билмәмишдиләр. 1909-чу илдә «Зәнбур» журналында дәрч едилмиш тәкчә «Имтаһана аид» (№ 15), «Рәмәзанүл-мубарәк» (№ 28), «Де!» (№ 42) адлы мәнзум сатирик парчаларла Сабирин «Олмур, олмасын!», «Бакы пәһ-ливанларына», «Маһи-рәмәзандыр» ше'рләри арасындағы ис-тәр идея-тематик, истәрсә дә сатирик тәсвир-ифадә әлагәләри айдын бир сурәтдә көстәрик ки, «Зәнбур»ун нәшири тарихиндә Сабир сатирасынын ролундан данышаркән буну յалныз шаирин журналда иштиракы мә'насында баша дүшмәк, заман е'тибарилә билаваситә орада иштирак етдиши мүддәтлә мәһ-дудлашдырмаг доғру олмаз. Сабир сатирасы илә «Зәнбур» арасындағы бу илк јарадычылыг әлагәләри аз сонра бөյүк шаирин журнала кәлиши учүн дә әлверишли зәмин һазырла-мышды. Бакыја кәлдији илк күнләрдән е'тибарән Сабир илә «Зәнбур»ун әлагәси даһа да сыхлашыр вә бу әлагә шаирин «Зәнбур» сәhiфәләrinдә чыхыш етмәjә башламасы илә нәти-чәләнир.

¹ «Зәнбур» журналы, 31 июл 1909, № 21.

² М. Э. Сабир. Һонгопнамә, 3-чү чилд. Бакы, 1965, сәh, 225.

1910-чу илин әvvәllәrinдә «Зәнбур» журналынын нәшри тәхминән бир ај ләнкимиш, тәзә илин илк нөмрәси јанварын 29-да бурахымышдыр. Редаксија адындан чап олунмуш үзр-хәһлыгда бу ләнкимәниң сәбәби белә изаһ едилирди: «Тазә илин әvvәlinдә биринчи нөмрәмиң тә'хирә дүшдү. Буна да үмдә сәбәб hej'әти-тәһириjjәниң бүсбүтүн тәбәddүлат вә тә-рејјүраты олду. Она бинаен бүтүн охучуларымыздан үзр ис-тәирик. Бунлардан маәда кәләчәкдә журналынын истәр сурәтләри, истәр мәгаләләри илә гареләrimizi хошнуд етмәјэ үмидвар едирик!».

Јанвар аյынын орталарында Бакыја кәлән халг шири илә «Зәнбур» идарәси арасында дәрһал ишкүзар әлагә јараныр. Йәтта журнал јанварын 29-да чыхан илк нөмрәсини Сабириң «Гочалар маршы» сатирасы илә ачыр. «Зәнбур» илә Сабириң јарадычылыг әмәкдашлығы о дәрәчәдә мәһкәмләнир ки, халг шири севиб сых әлагә сахладығы, 1906-чы илдән бәри сәни-фәләринде мүнтәэм чыхыш етдији мәшhүр сатира журналы «Молла Нәсрәддин» и дә аз гала бир мүддәт унудур. «Молла Нәсрәддин» журналында кетмиш тәкчә бир әсәрини нәзэрә алмасаг, 1910-чу ил јанварын ахырларындан мартаң әvvәllәrinә гәдәрки тәхминән ики аյын мүддәтинде Сабир өз сатиравыны ялныз «Зәнбур» сәнифәләринде дәрч етдирир. Жур-налын, демәк олар, hәр нөмрәсindә әсәри нәшр олунур.

Бүтүн бунлара әсасен күман етмәк олар ки, 1910-чу илин әvvәllәrinдә «Зәнбур»ун редаксија hej'әти јенидән тәшкил едиләркән Сабир дә hәmin hej'әтә дахил олмушшур. «Зәнбур» идарәси тәзә илдә истәр әдәби-бәдии материаллары, истәрсә дә шәкилләри илә өз охучуларыны севиндиրәчәјини вә'д едәр-кән, сөз јох, бөјүк сатирикин журналда фәал иштиракыны да нәзэрдә тутурду.

Бу чәhәтдән «Зәнбур»ун даими әмәкдашларындан бири вә 1910-чу илдә журналын баш мүһәррири олмуш Эллабас Муз-нибин халг шири haggындакы хатирәләри дә мараглыдыр. Эллабас Музниб языр:

«Сабир «Зәнбур» идарәsinә тез-тез кәлирди. Йәтта, демәк олар ки, өзүнү hej'әти-тәһириjjәниң үзвү санырды вә о сифэт-лә дә чалышырды. «Гочалар маршы»нын ардынча «Үрәфа маршы», «Милләт шәргиси» сәрлөвhәси илә арды-арасы үзүл-мәдән сатиralар язырды...

Бу күnlәrdә Сабир hәр күн јанымызда иди. Рәссама шак-кил темасы вердикдә о да бизимлә иштирак едири. «Зәнбур»да Сабириң хүсуси темасы илә чәкилән шәкилләр варды»¹.

Халг шириинин 1910-чу илдә «Зәнбур» журналында «Гоча бәj» вә «Чинкәz бәj» имзалары илә сәkkiz сатирасы чап олун-мушшур. «Гочалар маршы» (№ 1), «Үрәфа маршы» (№ 3),

¹ «Зәнбур» журналы, 29 јанвар 1910, № 1.

² Э. Музниб. Сабирдән бир хатира. «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 2, сөh. 182—183.

«Пула тәвәччөһ» (№ 4), «Милләт шәргиси» (№ 5), «Килеј яхуд уму-күсү» (№ 6), «Еj вај ки, hejsijjәти-милләт көтүрүлдү!» (№ 7), «Диләнчи» (№ 8) вә нәһајәт, «Эһли-Иранда, паһ оғлан, јенә һиммәт көрүнүр!» (№ 21) ады алтында кедән һәмин шे'рләр Сабир сатирасының ән яхши нұмунәләриндән сајылышыр. Бу әсәрләр истәр гојулуб һәлл едилмиш мәсәләләрин актуаллығы, проблематикасының кенишчили, истәрсә дә бәдди сәнәткарлыг баҳымындан шаирин јарадычылығында мұхым жер тутдуғу кими, тәдгигатчыларын да даим диггәт мәркәзинде олмушшур.

Мөвзү вә тәнгид һәдәфләри илә әлагәдар олараг сатирик үслубун чох мұхтәлиф вә рәнкарәнк формаларыны ишләдән бејүк сәнәткар бир-бириндән кәсқин сурәтдә фәргләнән типләр силсиләси жаратмышдыр. Милли мәдәнијәтә хор баҳыб, ана дилиндә данышмағы шә'нинә сығыштырмајан буржуа зијалылары, «дөрд арвады бир-биринә гошан» әхлаг-мәишәт поз-ғунлары, јалныз вар-дөвләт жығмаға ашиг олан пул дүшкүнләри, милләтин аյылмасындан вахимәйә дүшән, «арифләр» кин, әдавәт бәсләјән чәһаләтпәрәстләр, јохсул, таванасыз инсанлардан үз дөңдерән, инсанлыг симасыны итириши буржуа мүлкәдар ағалар — һәмин типләрин там олмајан сијаиысы беләдир.

Диггәтли мұшаһидәләр көстәрир ки, Сабир «Зәнбур» журналында мүнтәзәм чыхыш етмәклә јанаши, «Молла Нәсрәддин» ән'әнәләри илә сый бағлы олан бу сатирик мәтбуат органының әдәби-ичтимай истигамәтини дә изләмиш, онун хәтти-һәрәкәтини, тәнгид һәдәфләринә гарши мүбәризәдәки мөвгејини мұдафиә вә тәгdir етмишdir. Тәсадүfi дејилдир ки, шаир өзүнүн мәшhур сатиralарындан бирини — «Килеј яхуд уму-күсү» адлы ше'рини дә «Зәнбур»ун карикатуралындан бирина баҳдығдан соңра јазмышдыр¹.

Шаирин «Молла Нәсрәддин» вә «Бәһлүл» журналлары илә әлагәләриндән данышаркән һәр ики журналда Сабир сатиralары мөвзусунда бир сыра иллюстрациялар чәкилдијини, ајры-ајры әсәрләrin шәкиллә мұшајиәт едилдијини демишидик. Бурада исә тамам башга бир вәзијәтлә, бириңчидән һеч дә az әһәмијәтли олмајан мараглы бир нағиса илә гарышлашырыг: «Зәнбур» журналының чап етдији карикатура Сабир сатирина мөвзү вә материал вермиш, «Килеј яхуд уму-күсү» ше'ринин гәләмә алымасында һәлледичи рол ојнамышдыр.

Бу нағисәнин чанлы шаһиди олан Әллаббас Мұзниб соңрактар яздығы хатирәсіндә Сабирин «Зәнбур» илә әлагәләриндән бәһс едәркән дејирди: «Бир күн идарәјә кәлиб «Зәнбур»ун дәрдүнчү нөмрәсинә баҳдығда исламы тәмсил едән вә голу зәнчирлә бағланан бир типи көрүнчә күлдү, хүсусен зәнчи-

¹ Бах: Ислам Ағаев. М. Э. Сабир вә «Зәнбур» журналы. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 3 март 1962, № 9.

риң һалгаларына диггәт јетирдикдә бүтүн һалгаларын ахундлардан ибарәт олдугуны көрүб хејли дүшүндү, мұтләг мәзкур шәкәл аид бир нәзәм жазачағыны сөјләди вә бешинчи нәмрә үчүн жазыб кәтириди...»¹.

Журналын рәссамы Бено тәрәфиндән чәкилмиш вә Сабириң диггәтини чәлә едән һәмин карикатурада ислам аләми зәнчирлә ағача сарынан бир гоча кишинин тимсалында тәсвир едилмишdir. Гочаны ағача сарыјан зәнчирин һәр бир һәлгәси о заманкы мәнфи типләрдән биринын башына охшадылмышдыр. Гоча киши дартыныр, зәнчирдән гурттармаға чалышырса да, азад ола билмир. Қәнарда отурмуш шејтан исә гәһ-гәһ чәкиб, гочанын вәзијјәтинә күлүр. Шәклин алтында шејтанын дилиндән дејилән бу сөзләр жазылмышдыр: «Бичарә елә анламыш ки, ону зәнчирә бағлыјан мәнәм! Һалбуки ону бағлыјан зәнчирин һәр һәлгәсиндә мәндән гәддарлар отурублар»².

Бу карикатуранын нәшриндән ики нәмрә соңра журналда Сабириң мәшһүр «Килем жаҳуд уму-кусы» адлы сатирасы дәрч едилмишdir. Эсәрин лап илк мисраларындан башлајараг халг шаири карикатурада тәсвир едилмиш лөвһәнин мәнијјәтини ачмаға чалышыр, ону рәсм дилиндән поетик сөз сәнәтинин дилинә чевирәрәк, «Зәнбур»дан уму-кусы едиб килемләнәп типләрин долгун сатирик портретини јарадыр. «Зәнбур»ун кет-кедә өз жолуну азмасындан, «мәзһәбә, динә» саташмасындан вәнимәјә дүшән һәмин типләр журналы һәдәләјәрәк дејирләр:

Сән дүз адәмсән әкәр сәндә бу тәдбири нәдир?
Журнала чәкдијин ол чалмалы тәсвир нәдир?
Голларындан сарылан кимдир, о зәнчир нәдир?
Динмәдикчә сәнә сәрһәддән ашырсан дејәсән?
Каһ да бир мәзһәбә, динә саташырсан дејәсән?

Нәдир ол һәлгеји-зәнчирдә бир парә сүвәр?
Кымләри көстәријор һәлгә дәруниндәкиләр?
Шәкли-исламә күлән кимдир о ифритсијәр?
Сән бу рәфтәр илә биздән узашырсан дејәсән?
Каһ да бир мәзһәбә, динә саташырсан дејәсән?

...Шәхси-исламын әкәр биз голуну бағламышыг —
Нә күнән еjlәмишик? Милләт үчүн ағламышыг?!
Һиғз едиб мәзһәбә, шејтаны жаҳыб дағламышыг!
Бизи көрмәкдә мүгәссир, долашырсан дејәсән?!
Адәтә, үрфә, рүсумә саташырсан дејәсән?¹³

Сатиralарынын әксәрийјәтindә олдуғу кими, бурада да халг шаири мүстәгим тәсвир үсуулундан гачмыш, «Зәнбур» журналына мұсбәт мұнасибәтини ифадә едәркән долајы тәсвир вә ифадә васитәләринә, мараглы сатирик пријомлара әл

¹ Э. Мұзниб. Сабирдән бир хатира. «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 2, сән. 182.

² «Зәнбур» журналы, 19 февраль 1910, № 4.

³ Женә орада, 5 март 1910, № 6.

атмышдыр. Сатира мүэллифи санки бир охла ики довшан вурмаг јолу илә кедәрәк, «Зэнбур»ун тәнгидиндән горхуя дүшән мұһафизәкар, көһнәпәрәст типләрин дили илә бир тәрәфдән бу сатирик мәтбуат органына өз һүсн-рәғбәтини билдирир, дикәр тәрәфдән дә бу мүсбәт һадисәjә, журналын тәрәгтипәрвәр истигамәтинә гаршы чыханлары тәнгид атәшиңә тутур. Ше'рдәки «Кет-кедә, «Зэнбур» аға, сән дә чашырсан дејәсән?!» яхуд «Аста-аста дәбәриб, гурдалашырсан дејәсән?!» типли мисралар тәсвир објектиның фәал мұнасибәт нөгтеji-нәзәриндән әhәмиjјәтли олмагла бәрабәр, «Зэнбур»ун идея истигамәтинә, әдәби-ичтимаи мүбаризәсінә шаирин мәналы гиjmәти кими дә диггәти чәлб едир.

7

Сабириң «Зэнбур» журналындакы фәалиjјәтиндән данышаркән бир мәсәлә үзәриндә дә дајанмаг лазымдыр. О да шаирин бу журналда қызли имза илә дәрч етдириди вә сон илләрә гәдәр тәдгигатдан кәнарда галмыш намә'лум тазијанәләридир. Сабир тазијанәләринә мәхсус олан дәрин ичтимаисиаси мәзмун, поетик յығчамлыг вә сатирик кәсқинлик шаирин «Зэнбур» журналындакы тазијанәләри учун дә сәчиijјәви сәнэткарлыг хүсусиjјәтләридир. Бундан башга, мә'лум олдуғу кими, бөjүк сатирик һәјаты, тәрчүмеji-һалы илә билаваситә бағланан тазијанәләри сон дәрәчә аздыр. Һәмин тазијанәләрин икиси һәм биографик характер дашидығы, шаирин кечдиji әдәби-ичтимаи мүбаризә јолу һаггындакы тәсеввүрү кенишләндирди вә конкретләшdirди үчүн, һәм дә «Зэнбур»ун нәшри тарихи илә сыйх бағлы олдуғуна вә журналын мүгәddәратыны һәлл етдијинә көрә хүсуси әhәмиjјәтә маликдир.

Илк дәфә «Зэнбур» журналында қызли имза илә чыхан бу тазијанәләрдән тәкчә бири Һ. Сәмәдзадә тәrәfinдәn «Нопнамә»нин 1948-чи ил нәшринә дахил едилмишdir.

—Дүн кечә Мир Һашымы рөjада көрдүм, сеjләдим:
Сеjjидим, һичриндә әрзи-шуриши-һәшр еjләрәм.
Ән bogуиту бир «Сәда» илә бағыб күлдү, леди:
Һиләләр ичад едиб, бир гәзтәчик нәшр еjләрәм.¹

Китабын «Илләри мә'лум олмајан тазијанәләр» бөлмәсіндә дәрч едилән һәмин әсөр һаггында шәрһләрдә тәртибчи белә бир мә'лumat вермишdir: «Бу тазијанәни јазычы М. С. Ордубади ѡлдашын дилиндән јаздыг. Тазијанә, Сабирә гаршы дәфәләрлә һүчум едән «Сәда» гәзети мүһәррири Һашымбәj Вәзировун әлеjинә јазылмышдыр»².

¹ М. Э. Сабир. Нопнамә. Тәртиб едәни Һ. Сәмәдзадә. Бакы, 1948, с. 262.

² Женә орада, с. 463.

Сабирин јашајыб-јаратдығы дөврдәки Азәрбајҹан мәтбуатыны нәээрдән кечирәркән һәмин тазијанәнин 1910-чу илдә «Зәнбур» журналында дәрч едилдијини мүәјжәнләшdirдик¹. Журналдақы мәтн илә М. С. Ордумадинин дилиндән јазылмыш варианты тутушдурдугда әдибин һафизәсинә, тәхминән гырх ил әvvәл баш вермиш тарихи һадисәни нечә дәгиг хатырладығына, бир-ики сөз вә ифадә фәргини нәээрә алмасаг, Сабир тазијанәсини бәдаһәтән, һәм дә бу гәдәр доғру-дүрүст сөјләдијинә hejран олмамаг мүмкүн дејилдир. Тазијанә «Курулту» ады алтында, «Патылты» имzasы илә чап олунмушшур.

Бејүк шаир 1910-чу илдә «Зәнбур» журналында ejни сәрлевһә вә ejни имза илә дөрд тазијанә дәрч етдиришишdir. Һәмин тазијанәләрдән икинчиси дә һашымбәј Вәзиров әлејһине јазылмыш вә журналын нөвбәти нөмрәләринин бириндә чапдан чыхмышдыр:

Дүн бир ешшәкхисал инсанә
Калмәмиш хош тәранеји-зәнбур;
Атды шыллаг, дедим, әфәндим, сус
Дағылар билмә ханеји-«Зәнбур»².

Сонракы фәслиләrin бириндә Сабирин «Һәгигәт» гәзетинә дәки фәалийјәтиндән бәhc едәркән халг шаири илә һашымбәј Вәзиров арасындақы идеја ихтияфларының јаранмасы шәраити вә сәбәбләри үзәриндә әтрафлы дајанаачағымызы нәзәрә алыб, бурада һәмин мәсәлә барәсиндә сөһбәт ачмырыг. Ялныз ону демәклә кифајәтләнирик ки, бу тазијанәләр дәрч едилдикдән соңра һәфтәлик «Зәнбур» журналының тәкчә бир нөмрәси бурахымыш вә һашымбәј Вәзировун полисә шикајетинә көрә, «Зәнбур»ун нәшри ики айдан артыг дајандырылышдыр. Бу барәдә журналын сентябрьын ахырларында чыхан нөвбәти нөмрәсindә чап олунмуш «Мәтбуатын тә'тилине сәбәб ким олду?» адлы редаксија мәгаләсindә охујуруг:

«Мәтбуатын тә'тилине умдә сәбәб ијирминчи әсрдә күтүбисәмавијә мәнзиләсини алан гәзетинин («Сәда» гәзети нәзәрә тутулур — M. M.) башында ичраи-истибад, кејфә-мајәша едән һәриф, бу вәгтә кими нечә мәсләкдә олдуғу илә мәшнүри-аләм олан бир чанидир.

Гареләrimiz суал етсә нә дәлил илә?

Биз дә «...н» башгалара иснад вердији ифтира вә иттиһаматдан горхмујуб чаваб верәчәјик бу дәлил илә ки, нә мүһәририн, нә мүсәһһин, нә мүвәззинин, нә мүтәрчимин, нә е'лан чәм едәнин, даһа доғрусу, мүрәттибин пулларыны тәртиб илә вермәдији сәбәб олду. Будур, мәһкәмә, судлар шаһиддир...

¹ Бах: «Зәнбур» журналы, 25 июн 1910, № 22.

² Женә орада, 9 июл 1910, № 24.

Шајәд биздән сорушалар ки, о, һәрг верән дејил иди, гәзетәсини тә'тил етдиләр, сизә нә кәлди? Бизи дә мәргум һәрифин адына бурахылан қуралту (тазијанәләр бу ад алтында чал олунмушдур — М. М.) тә'тилә мәчбүр етди...

Бәли, бизим дә журналын тә'тилинә үмдә сәбәб бу олду»¹.

Сабирин «Зәнбур» сәнифәләриндә дәрч едилән дикәр ики тазијанәси дә қунүн зәрури ичтимаи-сијаси һадисәләринә һәср олунмушдур. Милли азадлыг, истиглалијәт уғрунда үмумхалг һәрәкатының кенишләндүи, гоншу халгларын өз һаггы-һүгугү уғрунда өлүм-дирим мубаризәсінә галхыглары бир ваҳтда, кәскин вә принсициал мөвгедә дајана билмәјән, орта јол тутмага чалышан мә'тәдилләр, чәннәт-чәннәнәм хүлјасы илә зәһмәткеш күтләләри синфи мубаризәдән узаглашдырмаға чәнд едән жаланчы заһидләр, иши-күчү фитнә-фәсад жајмагдан ибәрәт олан сијаси фырылдагчылар һәмин тазијанәләрин башлыча тәнгид һәдәфләриндәндир.

Дүн чәннәнәм вәсфини заһиддән еjlәрдим суал,
Чәннәти ағзын ачыб етди мәнә вәсфи-сифат;
Ол чәннәнәм ки, зәлаләт әһлини тә'зиг едәр,
Көстәрир науы гүдрәтлә әрбаби-«Ничат».

Башга миллиәтдән һүгугүн алмаг учүн һәр заман
Ингилабијүн, сәләнијүн, рәшадијүн чыхар!
Биздән иса сатмага намусу ирзи-милләти
Е'тидалијүн, һимаријүн, фәсадијүн чыхар!³

Бу тә'нәли мисралары охуучы илә ачыг данышыгдан чекинмәјән, халгыны дәрин мәһәббәтлә севән, онун әсил азадлығы, сәадәти јолунда чаныны белә әсиркәмәјән гүдрәтли, вәтәнпәрвәр бир шаир јаза биләрди. Һадисәләрин кедишинә заманын инкишаф сәвијјәсиндән јанашан бөյүк сатирик һәм вәтәнләриндә көрдүйү әталәт вә фәалијәтсизлиji гамчылајыр, онлары башга миллиәтләрдән ибрәт көтүрмәјә, әмәли ишә, фәал мубаризәјә чағырыр. Сабири сатира сункүсүнә сарылмага сөвг едән амилләрдән бири дә бу вәзијәт иди, шаирин бир чох сатирапарында нәзәрә чарпан вәтәндашлыг кәдәри, јаныглы вә лирик нотлар да мәһз бурадан ирәли кәлирди.

Бу тазијанәләрин Сабир тәрәфиндән јазылдырына һеч бир шүбһә ола билмәз. Эввәлән, јухарыда көстәрдијимиз кими, бөйүк шаирин «Зәнбур» журналында фәал иштирак етдији вә орада «Гоча бәj», «Чинкез бәj» имзалары илә сәkkiz сатира чап етдириди дә мә'лумдур; икничиси, Сабир Һашымбәj Вәзировун әлејинә «Зәнбур» журналында кизли имза илә дәрч етдириди кәскин тазијанәләрлә јанаши, елә һәмин күнләрдә «һәгигәт» вә «Күнәш» гәзетләриндә ачыг имзасы илә бир сыра сатирапар да чап етдиришишdir («Санма бир мәс-

¹ «Зәнбур» журналы, 24 сентябр 1910, № 26.

² Женә орада, 18 июн 1910, № 21.

³ Женә орада, 2 июл 1910, № 23.

ләки тә'гиблә мөһкәм галарам», «Сәда»нын 162-чи нөмрәсинә», «Бир мүдириң ки, кечмәјә голуна» вә с.). нәһајәт, тазијанәләриң мөвзү вә сатирик ифадә тәрзини, набела жазычы М. С. Ордубадинин тәсдигини дә бураја әлавә етсәк, һәмин әсәрләрин Сабир тәрәфиндән жазылдыры айдын тәсәввүр едилә биләр.

Шайриң «Зәнбур» журналындакы бу тазијанәләри мүәյҗәнләшдирилдикдән вә мәтбуатда е'лан едилдикдән¹ соңра мүтәхәссисләрин марағына сәбәб олмуш, Сабир жаҳуд «Зәнбур» журналы мөвзусунда жазан әдәбијатшүнаслар тәрәфиндән кениш тәһлил вә тәдгигә дә чәлб едилмишdir.²

Бүтүн бу тәһлилләр бир даһа айдын көстәрир ки, Сабирин «Бәһлүл» вә «Зәнбур» журналларындакы иштиракы кечичи, тәсадүфи характер дашымамыштыр. Халг шайри бу мәтбуат органларының әдәби-бәдии чәбһәсини вә демократик истигамәтләрини изләјиб бәјәнмиш, өз сатиralарының бир гиһмини һәмин журнallарда дәрч етдирмишdir.

Сабирин «Бәһлүл» вә «Зәнбур» сәһифәләриндәки чыхышы һәмин журнallарын идеја мәзмунуну вә сатирасыны даһа да күчләндирмиш, онларын охучу күтләләри арасында даһа кениш jaылмасына сәбәб олмуштур.

¹ Бах: Мәммәд Мәммәдов. М. Э. Сабирин намә'лум тазијанәләри. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 24 сентябр 1960, № 39; М. Э. Сабирин намә'лум ше'рләри. «Азәрбајҹан» журналы, 1961, № 5.

² Бах: Чәфәр Хәндан. Сабир ярадычылыгының сәнәткарлыг хүсусијәтләри. Бакы, 1962, сәh. 324; Ислам Ағајев. Сатирик «Зәнбур» журналында бәдии әсәрләр. Азәрб. ССР ЕА-ның «Хәбәрләри», Ичтиман елмләр серијасы, 1963, № 5, сәh. 67 вә с.

ҰЧУНЧУ ФӘСИЛ ИЧТИМАИ-ПУБЛИСИСТ ФӘАЛИЙЈӘТИ

1

XIX әсрин ахырларында, хүсусен 1902-чи илдә баш верән дәһшәтли зәлзәләдән соң Шамахынын игтисади вә мәдәни һәјаты тәнәззүлә уғрамышды. Әсрләр боју Азәрбајчанын ири мәдәнијјәт вә тичарәт мәркәзләриндән бири кими кениш шөһрәт газанан, гојнунда даһи сәнәткарлар јетишән гәдим Шамахы дағылмыш, әналиси вар-јохдан чыхмыш, шәһәрдә, демәк олар, елә бир мәдәнијјәт, инкишаф вә тәрәгги әlamәti галмашышды. Тәбии фәлакәtin ағыр нәтичәләrinи гыса мүddәтдә арадан галдырмаг, Шамахынын әсри шөһрәтини бәрпа етмәk үчүн кениш халг күтләләри, вәтәнпәрвәр зијалылар гызгын фәалийјәтә башладылар. 1905-чи илдән соң Шамахынын мүтәрәгги зијалы дәстәси бир сыра вачиб, тәхирәсалынмаз тәдбиrlәr һәјата кечирир, әналијә мадди јардым көстәрмәк үчүн ианә компонијасыны тәшкил едир, ширкәтләр дүзәлдир, китабхана вә мәктәбләр ачыр, шәһәр јохсулларынын вә јетим ушагларын мәнфәэтинә театр тамашалары көстәрирдиләр. Өлкәнин мүхәтиф шәһәрләrinдә јашајан тәрәггипәрвәр адамлар бу тәдбиrlәрдә фәал иштирак едир, инсанпәрвәр тачиrlәrin вә һәтта руhаниләrin бә'зиләри дә бу тәдбиrlәrә гошулурдулар.

Бу заман Мирзә Әләкбәр Сабир артыг «Молла Нәсрәддин» журналында фәал иштирак етмәjә башламыш, кәssин сатирик ше'рләrin мүәллиfi кими танынмышды. Габагчыл зијалы дәстәsinin rәhбәр хадимләrinдәn бири олмаг е'тибарилә Сабир һәјата кечирилән мүһум ичтимаи-мәдәни тәдбиrlәrin өн сыраларында кедир, әналинин мадди вә мә'нәви еһтијачларыны әкс етдиရәn бир шаир — вәтәndash кими кениш фәалийјәт көстәрирди. Сабир кah Шамахыда реални мәктәбин ачылмасы барәsinдә силсилә публисист мәгалә илә мәтбуатда чыхыш

едир, қаһ да «Мәктәби-Үммид» адында бир мәктәб ачыб зәһ-мәткеш балаларының тә'лим-тәрбијеси илә мәшгүл олур; қаһ женичә нәшрә башлајан милли ушаг мәтбуатының илк нұму-нәләрини алғышлајыр, қаһ да дәрслик мүәллифләри илә әла-ғә сахлајыб мәктәблиләр үчүн шәргиләр, мәнзум һекајә вә тәмсилләр гәләмә алыр; қаһ пәрдаләр арасында охунмаг үчүн бә'зи тамашалара нәғмә жазыр, қаһ да көстәрилән тамашалар нағында рә'ј сөјләјирди...

Сабир өз дөврүнүң тәкчә бөյүк шаири олмагла галмајыб, еjni заманда, бөйүк инсаны, бөйүк вәтәндашы иди. Сабир индијә гәдәр мүбарииз шаир, ингилабчы сатирик кими даһа чох тәдгиг едилмиш, бир инсан, бир вәтәндаш кими, демәк олар, аз өјрәнилмишdir. Дүздүр, шаириң һәјат һәгигәтләри илә долу олан реалист сатирасы онун шәхсијәти барәсиндә дә мүәјјән тәсәввүр вермәкдәдир. Анчаг Сабириң шәхсијәти, бир вәтән-даш кими онун зәһнини мәшгүл едән мәсәләләр барәсиндә охучунун тәсәввүруну даһа да кенишләндирмәк, халг шаири нағында охучуда тамамланмыш, долгун тәсәввүр јаратмаг үчүн мүбарииз шаириң тәкчә поетик ирси илә кифајәтләнмәк дөгру олмазды. Бу мәсәләдә Сабириң публисист әсәрләри дә зәңкин материал верири. Одур ки, халг шаириң публисист фәалијәти үзәриндә нисбәтән кениш дајанмаг, Сабириң әсри-мизин әввәлләриндәki мүтәрәгги Азәрбајҹан публисистләри илә узлашан нәгтәләрини мүәјјәнләшдириб мејдана чыхармаг лазым кәлир.

Сабириң әдәби-тәнгиди вә публисист мәгаләләри сон иллә-рә гәдәр там шәкилдә жығылыб нәшр олунмадығы кими, шаи-риң публисист фәалијәти дә тәдгиг едилеб өјрәнилмәмишdir. Бу саһәдә илк тәшәббүс көстәрән филологи елмләр намизәди Н. Сәмәдзадә олмушдур. О, дөври мәтбуат сәһифәләриндән Сабириң он дөрд мәгаләсini топлајыб илк дәфә олараг шаи-риң күллијатына дахил етмишdir¹.

Шаириң публисист фәалијәтинә даир илк мәгаләни дә Н. Сәмәдзадә жазмышдыр. О, гәзетдә дәрч етдириди бир мә-галәсindә Сабириң публисист әсәрләри нағында илк рә'ј сөј-ләмишdir. Һәмин мәгаләни мүәллиф бу сөзләрлә башлајырды: «М. Ә. Сабириң мәгаләләри чох дејилдир. Шаир, 1906-чы ил августун 31-дән башлајараг 1910-чу ил ијулун 25-нә кими ҹәмиси 15 мәгалә жазмышдыр ки, онлардан «Һәјат» гәзетиндә бир, «Иршад» гәзетиндә алты, «Тазә һәјат»да алты, «Һәгигәт» гәзетиндә ики мәгаләси (икинчи мәгалә ики һиссәдән ибәрәт-дир) нәшр олунмушдур»².

Сон тәдгигат истәр Сабир мәгаләләринин үмуми мигдары, истәрсә дә шаириң илк мәгаләсiniң нәшри тарихинә даир

¹ Бах: М. Ә. Сабириң Խոփоннамә. Тәртиб едәни Н. Сәмәдзадә. Бакы, 1948, с. 365—386.

² Н. Сәмәдзадә. Сабир бир публисист кими. «Әдәбијат гәзети», 31 мај 1947, № 15.

1947-чи илдэ сөйлөнмиш бу мүлахизэний јанлыш олдуғуну тәсдиғ едир. Элдэ етдијимиз материаллар көстәрир ки, Сабир 1906-чы илтин февралындан 1910-чу илин ахырларына кими 40-а јахын мәгалә јазмышдыр. Мұхтәлиф ичтимаи-сијаси мәсәләләрдән бәһс едән, шаирин сатира јарадычылығы илә сых бағлы олан бу мәгаләләр тәессүф ки, узун мүддәт ишер едилб кениш охучу күтләләринә чатдырылмадығы кими, Сабир тәдгигатчыларының диггәтиндән дә јајынмышдыр. Налбуки Сабириң әдәби-тәнгиди вә публисист фәалијәтини өјрәнмәдән онун поезијасында ирәли сүрүлмүш бир сыра мәсәләләри там ајдынлығы илә тәсәввүр етмәк, ингилаби-демократик идеаларыны дүзкүн шәрһ етмәк чәтиндир.

Сабир «Һәјат», «Иршад» вә «Тазә һәјат» гәзетләринин Шамахы үзрә хүсуси мұхбири олмуш, һәмин гәзетләрдә мүнтәзәм сурәтдә чыхыш етмишdir. Шаириң мұхбирилијинә даир гәзетләрдә мүәјјән мә'лumat да вардыр. «Иршад» гәзетинде бешалты нәфәр шакирдин имзасы илә Шамахыдан көндәрилиб дәрч олунмуш бир мәктубун сонунда редаксијанын вердији гејд бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. Шамахы мәктәбиндә тә'лим вә тәрбијә мәсәләләри илә әлагәдар гәзетдә чап олунмуш соргуја шакирләрин чавабыны дәрч етдиңдән соңра редаксија билдирирди ки: «Бу чавабын мәзмунуна мұтабиг бир чаваб да хүсуси мұхбиришим Ә. Сабир өзенләрләрнан кәлмишиди»¹.

Шаириң публисист мәгаләләри вә мұхбир мәктублары гәзетләрдә ачыг имза илә, «Шамахыдан», «Шамахы хәбәрләри», «Шамахы мұхбирилиздән» вә с. бу кими үмуми башлыглар алтында чап олунурdu. Бу јазыларла лап илк, өтәри танышлығ көстәрир ки, Сабир Шамахыда чәрәјан едән ади, кичик әһвалатлардан башламыш мүһум ичтимаи-сијаси вә мәдәни нағисәләрә гәдәр, — һәр шеji диггәтлә изләмиш, чидди сурәтдә саф-чүрүк етмиш, охучуларынын фикрини һәмиша дүзкүн истигамәтләндирмәjә чалышмышдыр.

Сабириң «Һәјат», «Иршад» вә «Тазә һәјат» гәзетләриндә ки публисист фәалијәти тәкчә Шамахы әһвалатлары илә мәһдудлашмыр. Јазычы һабелә о заман бүтүн ичтимаијәти дүшүндүрән 1905-чи ил ингилабы вә зијалыларын гаршысында дуран вәзиғәләр һаггында, чаризмин милли гырғын сијасәтини ифша вә бейнәмиләлчilik идејаларыны тәблиғ едән. Ҳалг күтләләрини бирлиjә, гардашлыға чағыран публисист әсәрләр дә јазыб чап етдиришишdir. Бундан башга, бөյү шаириң мәтбуат, театр, мәктәб, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијеси вә с. мөвзуларда да бир сыра мәгаләләри вардыр.

Шаириң публисист фәалијәти илә поетик јарадычылығы арасында үзви бир әлагә вә вәһдәт вар. Сабир сатираларында вә лирик шे'рләриндә ирәли сүрүб бәдии һәллини вердији

¹ «Иршад» гәзети, 5 февраль 1907, № 18.

чохлу ичтимаи-сијаси идејалары өзүнүн мәгаләләриндә дә гојмуш вә нәзәри чәһәтдән эсасландырмаға чалышмышдыр. Фәрганчаг бурасында иди ки, бөјүк шаир ејни идејаны биринчи һалда бәдии тәсвир, көстәрмә јолу илә, икинчидә исә мұһакимә, елми тәһлил јолу илә верирди.

Халга хидмәти Сабир өзү үчүн һәмишә ән али мәгсәд сајмыш, вәтәндашлыг борчу билмишdir. Одур ки, бөјүк сәнәткар бүтүн гәләмини вә әмәли фәалийжетини мәһз бу ишә, — халгын хидмәтинә һәср етмишdir. Бу хидмәтин формасы мұхтәлиф олса да, бә'зән сатирик ше'рләр, тазијанә вә бәһритавилләр, бә'зән лирик әсәрләр, бә'зән дә мәгаләләр шәклиндә мејдана чыхса да, мәгсәд, мәзмун бир иди, — халгын тәрәгги вә инкишафына көмәк иди. Шаир мәгаләләринин биринде һәмин мәсәләдән данышарқән дејириди: «Мән дә бу барәдә өз биләчәјими, анлајачағымы милләтимә хидмәт билиб дә јазмагдан кери дурмурам вә һәр кәси дә бу ѡюла ҹағырыпам. Чүн сөзү, иши милләт дејиб ишләмәз, бәлкә милләти тәшкіл едән әфради-милләт дејиб ишләдәр. Одур ки, мән дә бир фәрлодлук үчүн бәгәдри-гүввә өз билдијими јазырам...»¹.

Сабирин мәгаләләри бизи мүтәффик шаирин дүнјакөрүшү илә, ингилаби-демократик идејалары илә յаҳындан таныш едир. Аловлу вәтәнпәрвәр вә мүбәриз публицист гәләминин мәһсулу олан бу мәгаләләрдә заманын, 1905—1907-чи илләр ингилабы дәврунүн мұһум тәләбләриндән, вәтәнин, милләтин бөјүк ичтимаи-сијаси дәрдләриндән бәһс олунур; халгын кәсқин мадди вә мә'нәви еһтијачларындан, юхсулларын ағыр күзәранындан, мәктәбсизликдән үрәк ىанғысы илә данышыллыр; варлыларын, мөһтәкирләrin түфејли һәјаты, мәишәтдәни этапат, бајағылыг, оғру-әјрилик тәнгид атәшинә тутұлур... Мүәллиф садә һәгигәтләндән бәһс ачса да, илк баҳышда ади көрүнән һәмин мәсәләләри јүксәк, принципиал сәвијіәт галдырыр, кәсқин нәтичәләр чыхарыпды. Одур ки, Сабирин мәгаләләри һәм долғун мәзмун, габагчыл, мүтәрәгги идеја, һәм дә һадисәләрә фәал мұнасибәт нөгтеји-нәзәриндән диггәти چәлб едир.

Дөңма халгынын мадди вәзијәти кими, мә'нәви еһтиячлары да Сабири чох дүшүндүрән, даим іазмаға, данышмаға vadар едән мұһум амилләрдән иди. Мәгаләләринин биринде шаирин өзү бу хүсусда дејириди: «Бураја гәдәр յаздыгларым вәтәнимизин фүгәрайи-касибәсинин еһтиячати-чисманијәсін рәф'инә даир олуб. Үмдә мәгсәлим исә бүндел даһа әһәмм вә бундан даһа әлзәм олан өвләди-вәтәнин билкуллијә еһтиячати-руhanijijelәrinә аид бир нечә кәлмә мөһтәрәм вәтәндашларыма әрз етмәкдән ибарәт олачагдыр»².

Нәмвәтәнләринин мә'нәви еһтиячлары халг шаиринин мәт-

¹ «Тазә һәјат» гәзети, 19 сентябр 1907, № 124.

² Женә орада, 6 мај 1908, № 101.

бүат, театр, мәктәб, маариф мөвзусунда вә башга мөвзуларда жаздығы мәгаләләрдә кениш шәкилдә әкс олунмушдур. Һәминг мәгаләләрдә дә бөйүк бир гајғыкешлик, нуманист шайрин вәтәнә вә халга дәрин мәһәббәт һисси дујулмагдадыр.

2

М. Ә. Сабир халгын тәрәггиси, милли шүурүн инкишафында дөври мәтбуатын вә театрын ролуну јұксәк гијмәтләндирмиш, бу мөвзуда бир сыра әдәби-тәнгиди вә публисист мәгаләләр гәләмә алмышдыр. Һәмин мәгаләләрдә тәрәггипәрвәр шайр театры бир «айнеji-ibrət» адландырыр, мәтбуаты исә халгын «көрән қөзү» вә «ешидән гулағы» кими сәчијјәләндирди.

Тәдгигат көстәрир ки, Сабир һәм бир шайр, һәм дә нүфузлу ичтимаи хадим кими 1903-чу илдән башлајараг өмрүнүп сон қүнләринә گәдәр милли мәтбуатын тәрәггиси уғрунда гызыны мұбаризә апармыш, истәр сатирик ше'рләриндә, истәрсә дә ичтимаи-публисист фәалијәтиндә бу мәсәләjә айрыча әhәмиjjät вермишdir. Шайрин бу мұбаризәси онун үмуми ичтимаи-мәдәни յұксәлиш вә милли интибаһ нағындақы, кениш вә сохчәhәтли мұбаризә програмында мұһым жер тутурду.

Мә'lум олдуғу кими, Сабир илк мәтбу ше'ри илә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрини алғышламышды. О, 1905-чи илдән сонра бири-биринин ардынча нәшрә башлајан гәзет вә журналлары бөйүк севинч һисси илә гарышламышды. Айры-айры мәтбуат органларынын нәшри илә әлагәдар олараг шайрин бир сыра мәнзүм вә мәнсүр тәбрикләри вардыр. О да марагалыдыр ки, аз сонра мұхтәлиф сәбәбләр үзүндән гәзет вә журналларын бағланмасы Сабир сатирасынын тәнгид һәдәфләриндән бири олмушдур («Чаваблар чавабы», «Әлминнәту-лиллаh ки, «Дәбистан» да гапанды!», «Аj чан! Аj чан!..» вә с.).

Бұтүн бунлар тәсадуғи дејилди, тәрәггипәрвәр шайрин дөври мәтбуат органларыны յұксәк гијмәтләндирмәси, ичтимаи шүурүн инкишафында нәшриjата бөйүк үмидләр бәсләмәси илә әлагәдар иди. Сабир мұтәрәгги ичтимаи идејаларын халг күтләләринә чатдырылмасы ишинде мәтбуатын ролуна һәмишә хүсуси әhәмиjjät верир, бу күтләви силаһдан сөзүн кениш мә'насында истифадә едиреди. Бөйүк шайр дөври мәтбуаты жазычы илә, зијалы дәстәси илә халг арасында ән тә'сирли вә чевик үнсијәт васитәләриндән бири кими гијмәтләндирди. Сатирик ше'рләринин сохунда дөнә-дөнә бу мөвзуја тохунан Сабир 1906-чы илдә «Мәтбуат» адлы айрыча бир мәгалә дә жазыб чап етдиришишdir.

«Мәтбуат» мәгаләсіндә шайрин бу хүсусдакы гәнаәтләри, дөври мәтбуаты даир инандырычы, дәjәрли мұлаһизәләри габарыг әксини тапмышдыр. Сабир мәтбуатын инкишафы илә үмумән мәдәниjätin тәрәггиси арасында мараглы бир мугаји-

сә апараг өз мәгаләсини бу сәтирләрлә башлајырды: «Әг-
вами-мұхтәлифәнин тәрәгги вә тәдәннисинин мәтбуатлән иис-
бәти-мұстәғими вардыр. Боjlә ки, бу күн әңсаји-аләмдә олан
миләли-мұхтәлифәнин әһвалы тәргиг олундуғда мәтбуатда
тәрәггиси чох олан бир милләтин мәдәнијәтдә дәхи тәрәггиси
о иисбәтләндир вә биләкс, мәтбуатда тәрәггиси олмајан мил-
ләтин тәмәддүн аләминдән кери галмағы нағабили-инкар бир
һәгигәтдир. Бәс бу сурәтдә... мәтбуатта әһәмијәт вериб, әvvәлү
билаеввәл онун пишрәфтиң чалышмалыјызы, әфкар вә һисси-
јати-миллијәмизи ојатмагда вәсайли-мұтәәддиәләр иттихаз
етмәлијиз»¹.

Сабирин фикринчә, милли шүур вә ичтимаи фикрин ојан-
масында дөври мәтбуатын әһәмијәтли рол оjnадығыны нәзәрә
алыб, һәр васитә илә онун тәрәггисинә, инкишафына чалыш-
маг лазымдыр. Бу ишдә милләтин, халғын көмәјинә, јарды-
мына бәjүк еңтијаč вардыр. Гәзет вә журналларын нәшринә
вә давамлылығына көмәк көстәрмәк нәгтеji-нәзәриндән шаир
милләти әсасән үч гисмә айрыры: «руhани, үрәфа вә сәрмәј-
даран». Сонра да онларын һәр биринин айрылыгда кәssин тәп-
гидини верир.

Мәгалә мүәллифи көстәрир ки, руhаниләр дөври мәтбуат
органларынын дин вә шәриәтдән узаг, бәд әмәл кими гәләмә
верир, бир дәфә дә олсун гәзет вә журналлара е'tина нәзәри
илә баҳмым вә баҳмаг да истәмирләр. Ана дилиндә «даныш-
мағы вә јазмағы» өзләри үчүн «кәсри-шә'н» һесаб едән «үрә-
фалар» исә «анчаг әчнәби мәтбуатына алудә олдугларындан
ислам мәтбуатына (милли мәтбуата — M. M.) хидмәт дејил,
мұсәлман нәшријатына гејрәт дејил, һәтта илдә алты-једди
манат вериб абуңә гејд олмаг үнванилә бир-икічә мұсәлман
гәзетәсинин јашамасына көмәк етмијорлар». Варлылара қә-
линчә, онлар да «кисәдүст олдугларындан» јалныз шәхси мән-
фәэтләрини құдур, «кәndи хејирләри нерәдә олур исә үмдә нә-
зәрләри» дә һәмишә орада олур.

Сабир јеничә нәшрә башлајан дөври мәтбуат органлары-
нын дәрһал бағланмасынын бир сәбәбини дә мәhз бунда, мил-
ли гејrәt һиссинин олмамасында қөрүрдү. «Іәјат» гәзетинин
нәшрдән дајанмасы мұнасибәти илә јаздығы «Чаваблар ча-
вабы» сатирасындан бир нечә күн әvvәл чап олунмуш һәмин
мәгаләсіндә вәтәнпәрвәр шаир дејирди: «Бу ар бизә јетмәз-
ми ки, бир милжондан әскик ғоншумуз сәkkiz-он гәзетә, жур-
нал сахламағы бачара билсінләр, једди милжона гәдәр биз
һиммәтсиз Гафгаз мұсәлманлары билdir ики руznамәjә («Іә-
јат» вә «Иршад» гәзетләри нәзәрәт тутулур — M. M.) малик
олдугумузда, бу ил үч едә билмәдијимиз бәs дејил, бириң дә
итириб отурдуг... Һала «Іәјат»ын әрсеји-вүчудә гәдәм гојдуғу
ики ил тамам дејил иди, бу гәдәр азча өмр етдији киfaјә едәр-

¹ «Иршад» гәзети, 26 сентябр 1906, № 226.

ми? Тәрәггинин нәһајәтиң чатдыгмы әчәба? Жохса тәрәггији-
мә'күсә адәт етмәк истәјирик?»¹.

Тәхминнән һәмин құнлардә вә ejni мөвзуда јазылмыш «Ча-
ваблар чавабы» сатирасында да Сабир мәсәләни мәһз бу
шәкилдә гојур, анчаг «чибини құдән», вәтән вә халг мәһәббә-
тиндән узаг олан дөвләт вә сәрвәт саһибләрини, буржуа зија-
тыларыны кәскин тәнгид атәшинә тутурду. Тәрәггије рәвәр
шириң һәм истеһза, кинајә, һәм дә тәэссүф вә мәзәммәт долу
мисралары «гејрәтсиз» вә «һиммәтсиз» һәмвәтәнләринә гарышы-
нтиһам кими сәсләнирди.

Гој гоншулар алсын һәлә мин дүрлү фәваид,
Гој гоншулар етсин һала тәјиди-чәраид,
Сән сөјлә, газетдән нә олур бизләрә аид,
Анчаг иккин бир елә, гојма ола заид,
Исламдә билмәк, охумаг чүники зијанды,
Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды!..²

«Мәтбуат» мәгаләси илә «Чаваблар чавабы» ше'ри ара-
сындакы бу чүр сых идея-тематик әлагәләри нәзәрдән гачы-
ран бә'зи тәдгигатчылар сатираны тәһлил едәркән әсәрин
идея мәзмунуну дүзкүн ача билмәмиш вә буна қорә дә објек-
тив, елми нәтичәләр чыхармагда чәтинлик чәкмишләр. Һәмин
ше'рин илк вә нисбәтән кениш тәһлилини вермәјә тәшәббүс
көстәрән сабиршүнас Эзиз Мирәһмәдовун тәдгигатындакы гү-
сур да мәһз бурадан ирәли кәлмишdir. Сабирин һәјат вә јара-
дычылығына даир гијмәтли монографијанын мүәллифи ше'р-
дәки бир бәнді:

Елм иди экәр бәхш едән инсанә шәрафәт —
Милләт нә сәбәбдән она көстәрмәди рәғбәт?
Ислам үлумунда кәр олсајды ләјагәт
Руси охумушлар бә нечин етдиә нифрәт?
Бу нифрәти һәр қүндә көрүб ахыр утанды,
Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды! —

Бәндinin нүмүнә қәтиридикдән соңра һәмин ше'рдән конкрет
олараг ашағыданы нәтичәләри чыхарыр:

«Шириң фикринчә «ислам үлуму», демәли, «исламијәт
дахилиндә» инкишаф едән елм бүсбүтүн ләјагәтдән кәнап ол-
дуғу үчүн, «инсаны шәрафәт» бәхш едә билмәјиб дөврун га-
багчыл адамларынын нифрәтини газанмышдыр. Бурада габаг-
чыл адамларын «руси охумушлар» сурәтилә верилмәси Сабир
үчүн ән характерик чәһәтләрдән биридир. Буну шириң бејүк
рус мәдәнијјетинә мәһәббәтиңин әламәти һесаб етсәк, сәһв
етмәрик.

«Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды!» мисрасындакы
«әфсүс» нидасы вә бә'зи башга фикирләр бу ше'ри мәзмунча
зиддијјетли һала салса да, бурада ифадә едилән әсас идея

¹ «Иршад» газети, 26 сентябр 1906, № 226.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 6 октябр 1906, № 27.

мұсбәт, тәрәггиңірвәр мәниjjәтдәдір. Һәлә оны демирик ки, «һәјат» исә мәмат олду» ифадәсинин өзүндә инчә бир истеһза вардыр.

Ше'рин мәзмунундан белә бир нәтичә дә чыхармаг олур ки, Сабир «һәјат»да тәбліғ едилән елми фајдасыз несаб едір. Она көрә ки, «һәјат» нә гәдәр «елм, елм» десә дә, онун сөзләриндән һәгигәт јох, рија тәкүлүрдү...»¹.

Бу сәтирләрдә, һәр шејдән әvvәл, сатираның тәнгид објекти дөгрү мүәјжәнләшдирилмәмишdir. Әсәrin тәнгид һәдәфи тәдгигатчының күман етдири кими һеч дә «һәјат» гәзети вә онун сөзләрindән «рија тәкүлән» мүртәче әдәби-ичтимай истигамәти олмајыб, үмумијәттә милли мәтбуатын инкишафы үчүн һеч бир гајы қөстәрмәjәn, шаирин јухарыда адны чәкдијимиз мәгаләсіндә дә тәнгид атәшинә тутулан «руhани, үрәфа вә сәрмајәдарап»лар иди. Бу ше'ри јазаркәn Сабир «һәјат» гәзетинин көтүрдүjү хәтти-һәрәкәти, идея истигамәтини тәнгид яхуд тәгdir етмәk мәгсәдини гарышына гојмашыдыр. Она галса, «Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» адлы халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејаларыны тәбліғ едәn мәшhур ше'рини, «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти» кими илк классик мәтбу сатирасыны, бир сыра әдәби-тәнгиди вә публицист мәгаләләрини сәhifәләрindә дәрч етдириди вә нәһајәt, Шамахы үзrә хүсуси мұхбири олдуғу «һәјат» гәзетинә халг шаиринин мұнасибәти айдын иди. Бу мұнасибәтдә тарихән шәртләнән мәһдудијәт дә вардыр ки, һәмин мәһдудлугу қөрүб-қөстәрмәk, тәнгид етмәk олар вә лазымды.

Сабир халғын мәдәни һәјатында әlamәтдар һадисә сајдыры бир гәзет вә ja журналын нәшринин нә кими мадди вә мә'нәви чәтинликләрдәn соңра баша қәлдијини яхшы билирди. Мәһz буна көрә дә идея истигамәтиндәn, сијаси-әдәbi қәбһәсіндәn асылы олмајараг, һәр һансы гәзет вә яхуд журналын бағланмасы вәтәндаш шаирин дәрин тәэссүфүнә сәбәb олур, халғын тәрәггиси вә инкишафы наминә оны өз сәсини учалтмаға, имканында олан бүтүн васитәләрдәn истифадә етмәjә сөвгедирди. Нәһајәt, «һәјат» 1905-чи илдә Азәрбајҹан дилиндә чыхан јеканә күндәлик гәзет иди («Шәрги-Рус» 1905-чи илин janварында бағланмыш, «Иршад» исә декабр айында нәшрә баşламышдыr). Одур ки, халг шаири өз идејаларыны охучуја чатдырмаг вә онунла үnsijәt бағламаг үчүн истәр-истәmәz әсәрләринин мәзмуну вә истигамәти илә уүшмајан, һәтта бәзән кәssин зиддијәt тәшкіл едәn мәтбуат сәhifәләрindә дә чыхыш едир, бүтүн ачыг имканлардан истифадә етмәjә чалышырды.

Бу, тәкчә Сабирә мәхсус чәhәt дә деjildi. XX әсрин, демәk олар, бүтүн көркәмли Азәрбајҹан публицистләри (Н. Нәри-

¹ Эзиz Мирәhмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 266—267.

манов, Ү. Һачыбайов, Ф. Көчәрли, Н. Вәэзиров вә башгалары) ejni ѡолла һәрәкәт едир, «Һәјат», «Иршад», «Тазә һәјат», «Тәрәгги» кими мұхтәлиф истиғамәтли гәзетләрдә фәал иштирак едириләр.

«Молла Нәсрәддин» журналы вә онун Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир кими мүһәррирләринин «Иршад» гәзетинә дә мұнасибәти ejnilә бу чүр олмушшур. «Молла Нәсрәддин» журналы «Һәјат», «Иршад», «Тазә һәјат» типли мәтбуат органдарының бир чох жазыларының кәсқин тәнгид атәшинә тутса да, бу гәзетләр бағланмаг тәһлүкәсі гарышында галдыглары ваҳт онлара көмәк эли узатмыш, жаранмыш вәзијәтлә әлагәдар өз охучуларына хұсуси мұрачиәтнамәләр чап етмишdir. «Һәјат» гәзети бағландыгдан аз сонра «Иршад» үчүн бөһранлы қүнләр жарандыгда, Чәлил Мәммәдгулузадә бу мұнасибәтлә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләрindә хұсуси жазылар¹ дәрч етдији кими, Сабир дә «Ләббејк ичабәт» адлы айрыча бир мәгалә² илә мәтбуатда чыхыш етмишdir.

«Чаваблар чавабы» сатирасыны тәһлил едән тәдгигатчының өзу дә чыхардығы нәтичәләрә шубhә илә жанашараг, «Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды!» мисрасындағы «әфсус» џидасының вә бә'зи башга фикирләрин бу шे'ри мәэмүнча зиддијәтли нала салдығыны е'тираф едир. Тәэссүф ки, мүәллиф бу зиддијәттин нәдән ибарәт олдуғуну, мәнијәтини ачыб шәрh етмир. «Һәјат» исә мәмат олду» ифадәсиндә «инчә бир истеһза» ахтармагла өз вәзиғесини битмиш сајыр. Бизә белә кәлир ки, тәдгигатчының жанлыш нәтичәләр чыхармасының бир сәбәби дә мәh онун ше'рдә мә'на вә мәэмүн зиддијәтни ахтармасы илә әлагәдардыр. Башлыча мәсәлә «Һәјат» гәзетинә шаириң мұнасибәти илә тәдгигатчының мұнасибәти арасындағы кәсқин зиддијәтдәdir.

«Һәјат» исә мәмат олду» ифадәсиндә истеһза ахтармаг да доғру дејилләр. Милли ушаг мәтбуатымызын илк нұмунәси олан «Дәбистан» журналының бағланмасы мұнасибәтилә жаздығы ше'рдәки «Әлминнәту-лиллаh кi, «Дәбистан» да гапанды!» мисрасында вәтәндаш шаириң тәэссүф, кәдәр hисси нә дәрәчәдәдирсә, «Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды!» мисрасында да ejnilә о дәрәчәдәdir. Һәр ики сатирада ачы истеһза, кинаjә илә жанашы, вәтәндаш шаириң дәрин тәэссүф, jанғы hисси бир-бири илә гајнаjыб-гарышмыш, «Ағлар құләjәn»ин бир чох ше'рләри учун характерик олан бир тәрзә мејдана чыхмышдыр. Бәндләрин сонунда нәгәрат шәклиндә тәkrar олунан «Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды!» мисрасында һәmin hиссләр даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Бу мисраның мәэмүнүна диггәт жетирән профессор Чәфәр Хәндан доғру дејир ки, Сабир «нәзинки ингилаби-демократик,

¹ Бах: «Молла Нәсрәддин» журналы, 1 декабр 1906, № 35; 26 август 1907, № 32 вә с.

² Бах: «Иршад» гәзети, 5 декабр 1906, № 278.

һәтта буржуа мәтбуатынын гападылмасыны тәэссүф һиссилә гејд едирди¹.

Нәһајәт, дөврүн габагчыл адамларынын «руси охумушлар» сүрәтилә верилмәси вә бу ифадәнин шаирин бөյүк рус халгына мәнәббәтинин әlamәti кими гијмәтләндирilmәsi фикри илә дә шәрик олмаг чәтиндир... Сабир сатиralарында ишләнән «урус башылар», «башлары сашылар» вә башга бу типли ифадәләрлә «руси охумушлар» ифадәсини ejnilәшdirmәk, араларына бәрабәрлик ишарәси гојмаг дөгру олмазды. Бизим фикримизчә, конкрет олараг «Чаваблар чавабы» ше'риндә «руси охумушлар» дедикдә Сабир, биринчи нөвәбәдә, «Мәтбуат» мәгаләсindә дә тәнгид етдији доғма ана дилиндә да-нышмағы вә јазмағы өзләри учун «кәсри-шә'н» heсab едән, «анчаг әчнәби мәтбуатына алудәчилик» көстәрән «үрәфа» вә «алимнүмаләри» нәзәрдә тутурду. Башга бир мәгаләсindә вәтәнпәрвәр шаир онлары «милләтдән, миллиjјәтдән бихәбәр олан» зијалылар кими сәчиijjәlәndirirdi. Беләләри өз халгына арха чевирдикләри кими, башга халгларын да мүтәрәгги, демократик ән'әнәләрini јох, јүксәк тәбәгәләрә мәхсус сәчијәви сифәтләри, hәrәkәt вә давранышлары јамсылайрылар. Истәр ше'rlәrinde, истәrsә публисист эсәrlәrinde дөнә-дөнә сатира атәшинә тутдуғу һәмин зијалыларын тамамланыш, долғун портретини шаир 1910-чу илдә «Үрәфа маршы» сатирында јаратышдыр. Тәсадуфи дејил ки, ше'rdә Сабир, кинајә илә «интеликент» адландырылары буржуа зијалыларыны, hәr шејдән әvvәl, ана дилинә вә милли мәтбуата хор баҳмагда тәгсирләндирir, онлары вәтәn вә халг адындан иттиham едирди.

Интеликентик, бу ки беңтан дејил,
Түрк данышмаг бизә шајан дејил,
Түрк дили габили-ирфан дејил,
Биз буна гаил олан инсанларыг!
Aj баракаллаh, nә kезәl чанларыг!..

Түрк гәзети версә дә әглә зија,
Мән ону алмам әлимә мүтләга,
Чунки мусәлманча гонушмаг бана
Ейлir! Өз ejбimizi анларыг!
Aj баракаллаh, nә kезәl чанларыг!..²

Башга ше'rlәrinde олдуғу кими «Чаваблар чавабы» ше'rinde дә бејнәлмиләлчи шаирин башга халглара, о чүмләdәn бөйүк рус халгына рәғбәт вә мәнәббәti өз әксини тапмыштыр. Лакин бу мәнәббәti ајры-ајры ифадәләрдә дејил, эсәrin үму-ми гајәsinde, шаирин тәблif вә тәрәnnүм етдији мүтәрәгги идејаларда ахтармаг лазымдыр. Наггында бәhс етдијимиз

¹ Чәфәр Хәнда n. Сабир јарадычылыгынын сәнәткарлыг хүсусијәтләри. Бакы, 1962, сәh. 311.

² M. Э. Сабир. Нонопнамә, 2-чи чилд. Бакы, 1962, сәh. 9—10.

шे'рдә гоншу халгларын өз милли мәтбуатларыны инкишаф етдиримәк саһәсиндәки сә'jlәринин тез-тез, һәм дә хүсуси бир аһәнклә нәзәрә чарпдырылмасы, онларын ичтимаи-мәдәни тәрәггисинә апарылан һәсәд һисси һәмин халглара нұманист шаириң мәһәббәтигин ифадәси дејилми?! Сабир һәмвәтәнләрини гоншу халгларын ән жаҳшы, мұтәрәгги ән'әнәләриндән өүрәнмәj, ибрәт көтүрмәj өчірырды.

Бу өчәтдән ежни мәзвуда жазылмыш «Мәтбуат» мәгаләси илә «Чаваблар чавабы» ше'ринин сонлуғлары арасында да айдын бир сәсләшмә, мараглы бир аһәнкдарлыг варды. Мәгаләни Сабир халга мә'налы мұрачиәтлә битирәрәк жазырды: «Гејрәт, мұсәлманлар, гејрәт! Бу нәнк вә арә мұтәhәммил олмаг олармы? Бәhәр һал бунча мұсамиh едиб «Нәјат»ы әлимиздән чыхартдыг исә дә, бу күн аләми-исламиjјәтдә меjdани рәгабәтдә тәк вә јалғыз галыб синәсипәр олан «Иршад»а гәдршүнас олуб, һәр бир нәфәримиз бәгәрдүлвүс' көмәклик етмәлијик ки, худанәкәрдә, һәрқаh «Иршад»а бир сәдәмә тохунур исә, биз Гафгаз мұсәлманлары бир бојлә мұвәффәгијәтә әбәда бир даһа наил ола билмәjәчәjимиз бәдиһидir»¹.

Сатирада шаириң мұрачиәт вә өчірышы даһа кәssин бир шәкилдә сәсләнири:

Копнан әмәл ашмаз, ишә гејрәт кәrәk олсун,
Милләт дүjүнүн ачмаға һиммәт кәrәk олсун,
Мин елм демәкдәнсә һәмиjјәт кәrәk олсун,
Сөздән нә битәр, ишдә һәгигәт кәrәk олсун!
Нәgsизлиji һәр күндә көрүб ахыр усанды,
Әфесүс, «Нәјат» исә мәмат олду, гапанды!

Ағрытма әбәс башыны, мејл етмә үлумә,
Jox вәг' гоjan елма, кәмалата, рүсумә,
Нәр кас чибини құdmәdедир бахсан үмумә,
Хәрç етсә едәр долма-бадымчанә, лұhумә!
Ноп-ноп, јемәjә, ичмәjә бу гөвм јарапанды!
Әфесүс, «Нәјат» исә мәмат олду, гапанды!..²

Сабир тәкчә жазмагла, мәтбуатда чыхыш етмәклә кифајет-ләнмири. О, набелә гәзет вә журналларын давамы үчүн билаваситә әмәли фәалиjјәт көстәрир, абунәчиләrin сајыны артырмаг мәгсәди илә әнали арасында күтләви изаһат иши апарырды. Гаршиja чыхан мадди чәтинликләрлә әлагәдар олараг, «Иршад» гәзети редаксијасынын 1906-чы илин сонла-рында «Үмум мұсәлманлар!» ады алтында дәрч етдири мұрачиәтнамәjә³ илк сәс верәнләрдән бири дә Сабир олмушдур. Бу мұрачиәтнамәдән аз сонра мәтбуатда чап етдириjи мәга-ләtәrinин биринде тәрәггипәрвәр шаир бүтүн халгы «һиммәт едиб, әл-әлә вериб «Иршад»ын дәвам вә бәгасына» көмәjә

¹ «Иршад» гәзети, 26 сентябр 1906, № 226.

«Молла Нәсрәddин» журналы, 6 октябр 1906, № 27.

Бах: «Иршад» гәзети, 26 нојабр 1906, № 272.

чагырдығы кими, Шамахы әһалисіндән иki јүз нәфәрин тәзә ил үчүн абуңа олмаға мәмнүнијітлә разылыг вердикләринин дә билдирирди¹.

Бөлмәнин ахырында бир мәсәләни гејд етмәклә милли мәтбуатын иикишафы уғрунда мұбаризәдә Сабириң фәалийјетини јекунлаштырмаға чалышаг. О да шаириң «Тәкамүл» гәзетинә мұнасибәти мәсәләсидир.

Сабир һаггындақы тәдгигатда халг шаириңин «Тәкамүл» гәзетинә мұнасибәти дә биртәрәфли шәрһ олунмуш, лұзумсуз шиширтмәләрә јол верилмишdir.

Мұхтәлиф сәбәбләрлә әлагәдар олараг, Бакы, Петербург вә Һәштәрханда чыхан бир сыра мәтбуат нұмунәләри 1907-чи илдә бир-бириңин ардынча өз фәалийјетини дајандырышды. Бу мұнасибәтлә гәләмә алдығы шे'риндә Сабир башга гәзет вә журналларла бир сырда Азәрбајҹан большевикләринин легал мәтбуат органы олан «Тәкамүл» гәзетинин (1906—1907) адыны да чәкмиш, јаранмыш ачыначаглы вәзијјетә гарши өз мұнасибәтини, е'тираз вә тәэссүфүнү билдирирәк јазмышдыр:

...«Үлфәт» кәсилиб, тохтады «Бүрһани-тәрәғги»,
Мәһв олду «Һәммәйјэт», әдәбистан да гапанды!
«Рәһбәр» јорулыб, јухлады «Иршад» ү «Тәкамүл»,
Асланлара ох дәјди, неистан да гапанды!..²

Бу мисралардан охучунун да айдын көрдүү кими, халг шаири мәэмүн вә истигамәтиндән асылы олмајараг адыны чәкдији гәзет вә журналлара бир көзлә бахмыш, онларын бириңиң дикәриндән аյырыб фәргләндирмәмиш, һамысына ejni мұнасибәти бәсләмишdir. Бу бејтләрә диггәти чәлб едән сабиршүнаслар исә шаириң «Тәкамүл» гәзетинә мұнасибәти илә дикәр мәтбуат органларына мұнасибәти арасында мүәjjен фәрг көрүб-көстәрмәј чәнд етмишләр.

М. К. Эләкбәрли һәлә 1936-чы илдә Сабир һаггында әдеби мәктублар формасында жаңдығы гијмәтли тәдгигатында сон бејт белә мә'наландырышдыр: «Сабириң бурада гејд етдији «Тәкамүл» гәзетинин «Һүммәт» большевик тәшкилатының органы олдуғу нәзәрдә тутулсун. Сабир «Тәкамүл»ун гапанмасыны «асланлара ох дәјди», — дејә гејд едир. Бу сөзләри илә дә иртичаның гара фәалийјетинә нә чүр әлагә бәсләдијини билдиришdir³.

Профессор Җәфәр Хәндән исә Сабир һаггындақы сон китабында бу мәсәләни бир гәдәр дә габарыглаштыраға жаңыр: «Көрүндүү кими, бурада демократик руһлу, либерал характерли мәтбуатла јанаши «Тәкамүл» адлы большевик гәзетинин дә гападылмасы шаириң нәзәрини чәлб етмиш вә о, «Тәка-

¹ «Иршад» гәзети, 5 декабр 1906, № 278.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 29 июл 1907, № 28.

³ М. К. Эләкбәрли. «Ағлар күләјән» һаггында. «М. Э. Сабир (Мәгаләләр мәчмуәси)». Бакы, 1962, сән. 52.

Мұл»дән сонракы мисрада «асланлара ох дәјди, нејистан да ғапанды» фикрини ирәли сүрмүш ки, бурада большевик гәзеттінин идея истигаматинә едилән ишарә дә соң мә'налыдыры¹.

Бу сәтирләрдән айдан көрүндүj үзr, hәр ики тәдгигатчы ше'рин башлыча гајесини, идея мәзмунуну дејил, сырф техники чәһәтләрини нәзәрә алмыш, бөյүк шаирин јалныз аhәнк вә вәзният тәләбләrinә уjғун олараг «Тәкамүл»ун адыны ахырда чәкмәсінә әсасланыб, мүһакимә јүрүтмүшләр, hәм дә сонракы мисрада чәм шәклиндә ишләнмиш «асланлар» сөзүнү hәмчинс үзвләрдән тәкчә биринә — «Тәкамүл» гәзетинә шамил едиб, бүтүн ғалан мәтбуат органларыны бир кәнара атмышлар.

Әлбәттә, бу үсулла тәһлилләр апарыб гејри-реал, мұбалиғәли нәтичәләр чыхармаға, ингилаби фәhlә hәрәкаты вә мәтбуаты илә онсуз да гырылмаз телләрлә бағлы олан бөйүк халг шаиринин «Тәкамүл» гәзетинә мұнасибәтини сүн'и сурәтдә шиширтмәj вә бајағылашдырмаға еhтијач јохдур. Бу чүр тәһлилләр сабиршұнаслыг елмимиз үчүн hеч бир фајда вере билмәjәчәji кими, марксист әдәбијатшұнаслығынын тәдгигат принципләринә, классик әдәби ирси өjрәнмәк үсулундакы мәлум вә мәшhур мұddәаларына уjғун да дејилдир.

Бүтүн бу фактлар, бир тәрәфдәn, халг күтләләринин ичтимаи-мәдәни тәрәggисинде милли мәтбуатын инкишафына Сабирин нечә бөйүк гајғы вә үмидләр бәсләдијини нұмајиши етдирирсә, дикәр тәрәфдәn дә вәтәндәш шаирин ичтимаи-публицист фәалиjјетинин әнатә вә тә'сир даирәсіни даhа да кенишләндир. Сабир бүтүн әдәби фәалиjјети мұddәтинде мәтбуатда фәал иштирак етдиji кими, онун инкишафы үчүн әлиндәn кәлән көмәji дә әсиркәмәмиш, халғын «көрән көзү» вә «ешидән гулагы» кими сәчиijjәләндирдиji дөври мәтбуат органларынын hәр чәһәтдәn инкишафына чалышмышдыр.

3

Іұманист сәнэткар халғын көзүнүн ачылмасында, өзүнүн достлары вә дүшмәнләрини танымасында, пис ишләрдәn узаглашыб jүксек әмәлләр далынча кетмәсінде мәтбуат гәдәр чидди рол оjнаjan, «аjинеji-ibrәt» адландырығы театра да бөйүк әhәмиjјет верири. Тәrәggипәрвәr зијалыларын сә'ji илә Шамахыда көстәриләn театр тамашалары нағында Сабирин рә'j сөjlәmәсi, пәрдәләр арасында охунмаг үчүн бә'зи тамашалара нәfмә jазмасы вә с. шаирин мәhз бу гәнаэтләри илә бағлы иди.

1906-чы илдә jаздығы мәгаләләринин бириндә Сабир хәбәр верири ки, «шәhәrimizin геjрәtli вә rәhmdil ҹаванлары

¹ Чәфәр Хәндан. Сабир jaрадычылығынын сәнэткарлыг хүсусијетләри. Бакы, 1962, сәh. 312.

Вәэзировун «Jaғышдан чыхыб, jaғмурда дүшдүк» комедијасының һөкүмәт изни илә август айынын үчүндө Саламовларын евинде ојнајачаглар. Милләт пишрәфти үчүн чешмаштымыз олан зијалы чаванларымызын әмсалын дәхи зијадәси илә көрмәкдә көзләримизин ишыгланмасын дәркәни-әһәдијјәтдән ән сәми-мүл-гәлб рича вә тәмәнна едириз»¹.

Дејилән ваҳт кәлиб чатды. 1906-чы ил август айынын 3-дә Шамахы зијалылары мүәллим Эличаббар Оручәлиевин рәһбәрлиji алтында Нәчәфбәj Вәэзировун дөрд пәрдәли «Jaғышдан чыхыг, jaғмурда дүшдүк» комедијасыны тамашаја гојдулар. Сабир дә нөвбәти мәгаләсини һәмин тамашанын тәһилинә һәср етди.

Мәгаләдә тамашанын үмуми мәзмуну айры-айры һәвәскар артистләrin ојуну фонунда әтрафлы шәрh олунмушшур. Мәгалә мүәллифи јазыр ки, тамаша көстәрилән отаг кениш бир залдан ибарәт иди. Зал ағзына гәдәр тамашачыларла долу олдуғундан һәрәкәт етмәк мүмкүн дејилди. Тамаша бөյүк диг-гәтлә вә сон дәрәчә сәлигәли бир шәкилдә назырланышды.

Халг шаири тамашанын сәвијјәсини вә бурахдығы ичтимаи-бәдии тә'сири үмумиләшdirәрәк јазыр: «Спектакль мунтазэм бир сурәтдә тәртиб олунмуш вәз' илә һүзүрә чыхарылыб, кәмали-ләјагәт илә ојнанылды... Мәчлисин нәһајәт дәрәчәдә тәбии бир һаләт көстәрмәйиндән тамашачылар зијадә мәһзуз олуб, алгышлар илә тәһсин етмәкдә идиләр. Көрүнүрдү ки, мунтазим вә мүрәттиб чәнаблары өз вәзиғәләриндә лазымынча сә'ј едиб, гејрәт көстәрмишләр»².

Комедијанын әсас гәһрәманы Һачы Гәмбәр ролунда мүәллим Ч. Җәбрајылбәјов чыхыш етмишdir. О, мәнфи гәһрәманың әхлаги-мә'нәви симасыны, иjrәнч мәгсәдләрини габарыг шәкилдә тамашачылара чатдырмаг үчүн өз һәрәкәтләриндә, нитгингә реал, сәчијјәви чизкиләр тапмыш, комик сәһнә образы јаратмаға мүвәффәг олмушшур. Ч. Җәбрајылбәјовун ојунундакы реал, тәбии чәһәтләрә јүксәк гијмет верән мәгалә мүәллифи һәвәскар артистин «һәрәкәти-сәкәнатында вә әдаи-кәлимат вә бәјанатында зијадә мәһарәт көстәриб, чәмаәти гаһ-гаһ илә күлдүрдүйүнү» айрыча гејд едириди.

Тамашада Ашыг Вәли ролуну Мәһәммәдов, Эшрәф бәj ролуну Ағаларбәj Һүсеінбәјов, нәкәр Җәби ролуну Э. М. Мустафајев мүвәффәгијјәтлә ифа етмишләр. Мәһәммәдов «ашыглар тәрзинде көзәлчә саз чалыб, хош аваз илә охумагында вә мәлаһәтли ојнамагында чәмаәти валеh» етмишdirсә, А. Һүсеінбәјовун «өзүнү сәһнеji-тамашада асудә сахламагла мүәс-сир дедижи ибрәтамиз сөзләри» динләјичиләрә дәрин тә'сир бурахмышдыр. Җәби ролунда чыхыш едән Э. М. Мустафајев исә өз һәрәкәт вә нитгләриндә «бир һијләкәр нәкәри мүчес-

¹ «Һәјат» гәзети, 6 август 1906, № 173.

² Женә орада, 10 август 1906, № 177.

сәм» етдириди үчүн тамашачыларын рәфбәтини газанмышдыр.

Ингилабдан әввәлки тамашаларын эксперименттіндә олдуғу кими, бу тамашада да гадын ролларыны кишиләр ојнамышлар. Диңбәр ханым ролунда Н. Сәфәрәлиев, Чаваһир ханым ролунда Э. Исмаїлов, Жетәр ролунда исә К. Абдуллаев чыхыш етмишdir. Халг шири гадын ролларынын мәһарәтли ифачылары арасында Э. Исмаїловун ојунуна диггәти хұсусиләр чәлб етмиш, онун «өз сәсими вә шивеї-һәрәкатыны өврәтләр шивәсинә артыг дәрәчәдә бәнзәтмәклә» гадын психолокијасыны усталыгla ачыб, тамашачылар гаршысында нұмајиши етдиrmәсінә жүксәк гијмәт вермишdir.

Нәһајет, мә'налы вә иберәтамиз бир мәсәләни дә гејд едәк. Шамахы зијалылары бу тамашаны чаризмин төрәтдири милли гырғын сијасәти нәтижәсіндә Гарабағда зәрәр чәкмиш зәһмәткешләрин «мәнфәэтинә» ојнамышлылар. Зијалыларын ианә топламаг мәгсәдилә мәһз бу әсәри — Нәчәфбәй Вәзировун «Jaғышдан чыхдыг, jaғмура дүшдүк» комедијасыны көстәрмәләри гәтијүен тәсадуфи дејилди. Кечән әсрин ахырларында гәләмә алышмыш бу әсәрдә «дин айры гардашларын», ермәниләрлә азәрбајчанлыларын гәдим, тарихи достлугуна, меңрибан гоншулуғ мұнасибәтләrinә даир парлаг епизодлар вар иди ки, бүтүн бунлар 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә чаризмин фитнәкар сијасәтини ифша етмәк, халглар достлугу вә миңләтләр гардашлығынын тәнтәнәсіни көстәрмәк чәһәтдән соң дәрәчә мұасир сәсләнир, хұсуси мә'на вә әһәмијәт кәсб едирди.

Бу чәһәтдән әсәрдәки бир епизода диггәт етмәк мараглыдыр. Икinci мәчлисін ахырларына жаҳын сәһнәјә дахил олан Гыды кирвә Һачы Гәмбәрин гәдим, ушаглыг достудур. Әсрә жаҳын давам едиб кәлән бу достлуг ағыр илләрин сынағындан кечәрәк бәркимиш, сәмими ѡлдашлыға вә гардашлыға чеврилмишdir. Онлар даим дәрдләрини дә, севинчләрини дә бөлүшмүш, дар қундә һәмишә бир-биринә мәһкәм арха, дајаг олмушлар. Онларын бир-биринә садәчә олараг Гәмбәр жаҳуд Гыды дејә мұрачиәт етмәләри дә бу достлугун тәбиилијинә вә сәмимилијинә дәлаләт едир. Әшрәф бәјин: «Аj Гыды кирвә, ешишмишәм ки, сән бизим Һачыла лап ушаглыгдан ашнасан, дөгрүдурмۇ?» — суалына Гыды кирвә белә чаваб верир:

«Мән сәнә бир-бир нағыл еләјим Әшрәп бәј, сән дә гулаг ас, кепин көк олсун... Мән Һачыны он ики жашындан таныјырам, мәним рәһмәтлик атам, аллаһ сизинкинә дә рәһмәт еләсии, сағ иди... Ики дә ешшәјимиз вар иди. Мән буғда дашыјардым дәјирмана. Һачы һәмишә бизим кәндә кәләндә бизим отаға дүшүрдү...

Бир күн Әшрәп бәј, Гәмбәр далында бир дағарчыг дән кетириб, мән дә дәјирманда... Һә, кәлди ки, Гыды бу дәни кәрәк үйүдәсән! Дедим, ада, көрмәјирсән ки, тәкнә долудур?!

.Жох, олмаз... Бу деди, мән дедим, ахыры ки, өзкәниң сары бугда унујла дағарчығы долдурмушам ки, кет! Һәлә кетмә-јечәјәм... Кәрәк бир көмбә дә јејим кедим! Ада, аллаһа ба-ки, валлаһ олмаз... Олмады көмбә дә биширдим... Инди, ба-шыва дөнүм, Эшрәп бәј, бу Гәмбәр белә Гәмбәр иди...»¹.

Начы Гәмбәрин өзү дә е'тираф едир ки, «Мән бир белә дајанатды ермәни көрмәмишәм. Бунлар мәнә о гәдәр һөрмәт өдибләр ки, өләнәчән јадымдан чыхмаз»².

Дөгрудур, әсәрдә Гыды кирвә кениш, һәртәрәфли тәсвири олумнадығындан долгун, ичтимай тип сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишdir. Эслиндә драматург белә бир мәгсәд дә изләмәмишdir. Бунунла белә, филологи елмләр доктору Камран Мәммәдовун о фикри илә шәрик олмаг лазымдыр ки, «Гыды кирвә епизодик сурәт олса да, өз әмәйинә қувәнән, ишкүзар олмасы илә сечилән бир тип кими өзүнү дөгрулдур вә јаддан чыхмыр. Гыды кирвә сурәтилә јазычы... Азәрбајчан-ермәни «дин айры гардашлығынын» гәдимлијини көстәрир... Бу образы әсәрин сурәтләриндән фәргләндирән хүсусијәтләрдән бири дә онун прототип кими һәјатда јашамасыдыр. J. B. Чәмәнзәминлигинин јаздығына көрә Шушанын јахыныңындақы Да-шалты кәндидә јашајан Гыды кирвә илә Вәзиров да таныш имиш вә ону бир тип кими әсәрә салмышдыр. Лакин әдеб садәчә олараг ону һәјатда олдуғу кими комедија көчүрмәмиш, үмумиләшмиш бәдии образа чевирмишdir»³.

Тамашаны тәһлил едәркән Сабириң әсәрдәки достлуг хәт-тинә айрыча диггәт јетирмәси, Гыды кирвә ролунун ифачысы Чаббар Һүсејновун кәзәл ојуну үзәриндә нисбәтән кениш дајанмасы тәсадүфи дејилди. Бу һал чаризмин мәнфур миг-ләтчилик сијасәтинин аловлу дүшмәни олан, ермәни вә Азәрбајчан халгларынын гәдим, эсри достлугуну бир ил әvvәл, 1905-чи илдә «ики ѡлдаш, ики гоншу»нун тимсалында тә'сирли бәдии лөвһәләрдә экس етдирмиш «Бејнәлмиләл» мүәллифинин арзусы вә јарадычылыг идеаллары илә дә һәмәһәнк иди.

Сәһнәдә ермәни Гыды кирвә ролунда чыхыш едән Чаббар Һүсејновун тамашачылар тәрәфиндән һәрәрәтлә гарышлан-масы, бир тәрәфдән, артистин мәһәрәтли ојуну илә әлагәдар идисә, дикәр тәрәфдән дә ики гардаш халг арасындақы мәһ-рибан гоншулуғ мұнасибәтләринин парлаг нұмашишини вә тән-тәнәсисини көстәрирди. Һәвәскар артист «ермәни ләһчәсилә данышмагла» тамашачыларын һүсн-рәғбәтини газанмышды.

Сабир тәрәғипәрвәр Шамахы зиялыйларынын көстәрдик-ләри «Jaғышдан чыхдыг, jaғмурда дүшдүк» тамашасы нағгын-да мәтбугатда хүсуси рә'ј чап етдирмәклә јанаши, һәмин тама-шаны һазырланмасы вә тәшкилиндә дә фәал иштирак етмиш-

¹ Н. Б. Вәзиров. Әсәрләри, I чилд. Бакы, 1953, сәh. 124—125.

² Женә орада, сәh. 126.

³ Камран Мәммәдов. Нәчәфбәй Вәзиров. Бакы, 1963, сәh. 74—75.

дир. Мөһз буна көрә иди ки, тамашадан бир нечә күн сонра ојунун мәс'ул мұдирләри мәтбуат үчүн қөндәрдикләри мәктубаларында «билет сатмаг вә испектаклын гери ишләринә чалышмаглары илә чох көмәк едәнләр» сырасында Мирзә Әләкбәр Сабир Тәһирзадәјә дә өз тәшәккүрләрини билдирирдиләр¹.

«Jaғышдан чыхдыг, jaғмура дүшдүк» комедијасының тамашасындан дүз бир ил сонра, 1907-чи илдә Шамахының маарифпәрвәр зијалылары женидән Нәчәфбәј Вәзировун јарадычылығына мұрачиәт етдиләр. Бу дәфә онлар драматургун мәшһүр «Мусибәти-Фәхрәддин» фачиәсини ојнамағы гәрара алдылар. Августун 17-дә женә дә Саламовларын евиндә һәмин әсәр «јетим ушагларын мәнфәети үчүн» тамашаја гојулду.

Тамашаның мұвәффәгијәти вә бә'зи нөгсанлары һагында һәмин қүнләрдә мәтбуатда бөյүк бир мәгалә чап олунмушудур. Һәмин мәгаләдән айдын олур ки, «Jaғышдан чыхдыг, jaғмура дүшдүк» тамашасы кими, «Мусибәти-Фәхрәддин» фачиәси дә халг шири Сабирин жаҳындан иштиракы илә һазырланышды. Фачиә көстәрилмәздән әvvәл Сабир драматургун эсас гајәсими — женилијә, елм вә маарифә ҹагырыш кими мүтәрәгги идејаларыны габарыг шәкилдә тамашачылара чатдырмаг вә онларда дәрин әхлаги-естетик тә'сир һисси ојатмаг үчүн хүсуси бир нәғмә жазмышды.

Мәгалә мүәллифи «Мусибәти-Фәхрәддин»ин «зијадә ибра-тамиз бир фачиә» олдугуна, артистләrin «өз ролунда бөйүк мәһарәт» көстәрмәләrinә јүксәк гијмәт вердиkdәn сонра бу барәдә дејир: «...Нәр пәрдәнин арасында мәктәб ушаглары мәшһүр шири Ширвани Сабир әфәндинин мұхтәлиф аһәнкә олан мүтәэддид тәранеji-миллиjәләрини һәмаваз олуб охујурдулар. Һәгигәтдә о ушаглар ағзындан ешидилән, мәариfә, тәrәggijә, миллиjәtә даир олан әbjat чүмләни тәrәnnümejittәeshшүгә кәтирир иди... Белә-белә шејләри көрдүкчә, әлhәм-дүlliллаh, чәмаәтимизин дәхи театра рәfбәти кетдикчә кәсби-гүввәт етмәкдәdir. Даһа «театра кедән кафирdir» гөвли-намәшруини фәрамуш едиб, тәриги-ничатә васил олмагдадырлар»².

Тамашаның рә'јчиси «пүр мә'на» адландырдығы һәмин ше'ри бүтүнлүкә өз мәгаләсинин ичәрисинде чап етдириши-дир. Бу, «Нонhопнамә»нин ингилабдан әvvәлки нәшрләrinә дүшмәjән, сонракы чапларында исә (1948) «Илләри мә'lум олмајан ушаг ше'rlәri» белмәсindә верилән вә «Елмә тәргиб» адландырылан мәшһүр нәғmәdir. «Мусибәти-Фәхрәддин» фачиәсими идеја мәзмунуна уjfун олараг, Сабир бу ше'rinde вахты кечмиш, мұrtәче адәтләри, «сүнни-шиәлик» кими дини

¹ Бах: «Иршад» гәзети, 16 август 1906, № 193.

² «Тазә һәjат» гәзети, 31 август 1907, № 109.

тәригәтләри кәскин тәнгид атәшинә тутур, кәңч иәсли јенили-јә, тәрәгги вә иттифага, елм вә маарифә ҹагырырды:

Елмин иззәти пајдар олур,
Чәһлин никбәти чаншикар олур;
Һәр кәс елм охур, бәхтијар олур,
Милләт елм илә бәргәрар олур.
Охујун, әзиزلәр, охумаг зәмандыр!
Охумаг һәр адәмин әдәби нишандыр!

Елм илә сәрфәраз олмасаг биз,
Чүмләдән бинијаз олмасаг биз,
Биздә фәхру мұбахат олурму?
Гејріләрлә мұсават олурму?

Һәр бир таиғә бир сәјаг илә
Чатды иззәтә иттифаг илә,
Дүшдүк әннәтә биз нифаг илә,
Мәктәб ачмалы иштијаг илә;
Охујун, әзиزلәр, охумаг зәмандыр!
Охумаг һәр адәмин әдәби нишандыр!

Сидг илә әл-әл чатмасаг биз,
Гәфләти бир тәрәф атмасаг биз,—
Биздә һәркіз сәадәт олурму?
Сибгәт етмәкдә гүдрәт олурму?..

Һәр ики тамашанын чанлы шаһиди олан, «Jaғышдан чыхдыг, jaғмура дүшдүк» комедијасында исә нөкәр Чәби ролунда чыхыш едән Э. М. Мустафаев Сабир барәсиндәки хатиратында бу тамашалар нағында охучулара мұхтәсәр мә'лumat вермишdir. Бу мә'лumat тамаша иштиракчысынын хатирәси кими мараглы олса да, мүәллиf нағисәләрин чохуну долашыг салмыш, јухарыда нағында бәһс етдијимиз ше'рин јазылmasы тарихини вә сәбәбини дә јанлыш изаһ етмишdir. Э. М. Мустафаев јазыр:

«Jaхшы јадымдадыр. Jaј тә'тили күnlәри иди. Шамахыда идик. Һәвәскар ѡлдашларла бирликдә Нәчәfbәj Вәэзировун «Jaғышдан чыхдыг, jaғmuра дүшdүк» адлы әсәрини тамашаја гојмаға назырлашырдыг. Биз тамашанын мәшгини кечирирдик. Тамаша верәчәјимиз бинаны алт мәртәбәсиндә «Uхуввәт» адлы мәктәб јерләширди. Сабир дә бу мәктәbdә дәрс дејирди. О заманлар пәрдә галхмаздан әvvәl кәрәк бир хор охунажды. Хору ифа етмәк үчүн бизим адамларымыз јох иди. Ёлдашлар мәндән Сабирлә көрүшүб, она бир ше'р јаздырмасы... ханиш етдиlәр. Мәктәбә кетдим. Сабир шакирдләрлә бирликдә мәктәбин һәjәтиндә отурмушду. Ёлдашларын ханишини она соjләдим. Сабир голума кириб, мәни мүәллиmlәр отағына апарды вә бир парча аf қагызыда ашағыдақы бу ше'ри јазды: Елмин иззәти пајдар олур...

Ше'р мәним чох хошума кәлди. Мән Сабирдән ше'ри өз шакирдләринә хорла охутдурмағы ханиш етдим. Тамаша ке-чәси Сабир ушаглары илә бирликдә тамаша салонуна кәлди.

Онлар пәрдәнин габагында дуруб, һәмин ше'ри авазла охудулар. Тамашаның кедиши заманы биз Сабирдән хәниш етдики, галыб әсәрә ахыра гәдәр тамаша етсин. О, бизә белә чаваб верди:

— Чох мәмнунијјәтлә галардым, анчаг өзүнүз билирсизни ки, ушаглар һамысы шәһәрин ашағы һиссәсіндә, мәктәбдән чох узагда јашаырлар. Мән кәрәк онлары өзүм евләринә апарыб, валидеңләринә чатдырам, — деңиб биздән айылды¹.

Шамахы зијалылары тәрәфиндән оjnанылан «Мусибәти-Фәхрәддин» тамашасы һаггындақы илк мәтбу рә'ј бахымындан бу сәтирләре јанаштыгда, хатирә мүәллифинин јанылдыры, јаддашының ону алдатдығы дәрһал нәзәрә чарпыр. Һәлә сну демирик ки, Сабирин һәмин ше'ри илә Нәчәфбәј Вәзировун «Јағышдан чыхыг, јағмура дүшдүк» комедијасы арасында идеја-мөвзү чәһәтдән һеч бир әлагә вә охшарлыг да јохиди.

Хатирә мүәллифи хорун пәрдә галхмаздан әvvәл охундуғыну көстәрир вә Сабирин әсәрә ахыра гәдәр баҳа билмәмәсінин сәбәбини дә бунунла, шаириң мәктәблиләри өз валидеңләринә чатдырмаға тәләсмәси илә әлагәләндирір. Һалбуки һәмин нәғмә тамашаны әvvәлдән ахыра кими мушајиәт едәрек «һәр пәрдәнин арасында» охунмушдур ки, бу да «Мусибәти-Фәхрәддин»ин мұтәрәгги идејасының габарыг шәкилдә тамашыларға чатдырылмасында мүһүм рол оjнамышдыр.

Нәһајәт, нә «Јағышдан чыхыг, јағмура дүшдүк» комедијасы вә нә дә «Мусибәти-Фәхрәддин» фачиәси көстәрилдији заман, јәни 1906—1907-чи илләрдә Сабир һеч бир мәктәбдә дәрс демирди. Халг шаириң һәләлик мүәллимлик нұгуру да јох иди. Мәлүм олдуғу үзрә, Сабир мүәллимлик вәсигесини анчаг 1908-чи илдә алмыш вә о ваҳтдан е'тибарән педагоги фәалијјәтә башламышдыр.

Хатирәдәки бу нөгсанлары гејд етмәкдән јеканә мәгсәдимиз охучулары дүзкүн истиғамәтләндирмәкдән, «Елмин иззәти пајидар олур» мисрасы илә башланан ше'рин јазылмасы вә нәшри тарихинә даир мөвчуд әдәбијатдақы долашыглығы арадан галдырмагдан ибарәтдир. Чүнки бу нөгсанлар мұасирләриң Сабир һаггындақы мәгалә вә хатирәләрини топлајыб тәртиб едән әдәбијатшүас Аббас Замановун нәзәрindән дә гачмыш, һәмин сәһвләр барәсіндә тәртибчи китаба јаздығы шәрһләрдә һеч бир гејд вермәмишdir.

Көстәрилән әдәби-бәдии фактларын мигдары нә гәдәр аздырса, мә'насы вә мәзмуну бир о гәдәр бөյүкдүр. Бу фактлар һәм театр тарихимизи, бөյүк халг шаириң театра даир әдәби-нәзәри көрүшләрини өjrәнмәк, һәм дә Сабир илә Нәчәфбәј Вәзиров јарадычылығы арасындақы идеја-тематик әлагәләрі

¹ Мұасирләри Сабир һаггында. Топлајыб тәртиб едәни Аббас Заманов Бакы, 1962, сәh. 234—235.

тәдгиг етмәк, чәһәтиндән мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бунлар шаириң драматуркија, театр вә мусигијә мұнасибәтини әкс етдиңдән вә бизә һәләлик мә'лум олан јеканә мұлаһизәләридир.

4

Әсримизин әvvәлләриндә баш зерән ингилаби-сијаси һадисәләр Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин башга саһәләри кими, маарифин инкишафы, мәктәб шәбәкәсінин кенишләнмәси учүн дә әлверишли шәраит јаратды. Бу замандан е'тибарән тәрәгги-пәрвәр халг зијалыларының фәалијјәт дайрәси даһа да кенишләнди. Онлар халг күтләләринин маарифләнмәси, кәңч нәслин тә'лим-тәрбијәси саһәсіндә мүһүм ишләр көрдүләр. Бакыда вә Азәрбајҹаның рајонларында јени үсууллу мәктәбләрин ачылмасы, ана дилиндә програм вә дәрсلىкләrin јаралмасы, ушаглар үчүн айрыча журналларын бурахылмасы ишиндә маарифләрвәр зијалыларын тарихи хидмәтләри олмушдур.

Халг ичәрисиндә бөјүк нүфузу олан маариф хадимләри сырасында М. Э. Сабириң шәрәфли јери вардыр. Азәрбајҹан педагоги фикринин инкишафы тарихиндә мүһүм рол ојнајан Сабириң ады маариф, мәктәб, кәңч нәслин тә'лим вә тәрбијәси ила сых сурәтдә бағлыдыр. Илк тәһисили моллаханада алан, схоластик тә'лим үсуулларының чанлы шаһиди олан, јазы јаздығына көрә молласы тәрәфиндән дејүлән Сабир сонралар өз јарадычылығында вәтән өвладының тәһиси вә тәрбијәси мәсәләләринә кениш јер вермишdir. О, халг маарифи вә мәктәб һаггында айрыча әдәби-нәзәри мәгаләләр јаздығы кими, мәктәбә дүшмән олан һәр чүр мүртәче үнсүрләри дә өз сатиralарында кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Сабир сөзүн кениш мә'насында әсил халг мүәллими олмушдур. О, бир мүддәт Шамахыда мәктәб ачмыш, өмрүнүн сон күнләринә кими мүәллимлик етмишdir. Сабир, ejni заманда, ушагларын севимли шаири иди. Бүтүн өмрү боју ушаглары һеч вахт унутмамыш, мәктәблиләр үчүн хүсуси нәғмәләр, мәнзүм һекајләр, тәмсилләр јаратмышдыр.

Сабириң үмүмән публисист әсәрләри кими, маариф вә мәктәб мөвзусунда јаздығы мәгаләләри дә сон илләрә гәдәр тоопланыбы нәшр едилмәмиш, Азәрбајҹанда габагчыл педагоги фикрин вә халг маарифинин инкишафы тарихини өjrәnәnlәrin тәдгигат даирәсіндән кәнарда галмышдыр. Һалбуки бу мәгаләләри диггәтлә өjrәnmәdәn Сабир сатиralарында мәктәб, тә'лим вә тәрбијә мәсәләләринә дайр ирәли сүрүлмүш бир сыра фикирләри там дүрүстлүјү илә тәсәvvүр етмәк, шаириң мүтәрәгги педагоги көрүшләрини дүзкүн вә әнатәли бир шәкилдә шәрһ етмәк чәтindir.

М. Э. Сабириң јаҳындан иштиракы илә тәрәгги-пәрвәр зијалылар тәрәfinдән һәјата кечирилән вә мүһүм әһәмијјәтә

малик отан ичтиман-фајдалы тәдбирләрдән бири Шамахыда күтләви халг китабхана-гираэтханасының ачылması иди. Бә’зи мәнбәләрдә дејилдијинә көрә, китабхананың тәшкili үчүн мадди вәсait топламаг мәгсәди илә кечирилән әдәби кечәләрдә Сабир фәал иштирак етмишdir¹.

1906-чы ил мајын 7-дә һәмин китабхананың тәнтәнәли ачылыши олмушшур. Бир һәфтә соңра, мајын 14-дә мәтбуатда бу хусусда мүфәссәл бир мүхбир мәктубу дәрч едилмишdir. «Шамахыда мүсәлман гираэтханасының рәсми-күшады» адланан һәмин мәктуб тәнтәнә мәрасиминдә иштирак едән шәхсләр, айры-айры натигләрин чыхышлары, Бакы, Тифлис, Гори, Салҗан вә башга шәһәрләрдән көндәрилмиш тәбрик телеграммлары һагтында айдын тәсәввүр вермәккәдир.

Китабхананың тәнтәнәли ачылышиның беш нәфәр натиг чыхыш етмишdir. Онлардан бири дә халг шаири Сабир иди. Динләјичиләр тәрәфиндән һәрарәтлә гарышланан Сабир гираэтхананың ачылması мұнасибәтилә гәләмә алдығы мәнзум тәбрикини охумушшур. Шаириң чыхышы јығынчагдақылара дәрин тә’сир бурахмышдыр. Бу тә’сири мүхбир мәктубунун мүәллифи белә сәчијјәләндирир: «М. Әләкәр Сабир һәзәратдан мә’зүн олуб, гираэтхана үчүн иншад етдији тәбрик намәсими охуду. Әһли-мәчлис тәһиснатындан әлавә, бир мәнүд хәл’әт илә дәхи мүшарилеји мүхәллә’ бујурдулар»².

Сабириң бурада охудуғу шे’ри вә онун сонракы талеји һагтында дәгиг мә’лumatымыз жохдур. Бу хүсусда анчаг шаириң мұасирләринин хатирәләрinden бә’зи гејдләрә раст кәлирик. Тәнтәнәли ачылышиның иштиракчысы олан гочаман мүәллим Чәмо Чәбрајылбәјли 1936-чы илдә мәтбуатда дәрч етдији вә 1962-чи илдә шаириң анадан олмасының јүз иллији мұнасибәтилә бурахылан «Мұасирләри Сабир һагтында» мәч-муәсинә дахил олмуш (сәh. 190—192) хатиратында дејир: «Сабир 1907-чи илдә Шамахы зијалыларының иштиракы илә ачылмыш күтүбхана вә гираэтхананың рәсми-күшады мұнасибәтилә сөјләдији «Елм» мәнзумәсинин сурәтини мәнә вә’д етдисә дә, алмаг мүјәссәр олмады. Эсәр тапылмыш олса әдәбијатымыз үчүн бөյүк бир зәнкінликдир. Мәнзумә о дәрәчәдә көзәл иди ки, күтүбхана hej’ети Сабириң мұкафатланмасыны гәрара алмышды»³.

Чәмо Чәбрајылбәјлинин сон илләрдә чап олунмуш «Хатирәләрим» адлы мемуарында исә бу мәсәлә илә әлагәдар даһа кениш мә’лumat вардыр. Китабын «Тәрәгги әламәтләри» фәслиндә Шамахы китабхана-гираэтханасының ачылmasына хүсүси бөлмә һәср олунмушшур. Китабхананың тәшкili үчүн

¹ Бах: Әмир Тағыјев. Азәрбајҹанда педагоги фикрин инишиафы тарихидән. Бакы, 1961, сәh. 77.

² «Һәјат» гәзети, 14 мај 1906, № 103.

³ Чәмо Чәбрајылбәјли. Сабир һагтында хатирәләр. «Әдәбијат гәзети», 24 нојабр 1936, № 29.

көрүлмүш һазырлыг ишләрини мүфэссәл тәсвир етдиңдән соңра хатирә мүәллифи җазыр:

«Бу гајда илә чүрбәчүр маниәләрә, даннаглара баһмајараг, шаирләрин вә тәрәггипәрвәр адамларын көмәји илә 1907-чи илә гәдәр һазырлыг ишләри давам етди.

Нәһајәт, 1907-чи илин ијул аյында гираәтхана-китабхана ачылды.

Китабхана вә гираәтхананын тәнтәнәли ачылышына хејли адам јығылмышды.

Тејмур аға Худавердиев Шамахынын тарихиндән, китабхана вә гираәтхананын мәдәни очаг олдуғундан, әһәмијјәтиңдән данышты. Әзиз шаиримиз Аббас Сәһһәт сөз алыб гисмән нәср, гисмән дә нәэм илә көзәл чыхыш етди.

Сонра да сөз мәрһүм Мирзә Әләкбәр Сабирә верилди. Шаир утана-утана, әли әсә-әсә, чибиндән узун лент шәкилли кағызыны чыхартты. Һәмин кағыза жазмыш олдуғу «Елм» адлы ше'рини охуду. Тәессүф ки, бу ше'р «Ионһопнамә»јә дүшмәмишдир.

О заманлар гәза рәиси Фјодоров фамилијалы, нисбәтән, маарифпәрвәр бир шәхс иди. О да чыхыш етди вә гыса тәбрик сезүндән соңра деди: «Үмидварам ки, бурасы анчаг мәдәнијјәт очагы олачаг вә башга тәшәббүсләрә бурада мејдан верилмәјәчәк».

Аббас Минасазов, Нәчәф Садыгов, Эли Исмајылов вә мән чыхыш едиб китабхананын инкишафы үчүн әлимиздән кәләни әсиркәмәјәчәјимизә сөз вердик»¹.

Хатирәдән кәтиридијимиз бу сәтирләри китабхананын ачылмасындан чәми бир һәфтә соңра мәтбуатда дәрч едилмиш вә јухарыда адыны хатырлатдыгымыз мәгалә илә тутуштурдугда, онларын арасында бир сыра чидди мәэмүн фәргләри олдуғу мејдана чыхыр. Бу да тәбиидир. Чүнки 80 илә јаҳын бир һәјат јолу кечмиш халг мүәллиминин өмрүнүн сон ҹагларында гәләмә алдығы бу хатирәләр, китабын мүгәддимәсиндә дә дејилдији кими, «узун мүддәт апарылан күндәлик әсасында» жазылмамыштыр (сәh. 13). Гочаман маариф хадими даһа чох өз јаддашына әсасланмыштыр. Она көрә дә хатирәләрдә бир чох дәгиг олмајан, һәтта јанлыш мұлаһизәләрә дә тәсадүф едирик.

Хатирәдәки нөгсанлары көстәрмәји зәрури вә фајдалы билирик. Бир дә она көрә ки, мүәллифин бурада сөјләдији јанлыш мұлаһизәләри елми әдәбијјата да ѡол тапмыш, бир сыра тәдгигатчыларын әсәрләринде² дөнә-дөнә истифадә олунмуш, аз гала «илк мәнбәјә» чеврилмишdir. Тәкчә Шамахы гираәтханасынын ачылышына һәср олунмуш сәтирләрдә хатирә мүәллифи, мәсәлән, ашағыдақы сәһвләре ѡол вермишdir:

¹ Чәмо Җәбрајылбәјли. Хатирәләрим. Бакы, 1966, сәh. 66.

² Бах: Камал Талыбзадә. Аббас Сәһһәт. Бакы, 1955, сәh. 17—18.

Эввәлән, Шамахыда күтләви китабхана 1907-чи илин ијү-
лунда дејил, 1906-чы илин мајында ачылмышдыр.

Иккинчиси, мұхбир мәктубундакы: «...гәзавәтпәнәни-һәэрәт
Начы әфәнди бир нитги-мүффид бујуруб гираәтханәнин ә'ла
дәрәчәдә фаядалы бир мәкани-шәриф олдуғун әһли-мәчлисә
билдириб вә бу мәканы өз исми илә мұсәмма сахламаг, жә'ни
һәңгігәтдә бир әдәбијатда даир ханә галмасы хүсусунда тәөси-
јәләр бујурдулар» — сөзләрини хатирәдән кәтиридијимиз:
«Умидварам ки, бурасы анчаг мәдәнијәт очағы олачаг вә
башга тәшәббүсләрә бурада мејдан верилмәјәчәк» — сәтирлә-
ри илә тутуштурдугда айдын олур ки, Шамахы газысынын
тәөсијәси хатирәдә началникин нитги кими тәгдим едилмиш-
дир.

Үчүнчүсү, гираәтхананын ачылышина гәза рәиси Фјодоров
жох, рәис әвәзи Афанасјевски чыхыш етмишdir. О күн-
ләрдә Фјодоров гәза рәиси дејилди. Рәис вәзиғесини мұвәггә-
ти Афанасјевски ифа едирди. Фјодоров гираәтхананын тәшки-
линдән тәхминән ики аj сонра, 1906-чы илин ијул аյында
Шамахыја гәза рәиси тә'јин олунмушdur. Халг шаири Саби-
рин 1906-чы ил ијулун 24-дә мәтбуатда дәрч етдириди вә
«Хөнгөннамә»нин јалныз сон нәшринә дахил едилмиш мәга-
ләсіндәки: «тазэ варид олмуш началникимиз капитан Фјодоров
чәнаблары» ифадәси¹ дә бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг
едир.

Дөрдүнчүсү, хатирә мүәллифи јығынчагда шаир Аббас
Сәһһәтин, Эли Исмајловун вә өзүнүн чыхыш етдикләрини
көстәрир. Аббас Сәһһәт илә Чәмо Чәбрајылбәјлинин чыхыш-
лары барәсиндә мұхбир мәктубунда һеч бир мә'lумата раст
кәлмирик. Эли Исмајловун чыхышына кәлинчә, демәк ла-
зымдыр ки, китабхана ачылан күнү о, Шамахыда олмадығын-
дан јығынчагда шәхсән иштирак едә билмәмишdir. Бу барә-
дә мәгаләдә дејилир: «Аббасбәj Минасазов чәнаблары Гори-
дән, Тифлисдән, Бакыдан, Салјандан... көндәрилән телеграм-
лары чамаата охудулар. О чүмләдән мүәллимләр Эличаббар
Исмајлов (хатирәдә Эли Исмајлов кими көстәрилир —
М. М.) вә Бабабәj Сәфәрәлибәјовун телеграмлары иди ки,
һәр бири беш манат да ианә етмишдиләр. Чамаат исә теле-
грам көндәрән зәвата гайбанә ризамәндлик илә тәшәккүр ет-
диләр»².

Нәһајәт, хатирәдә, Сабирин ше'r охумасы илә әлагәдар
ишләнмиш «утана-утана», «әли әсә-әсә» кими ифадәләр дә
диггәтә вә ислаha мөһтачдыр. Бунларын һеч бири халг шаи-
ринин вүгарлы тәбиәтинә, поетик сөз усталарына мәхсус три-
бун характеристика үйғун дејилдир. Сабирин чыхышынын динлә-
јичиләр тәрәфиндән һәрарәтлә гарышланмасы вә бурахдыры

¹ «Нәһајат» гәзети, 24 ијул 1906, № 162; М. Э. Сабир. Ионгопнама,
3-чү чилд. Бакы, 1965, сәh. 159.

² «Нәһајат» гәзети, 14 мај 1906, № 103.

ичтимаи-бәдии тә'сирі дә һәмин ифадәләрлә қәскин зиддијәт тәшкіл едир.

Еjни тә'сир күчүнү биз Сабириң Мүзәффәрәддин шаһын вәфаты мұнасибәтилә гәләмә алдығы вә һәмин күнләрдә јығынчагда охунмуш әсәрләриндә дә аjdын көрүрүк. 1907-чи илин јанварында чап олунмуш бир мәгалә бу өчөтдән диггәтә лаижгидир.

Мүзәффәрәддин шаһын вәфаты илә әлагәдар Шамахыда тәшкіл олунмуш тә'зијә мәчлисинин кениш тәсвирини верән һәмин мәгаләдә охујуруг:

«Имамлы мәсчид мәктәбинин мүтәэллимләри өз мүәллимләри Мир Бағыр илә берабәр мәсчидә дахил олуб, Ә. Сабир Тәһирзадәнин мәғфур Мүзәффәрәддин шаһ вәфаты мұнасибәтинчә иши етди:

«Гәрини-мәғfirәt гыл, ja илаһи,
Мүзәффәрдин вәфалы падшани» —

сурудуну бир сәс илә ахыра кими охудулар. Бу әтфали-мә'сүмләрин ләһни-мәһзунанәләри һазыруни бәғајет мүтәэссир етди.

Суруд тамам олдугда Ә. Сабир Тәһирзадә үләмадән мә'зүн олуб, минбәр үзәринде мәктүбән шаһ һәзрәтләринин вәфаты мұнасибәтинчә һүрријәтә аид бир нитг охуду»¹.

Истәр лирик, истәрсә сатирик ше'рләrinde азадлыг вә истигбал мотивләрини дөнә-дөнә тәрәннүм едән бөյүк шаир, көрүнүр, Мүзәффәрәддин шаһын вәфаты мұнасибәтилә сөјләдији һәмин нитгинде дә ejни мотивләри өн плана чәкмишdir. Тәэссүф ки, јухарыда нағбында бәhc етдијимиз «Елм» мәнзүмәси кими, шаирин «һүрријәтә аид охудуғу» бу јазылы нитгинин мәтни дә бизә кәлиб чатмамышдыр.

5

1907-чи илдә Сабир мәтбуатда «Заман нә истәјир? Амма биз...» адлы бөйүк бир мәгалә илә чыхыш етмишdir. Адындан да көрүндүjу кими, мәгалә мүәллифи чох мүнүм бир мәвзуя тохунмуш, өз охучусуну дөврүн, заманын тәләбләри илә таныш етмәjә чалышмышдыр. Филологи елмләр намизәди Ի. Сәмәдзадә дөгру дејир ки, «Заман нә истәјир?» мәгаләси «чәһәләтин, гәфләтин элеjинә јазылмыш гијмәтли әсәрdir. Мүәллиф заманын, әсрин ганун вә тәләбләрини бүтүн бачарығы илә охучуларын нәзәринде чанланыштырыр, халгыны јени әсрин руһуна мұвағиф һәрәкәт етмәjә чағырыр»². Бу мәгалә заманы — азадлыг угрунда мұбаризә илләрини дәриндән дәрк вә тәсдиг едән ингилабчы демократ вә маарифпәрвәр шаирин мә'налы чағырышы кими сәсләнир.

¹ «Иршад» гәзети, 11 јанвар 1907, № 8.

² Ի. Сәмәдзадә. Сабириң бир публисистик әсәри нағбында. «Эдәбијат гәзети», 22 июл 1946, № 20.

Әсөрин әввәлиндә Сабир «милләтә, миллијјәтә көмәк» неге-
теји-нәзәриндән инсанлары үч әсас група (ушаглар, чаванлар
во гочалар) бөлүр. Соңра да қәңчликтән, азадлыг уғрунда
мұбариждә, әлемнің тәрәггиси вә инкишафында қәңчлијин
ролундан кениш бәһс ачыр, онлары халғын қәләчәк хиласкар-
лары, әсил сәадәт мұбариzlәри кими сәчијјәләндир. Қәңч-
лијин көзәл мә'нәви кејфијјәтләrinә, билик вә идракына, ағыл
вә камалына јүксәк гијмәт верән тәрәггипәрвәр шаир деир:

«Анлашылды ки, милләтин, пишрәфтинә, сәадәtinә баис
олан... чаванлардыр.

Амма һансы чаванлар? Буласы бөјүк суалдыр. Чавабына
иңзимн е'тираф илә буны дејә биләрәм ки, о чаванлар раһи-
ничата, тәриги-сәадәтә дәлил, нағыл ола биләр ки, охумуш
олалар, али мәдәрәсәләрдә тәһсили-елм, тәһсили-кәмалат ет-
миш олалар. Ана дилләриндән... зијадәсинчә дә олмаса, кафи
гәдәр хәбәрдәр олмуш олалар...»¹.

Сабирә көрә мәһз белә қәңчләр — елм, билик вә камал са-
һиби олан қәңчләр халг иши уғрунда, азадлыг уғрунда фәал
мұбариzlәр ола биләрләр. Мүәллиф көстәрир ки, инди елм,
мәдәнијјәт, ингилаб әсридир. Қәңчләр заманын руһуна мұва-
ғығ һәрәкәт етмәли, елмин әсасларына жијәләнмәк вә камала
чатмаг үчүн һәр чүр чәтинлијә синә кәрмәли, мөһкәм ирадә
саһиби олмалыдырлар. Мұвәффәгијјәтин рәһни мәһз бунда-
дыр.

Вәтәнпәрвәр шаир қәңчләrimizин ана дилиндә тәһсил ала
билмәмәсинин сәбәбләри үзәриндә дә этрафлы дајанмыш,
«милләтдән, миллијјәтдән бихәбәр олан» зијалылары кәскин
тәңгид атәшинә тутарағ бунун фачиәли бир һал олдуғуну
тәэссүфлә хатырлатмышды. Мүәллиф бу барәдә деир: «Нејф
ки, мәэттәэссүф буны сөjlәj биләрәм ки, милләтимизин авам
чаванлары чох-чохдур. Милләтдән, миллијјәтдән бихәбәр олан-
лары даһа чохдур. Нә тәэссүфлү бир һал! Бундан даһа бөјүк
тәэссүф олуначаг буласыдыр ки, охумуш чаванларымыз дәхи
әксәрийјәт илә ана дилиндән... лазымынча хәбәрдәр ола бил-
мәјибләр. Эчәба, бу тәгсир кимдәдир, охумушларымыздамы?

Хејр! Хејр! Тәгсир бизим мәктәбсизлијимиздәдир, үсули-чәдид
үзрә тәшкіл олунмуш мүнәсәбәттән мәктәбләrimiz олмамасында-
дыр».

Башга маарифпәрвәр јазычылар кими, Сабир дә мәктәби,
маарифи идеализә едир. Маариф вә мәдәнијјәтә бөјүк үмид-
ләр бәсләjән тәрәггипәрвәр шаир «дәрдин чарәсими» мәктәбдә
көрүр:

«Даһа о заманлар кечди, мәдәнијјәт, һүрријјәт заманы
кәлди.

Нәр бир дәрдин, илләтин чарәсими бахмаг заманы јетишди.
Эчәба, бизим дәрдимизин чарәси вармы? Бәли! Бәли!.. Билир-

¹ «Таза һәјат» гәзети, 19 сентябр 1907, № 124.

мисән чарәмиз нәдир? Бәли, чарәмиз, ән бөјүк чарәмиз мәктәбdir. Мәктәб, јенә мәктәб! Йелә исә hәр шәһәрдә, бачардыгча hәр кәнддә иштијаг илә, иттифаг илә мәктәб ачмалы, мәктәби-исламијә ачмалы; исламын о мә'сум балаларын саф гәлбләрини елм вә мәариф нури илә тәнвир етдиңдән соңра эчнәби дилләрини дә нә гәдәр охунур-охунсун, охутмалы; өвләди-вәтәни тәрәггијә, мәдәнијәтә исал етмәли... бунунчун дә чалышмалы!

Амма кимләр чалышмалы? Зијалы чаванлар! Чүнки исләм милләтинде мәктәби пул ачмаз, пуллулар да ачмаз, нә төвр олса да охумуш, зијалы чаванлар ачарлар. Зира пуллуларымыз эксәријјәтлә авам олдуглары учун мәктәбин файдәсини, мәнфәэтини, хејрини кәмалынча дүшүнмәзләр. Дүшүнмәдикләри учундур ки, бу јолда сәрфи-һиммәт едиб пул да хәрчләмәзләр. Амма охумуш, гејрәтли чаванлар о авам әнијианы мәариф јолуна тәшвиг, тәрғиб едиб дә мәктәб ачдыра биләрләр¹.

Сабир 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә, јатмыш, мәзлүм халгларын артыг гәфләт јухусундан аյылдыглары, азад, хошбәxt кәләчәк уғрунда гызын мубаризәјә башладыглары бир вахтда «милләт хадимләринин», «пуллуларын» фәәлијјәтсиз, тәшәббүссүз галдыгларыны, заманын сәсинә, ҹагырышына чаваб вермәдикләрини көрүб од көтүрүр, «Еj ваһ, нә гәмли һаләт, нә јаман рәзәләт, аман аллаh, бу кирдаблар бизи боғур, биз hәлә гафил дуруруг» — дејә, әзәмәт вә гәзәб долу сәсини учалдыр, доғма халгыны зәманә илә аяглашмаға, тәрәгги вә јүкәлиш ҹагырыр.

Мәгалә зијалылара, кәнчләрә мүәллифин мә'налы мүрачиәти илә битир: «Һәркәh сиз бу шанлы вәзифәнizi лајигинчә јеринә јетирсәнiz, јегин ки, јегин единиз ки, зәнчири-әсарәтдә, гејди-чәналәтдә боғулуб галмыш миллиәтдашларынызы гәрг олдуглары вәртеji-һәлакәтдән саһили-ничата чыхарда биләрсиз. Мәктәб ачдырын, мәктәбләр ачдырын, та ки, нәтичәсindә о биз дејән охумуш, бөјүк охумуш, ана дилиндән... хәбәрдар олән чаванлар саһәраји-меjdани-тәрәгги олсунлар. Бир дә тәгезаји-зәманы мұлаһизә едиб дә иш көрмәли. Билирмисиниз заман нә истәјир? Амма биз...».

Бу илләрдә маариф, мәктәб, кәнч нәслин тә'лим вә тәрбияси Сабири ән чох мәшғул едән мәсәләләрдән бири олмушудур. Бу һәмин дөвр иди ки, бөјүк шаир имтаһан вериб мүәллимлик вәсигәси алыр, маарифпәрвәр зијалыларын көмәји илә Шамахыда мәктәб ачыр, достларына јаздығы мәктубларын бириндә дедији кими, «үсули-тәдрисин әмәли олараг ганун вә гәваиди» өјрәнир, «мәктәбә лазым олан үлумә» бәләд олур².

Шаирин педагоги фәәлијәти онун әдәби-бәдии јарадалычы-

¹ «Тазэ һәјат» гәзети, 19 сентябр 1907, № 124.

² М. Э. Сабир. Йопнопнамә, 3-чу чилд. Бакы, 1965, сәh. 223.

лығы үчүн зәнкүн материал вермишdir. Педагожи фәалиjјәтиндә гарышылашдығы маниә вә өткөнликләр Сабирин hәм ше'рләриндә, hәм дә публисист әсәрләриндә парлаг әкс олунмушdur. Халг шаири бу заман гәләмә алдығы сатираларында «үсули-чәдид» мәктәбләрләрindән вайимәjә дүшән мүртәчеләри, «өвләди-вәтәнин» тәрбиjәси үчүн бир гәпик пул вермәjән пуллularы, мәктәб чохалдыгча чиби бошалан руhаниләри, «Огул мәнимdir әкәр, охутмурам, әл чәкин!» — дејиб, өз ушағыны мәктәbdәn чәкән авамлары кәssин тәngид атәшинә тутурду («Bah!.. бу имиш...», «Охутмурам, әл чәкин!», «Арзу», «Бу бојда!..», «Вермирәм а!..», «Нечин мәктәбә рәғбәtim олмајыр?» вә с.).

Сабир кениш халг күтләләринин өз инсанлыг hүгугларыны дәрк етмәси үчүн онларын айымасына, маарифләнмәсинә мүһүм шәртләрдән бири кими бахырды. Бу ишдә мәктәбин мүһүм ичтимаи-тәрбиjәви ролуну нәzәрә алан шаир елмләrin jaýylmasы үчүн jени типли мәктәбләр ачылмасыны зәрури не-саб едири. Лакин буржуа-мүлкәдар ағалар вә набелә, онларла hәмфикар олан руhаниләр мәктәбләrin ачылмасына hәр vasitә илә мүгавимәt көстәрир, чидди манечилик тәrәdiridlәr. Бунун да сәбәби аждын иди. Jени типли мәктәбләrdә tәh-sil алаллар дүнjәви елмләri өjрәndикдәn соңra din хадим-lәrindeñ күтләvi сурәтдә үз дөндәрирдиләr. Беләliklә, ruhаниләrә чидди мадди зәрәр дәjir, онларын чибләri бошалырды. Сабир «Нечин мәктәбә рәғбәtim олмајыр?» мисрасы илә башланан сатирасында мәктәbin ичтимаи әhәmijjätini вә буна руhаниләrin мәnfi мұнасибәtinи көстәrәrәk дејири:

Вә бир дә бу мәктәблиләр бил'умум
Охурлар кәмалынча али үлум,
Едиrlәr бизә соңra jекsәr hүчум,
Бунунчүн она рәғбәtim олмајыр!
Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр..!

Еjни идеялары Сабир публисист әсәрләrinde дә ирәли сүрүб әссасландырырды. О, мәгаләlәrinde күчлү мәнтig вә elmi dәlliлләrlә mәktәbә дүшмәn олан «кисәduстлары» ifsha еdir, геjрәtli вәtәndashларыны «елм вә тәrbijә ачлары олан» вәtәn өвләdьина көmәk көstәrmәjә, миlli mәktәblәr, kitab-hanalar ачmaғa чағырырды. Mәgalәlәrinin биrinde мүэллиf дејири: «...бизim шәhәrdә mәktәbin вә fajидati-mәktәbin нә олдуғun билмәjәnlәr чохдур, hәttä үсули-чәдид үзrә tәdrisin адындан белә горханлар dana зијадәdiрләr... Bә'зәn әrbabi-гәrәzләr, jә'ni kisәduстlар, xudpәrәstlәr, — mәktәb ачылтыr исә kisәlәrindeñ пул аlyныr, — горхусундан үсули-чәdидәni әvamunnaсын нәzәrләrinә bir әmri-gәbih вә bir әmәli-namәshru' kimi көstәriрlәr. Одур ки, il jaрым бундан

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 16 маj 1910, № 19.

әгдем тәшәббүсүндө олдуғумуз мәктәби-миллийјәмиз бу һала кими әлачпәэир олунға билмәйір. Һәр вәттеги ғадамат олунур исә инсафа јараашмајан бир шақын бурахылыб, өз кисәләрини мұһафизә етмәк үчүн өвләди-вәтәни, елм вә тәрбијә ачлары олан өвләди-вәтәни ачындан өлдүрүб мәһв вә набуд етмәк истәйир-ләр»¹.

Сабир варлы синифләрин елм, маариф вә мәдәнијетә гаршы мәнфи мұнасибәтләрини көрүб онлардан үз дәндәри, беләләрини халг, вәтән вә милли гејрәт һиссингән узаг олдугарына көрә иттиһам едир. «Инди мәним кисәдустлара дејәчәк бир сөзүм жохдур; гој онлар бу ләамәт илә мұһафизә ет-дикләри кисәләрин гәбирләринә апарсынлар; гој онлар миллиәт өвләды дејил, өз өвләлларын да охутмасынлар» — дејә, варлылары тамамилә рүсвај едир, охучуда онлара гаршы гәзәб вә нифрәт һиссини даңа да күчләндир.

Лакин бәյүк шаир халғын гүввәсинә инамыны һеч вахт итирмир, кәләчәjә никбин нәзәрләрә бахырды. О, гәлбләри халга вә вәтәнә хидмет етмәк ешги илә дејүнән гејрәтли вәтән-дашларына, маарифпәрвәр зијалылар мұрачиәт едир, «Мәним бир тәвәggәм, бир хәнишим вар исә — исламијет гәдри, инсанијет рүтбәси, миллийјет шә'ни, мәариф дәрәчәсі таны-јан гејрәтмәндани-вәтәнимиздәндир» — дејәрәк, өз үмидини мәһіз онлара бағлајырды.

Буна көрә дә халг хадимләри вә маарифпәрвәр зијалыларын вәтән өвләдүнүн сәадәти, истигбалы наминә етиди һәр бир хеирханә, мәдәни тәшәббүс Сабир тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланыр, дәрһал гызын мұдағиә едилди. 1906-чы илдә Шамахыда реални вә рус-мұсәлман мәктәбләринин ачылмасы, китабхана вә «басмакана» тәшкилинә даир мәсәлә музакирәсі белә мәдәни тәшәббүсләрдән олдуғу үчүн тәрәғиппәрвәр шаири севиндирмиш вә ону жени-жени мәгаләләр жазмаға руһландырышты. Филологи елмләр намизәди Н. Сәмәдзадә бу мәсәләдән данышаркән дејир: «1906-чы илдә Шамахы маарифпәрвәрләринин тәшәббүсү илә Шамахыда реални мәктәбинин ачылмасына изн верилир. Шаир бу нағисәдән руһланараң «Иршад» гәзетинде кичик бир мәгалә нәшр етирир ки, бундан да мәгсәд бу шад хәбәри халга чатдырмаг вә халг балаларыны мәктәбә тәргиб етмәкдир»².

Фактлар тамамилә мүәллифин бу мұлаһизәсинин әксинәдир. Ахтарышлар көстәрир ки, Шамахы реални мәктәбинин ачылмасына даир Сабир «кичик бир мәгалә» дејил, һәмин мәсәлә илә әлагәдар олары «Нәјат» вә «Иршад» гәзетләринде бир силсилә мәгалә дәрч етиришишdir³.

¹ «Тазэ һәјат» гәзети, 6 мај 1908, № 101.

² Н. Сәмәдзадә. Сабир бир публицист кими. «Әдәбијат гәзети», 31 мај 1947, № 15.

³ Бах: «Нәјат» гәзети, 24 август, 3 сентябр 1906, № 189, 194; «Иршад» гәзети, 9, 16 октябр, 17 нојабр 1906, № 237, 243, 266 вә с.

Маарифпәрвәр шаир мәктәб мәсәләсинә даир илк мәгаләни 1906-чы илтин августунда јазмышдыр. О, һәмин мәгаләдә охуучуларына белә бир шад хәбәр верирди ки, «Шамахыда букунку маарифдуст бабалар кәләчәкдә вәтәнин вә өвләди-вәтәнин тәрәгги вә тәалиисин анчаг охумагда мүшәнидә етдикләриндән Шамахының 2-чи частында ваге Дәрәмәһәллә ады илә мәшһур отан бир гит'ә хараба јери өз хәрчләри илә руси вә мүсәлмани мәдрәсә бинакүзарлығындан өтрут губернатордан эризә васитәсилә тәвәгге етмишдиләр. Бу ахыр күнләрдә изнинә мүвәффәг олдуглары үчүн һәмин јерин нәгшеји-мүсвәддәсин губернатор диванханасына көндәрибләр. Вә бу хүсусда ианә дәфтәри ачылыб... Иншаллаһ, мәдрәсәнин тәсдиг хәбәри јетишдикдә тә'миринә шүру олунмагла бәрабәр кафи гәдәринчә пара ианәсинә мәтлуби-вәчі илә гејрәт көстәрилмәсинә үмидвар олуруз»¹.

Сонракы мәгаләләриндә мүәллиф «реални ушголанын тәшкүлиндән өтрут» артыг губернатор тәрәфиндән попечителә көстәриш верилмәсиндән, мәктәб үчүн мадди вәсait топланмасындан, мүфәттишин кәлмәсиндән, билаваситә әмәли ишә башланмасындан бәһс едирди. О, Шамахыда истәр реални, истәрсә рус-мүсәлман мәктәбләринин ачылмасына вә онларын сәмәрәли фәалијәтинә даир јаздығы мәгаләләринин бириндә дејирди:

«Өтәдән бәри арзусунда олдугумуз реални ушголанын изнинә вә шүруинә мүвәффәгијәтимиздән маэда әнгәриб заманда руси вә мүсәлмани ушгола тәшкилинә дәхи наилијјәтимизә мүтмәнн олдугумуз үчүн чәмаәтимизин, әләлхүс мәрифмәндәнларымызын фөвгәл'адә мәсәррәтләриндән наши нечә бир әһәмийјәтли әмрин ичрасына һиммәт едилиб, гејрәт көстәрилмәкдәдир...

Әмин олуруз ки, бу зијалы фикрин нәтичеји-мәһсулу олан... бојлә бинакүзарлыглар... керидә галмыш чәмаәтимизи вә мәрифсизликдән харабазара дөнән вәтәнимизи чиддән шәрәфләндирәчәк,... өвлад вә әһфадларымызын бәхтијаранә јашамагларына сәбәб олачаглар»².

Беләликлә, маарифпәрвәр шаир өз мәгаләләриндә Шамахы реални мәктәбинин ачылмасы просесини кениш шәкилдә ишыгъландырышдыр. Бу мәгаләләрлә јаҳындан танышлыг белә бир идлия үчүн әсас верир ки, Сабир Шамахыда мәктәб ачмаг барасында һәкумәтә эризә тәгдиминдән башламыш изн алымасына, бина тикинтиси үчүн мадди вәсait топланмасына, мүфәттишин кәлмәсинә, шакирдләrin гәбулуна вә нәһајәт, мәктәбин тәнтәнәли ачылышына гәдәр, — бүтүн мәрһәләләрини диггәтлә изләмиш, һәмин мәктәбин билаваситә тәшәббүсчү вә тәшкилатчыларындан бири олмушдур.

¹ «Нәјат» гәзети, 24 август 1906, № 189.

² «Иршад» гәзети, 9 октябр 1906, № 237.

Сабир јалныз мәктәбин ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини кениш халг күтләләринә изаһ етмәк вә онун әлејһдарларыны писләмәклә кифајәтләнмириди. О, набелә гызыны әмәли фәалийјэт көстәрир, бир мүддәт Шамахы мәктәбләринин бириндә көмәкчи мүәллим сифәти илә дәрс верир, ушагларын тәһсил вә тәрбијәси илә билаваситә мәшгүл олурду. Маарифпәрвәр шаир һәмјерлиси Султан Мәчид Гәнизадәјә јаздығы 1908-чи ил 17 август тарихли мәктубунда бу мәсәләдән бәһс едәрәк дејириди: «...Иштијаг вә мәһәббәтим елм вә мәарифәдир. Бојлә олдуғу үчүндури ки, беш ај олур ки, мәдари-мәишәтим олан дүкәнчыгазымы фүрухт едиб, үсули-тәдريسин әмәли олараг ганун вә гәваидин тәһсил үчүн фәзиләтмәаб Әбдүлхалыг әфендинин мәктәбинә кетмәклә бәрабәр, мәктәбә лазым олан үлүм мә дә кәсби-бәләдијәт етмишәм. Һала ики ајдан зијадәдир ки, о мәктәбдә ушаглара тә'лим едирәм. Һәм дә тә'лимими тәгdir едијорлар...»¹.

Бу мәктубундан аз соңра Сабир, ики илә јаҳын уғрунда гызыны мүбәризә апардығы ән бөյүк арзуларындан бирини һәгигәтә чевирир, габагчыл зијалыларын вә тәрәггиپәрвәр адамларын көмәји илә Шамахыда жени үсуллу бир ибтидан халг мәктәби ачмаға мүвәффәг олур.

Халг шаиринин өзү тәрәфиндән «Мәктәби-миллијјәмиз» дејә жад едилән, елми-педагожи әдәбијатда исә адәтән «Мәктәби-Үммид» адландырылан һәмин мәктәб вә онун тә'лим-тәдрис хүсусијјәтләри, фәалийјәти нағында мә'лumatымыз соң дәрәчә мәһідуддур. Сабирин педагогожи көрүшләри үзәриндә хүсуси тәдгигат апармыш педагогожи елмләр намизәди Эмир Тағыјевин «Мәктәби-Үммид» барәсиндә вердији мухтәсәр мә'лumat да мә'тәбәр мәнбәләрә эсасланмадығындан (мүәллиф бир дәнә дә олсун мәнбәjә истинад етмәмишdir) чидди елми әһәмијјәт кәсб едә билмир.

Эмир Тағыјев «Мәктәби-Үммид»ин синиф отагларыны, дәрс планыны, тә'лим хүсусијјәтләрини вә шакирд коллективини сәчијјәләндирәрәк јазыр: «Синиф отаглары лазымы гајда илә тә'мир едиләрәк, жени мәктәб шәраитинә уйғунашдырылышды. Мәктәб партасы, јазы тахтасы, әјани вәсait, хәритә, шәкилләр вә с. илә тәчhиз едилмишди... «Үммид» мәктәбинин дәрс планы, заманына вә мүһитинә көрә, мүтәрәгги халг мәктәбинин дәрс планларындан бириси несаб едилирди. Бу дәрс планына көрә мәктәбдә ана дили, фарс дили, несаб, чографија вә тәбиијата даир илк мә'лumat верилир, гур'ан вә шәрият дәрсләри дә тәддис едилирди. «Үммид» мәктәбинин дәрс планына чар һекумәти тәрәфиндән гадаған едилмиш ана дили, чографија, тәбиијат кими фәнләрин дахил едilmәси мүтәрәгги бир

¹ М. Э. Сабир. Һопһоннамә, 3-чу чилд. Бакы, 1965, сәh. 223.

һал иди, чүнки чар һөкүмәти халг мәктәбләриндә јалныз чүз'и савад, гур'ан вә шәриәт дәрсләринин кечилмәсинә јол верирди... Бурада охујан ушаглар јохсул балалары иди. Мәктәбин хәрчини өдәмәк үчүн әсас мадди мәнбә Сабирин өз пулу вә ушаглардан јығылан аз мигдарда тә'лим һаггындан ибарәт иди. Бу мәктәбдә тә'лим һаггы мүәjjән едилмәмишди, һәр кәс өз истәк вә имканына көрә мәктәбә јардым едириди. Бә'зи ушаг ајда бир манат, бә'зиси 50 гәпик тә'лим һаггы верирди. Мадди имканлары олмајанлар исә тамамилә пулсуз охудулурду. Һәтта мәктәб тәрәфендән јохсул ушаглара китаб, дәфтәр алмаг үчүн мадди јардым да көстәрилирди¹.

Маарифпәрвәр шаирин педагоги ирсинин өјрәнилмәси са-һәсиндә илк тәшәббүс көстәрән Әмир Тағыјевин, ағыр еһтијач ичәрисиндә јашамасына баҳмајараг Сабирин бу мәктәби «өз пулу илә, һеч бир јердән мадди көмәк алмадан тәшкил етмишди» — фикрини филологи елмләр намизәди Әзиз Мирәһмәдов һаглы олараг әсассыз сајыр. Тәдгигатчы јазыр: «Әввәлән, «Молла Нәсрәddин»дән һәр ај он манат гонорар алан вә о заман һеч бир башга јердән мәдахили олмајан шаирин «Үмид мәктәби»ни тәкчә өз һесабына доландыра биләчәји ағласыған шеј дејил; икничиси, вахтилә бу мәктәбдә охумуш оланлар бир-ики ушагдан башга, бүтүн галан шакирләрин ајда бир манат тәһисил һаггы вердикләрини сөјләјирләр².

«Үмид мәктәби» јени типли мәктәб иди, о заманлар дејилдији кими «үсули-чәдид» мәктәби иди. Бу мәктәби Сабир сон дәрәчә ағыр бир шәраитдә ачмышды, көһнәпәрәстләрин, гәдим моллахана тәрәфдарларының һәр чүр һүчумларына, һәдә-горхусуна мә'ruz галса да, маарифпәрвәр шаир өз јолундан дөнмәмиш, үрәкдән севдији вә кәләчәјинә бөյүк үмидләр бәсләдији үмумхалг ишини әэм вә мәтанәтлә давам етдиришиләр. Сабирин нечә чәтин, дәзүлмәз бир шәраитдә ишләдији, вәтән өвладынын тәһисил вә тәрбијәси наминә нә кими мәһрумијәтләре дәздүйү барәсиндә аз-chox мүәjjән тәсәvvүр алмаг үчүн о күnlәrinin мәтбуатына өтәри дә олса нәзәр салмаг, Шамахыны вәзијjәtinә даир чап олунмуш јазылары нәзәрдән кечирмәк лазымды.

1909-чу илин ијун-ијул ајларында, «Үмид мәктәби»нин давам етдији күnlәrdә дөврүнүн танышмыш мүһәррирләриндән бири олан Һашымбәј Вәзиров Азәрбајчанын рајонларына сәфәрә чыхмышды. О, бир тәрәфдән нәшр етдији «Иттифаг» гәзетини кениш јајмаг, дикәр тәрәфдән дә рајонларда мәдәни-маариф ишләринин вәзијjәти илә таныш олмаг мәгсәди илә Жевлах, Нуха, Ағдаш, Көјчај, Губа вә бир сыра башга шәhәrlәri кәзмиш, сәфәр тәэссүратыны «Јол хатиратым» ады ал-

¹ Әмир Тағыјев. Азәрбајчанда педагоги фикрин инициафы тарихи. Бакы, 1961, сәh. 105—106.

² Әзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 38.

тында силсилә публицист гејдләриндә мүфәссәл тәсвир етмишdir.

Ијулун 6-да Ыашымбәј Вәзиров Шамахыја кәлмиш вә ијулун 9-на кими орада галмышдыр. Шамахыда олдуғу күнләрдә о, шәһәрин адлы-санлы адамлары илә көрүшмүш, кәңчләрин тә'лим вә тәрбијәси мәсәләсинин вәзијјәти илә марагланмыш, мөвчуд мәктәбләрдә олмушдур. Азәрбајчанын бу гәдим елм вә мәдәнијјәт мәркәзинин о күнләрдәки ачыначаглы вәзијјәти барәсиндә мүejjән тәсеввүр алмаг учун мүәллифин Шамахыја даир гејдләриндән кәтиридијимиз ашағыдақы бир нечә чүмләжә диггәт етмәк кифајәтdir.

«Шамахы јавыглашыр, лакин нәдән исә шәһәрдәп һеч бир дирилик асары, һеч бир варлыг нишанәси мушаһидә олунмур... Шәһәр бир нөв сакитликдир ки, куја әсла бурада ијирми-отуз минә балиғ чәмаэтдән бир нам вә нишан да јохдур»¹.

«Бичарә Шамахы бир елә һала галыб ки, бу күн нәйинки Гафгаз гит'әсиндә, бәлкә тамам аләмдә Шамахыја бәнзәр дәхи бир кәнд, я бир гәсәбә галмыјыб. Мәктәб, тә'лим вә тәрбијә сөзүнүн әвәзиндә һәр јердә ешидилән анчаг тәкфир, тәл'ин вә баби сөзүдүр»².

«Шамахы бөјүклюјүндә јердә анчаг маариф мүтәэллигатындан бирчә гираәтханә вар. Гираәтханәнин јахшы еви, китаплары, һәр нөв гәзетә вә журналлары вар исә дә, гираәтханәјә күндә бирчә нәфәрдән артыг адам кетмир... Сәбәб исә гираәтханәјә кирән шәхсин «баби» олуб чыхмасындан горхулмагды.

Мәктәб фәгәрәси исә Шамахыда ән јазыг кәлмәли бир һалдадыр. Бурада көһнә үсүл, је'ни чубуг вә фәләгга тәрәфдары о гәдәрдир ки, беш-он үсули-чәдид тәрәфдарынын аһ-наләси билмәрә бисәмәр галыр. Алты-једди ај мүддәттindән бәри милли бир мәктәбин күшады барәсиндә олан тәдбиirlәрә шәһәрин «мүтәдәјјин»нумаләри һәр нөв сәд чәкмәјә, һәр нөв сәдәмә вурмага чидду чәһд етмәкдәирләр»³.

Бу сәтирләр «Үмид мәктәби»нин тарихи әһәмијјәти вә фәлијјәти барәсиндә охучунун тәсеввүрүнү кенишләндирмәк нөгтеји-нәзәриндән гијматлидир. Бу мүһитдә, белә бир шәраитдә мәктәб ачмаг, һәм дә «Мәктәби-Үмид» кими јени типли, «үсули-чәдид» мәктәби ачмаг о гәдәр дә асан иш дејилди. Бу иш мәктәб саһибиндән хүсуси сәбр вә тәмкинлә јанаши, ейни заманда, әсил вәтәндашлыг чесарәти тәләб едирди. Мәктәб ачмаг нијјәтинә дүшән тәрәггиපәрвәр зијалы һәр чүр мадди вә мә'нәви ишкәнчәләрә мәрдликлә синә кәрмәли, лә'нәт вә тәфкирә һәдәф олуб «баби» адыны өз үзәринә көтүрсә дә, һеч шејдән горхамамалы, башладығы ичтимай-фајдалы ишин бөյүк кәләчәјинә инанмалы иди. Белә бир инам, белә бир вәтән-

¹ «Иттифаг» гәзети, 15 ијул 1909, № 161.

² Јенә орада, 19 ијул 1909, № 164.

³ Јенә орада, 20 ијул 1909, № 165.

дашлыг чесарети Сабирә мәхсус сәчијјәви сифәтләрдән бири, мүбариз шаирин көзәл мә'нәви кејфијјәтләриндән иди.

Јол гејдләриндән айдын көрунүр ки, Һашымбәј Вәзиров Шамахыда олдуғу күнләрдә «Үмид мәктәби»нә дә кетмиш, халг шаир Сабирлә көрүшмүш, мәктәбин дәрс планы, шакирләрин дәрсн мәнимсәмә дәрәчәси илә таныш олмушудур. Мүәллифин билаваситә бу мәсәләјә даир гејдләриндә охујурғ: «Үмуми милли бир мәктәб ачылмајыбса да, јарым мәхфи «гантрабат» сәјағында ики мәктәб давам ётмәкдәдир. Бу мәктәбләрин икиси дә бегәдри-имкан үсули-чәдидә јаҳын бир тәрзә идарә олунмагдадырлар. Эбил эфәндinin мәктәбиндә ушаглар үлуми-мүтәнәввиәдә, тарих вә ријазијјәдә тәчвид вә гираәти-гур'анијјәдә пәркардырлар, лакин шәријјат вә әгаиддә бир аз зәифдирләр. Сабир эфәндinin мәктәбиндә исә бу нәгсанат да билмәррә мәһв олуб, вагеэн ушаглар көзәл бир тәрзә тә'лим тапырлар. Эбил эфәндinin мәктәбиндә һифзус-сәһиһ вә саирләри кими ушагларын күчү аз дүшән елмләрә тәшәббүс олунубса да, Сабир эфәндinin мәктәбиндә мүbtәdi елмләр кечилир, лакин эсаслы вә давамлы кечилир»¹.

Сабирин мәктәби һаггында гејдләр мүәллифинин вердији бу мұхтәсәр мә'лumat маарифпәрвәр шаирин педагоги көрүшләрини өјрәнмәк үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Ҳусусән мүәллифин: «Сабир эфәндinin мәктәбиндә мүbtәdi елмләр кечилир, лакин эсаслы вә давамлы кечилир» сөзләри халг шаиринин мүәллимлик фәалијјәти үзәринә ишыг салмагла јанаши, «Үмид мәктәби»ндәки дәрс үсулунун характеристи вә хүсусијјәтләри һаггында да мүәjжән тәсәvvүр вермәкдәдир. Бу сөзләр Сабирин мәктәбиндәки тә'лим-тәрбијә үсулларының өз дөврүнә көрә бир даһа дүзкүн вә мүтәрәгги мәнијјәтдә олдуғуна дәлаләт едир.

Гејдләрин сонунда мүәллиф арзу вә мәсләһәтләрини дә билдириши, һәр ики мүәллими өз мәктәбләринин әнатә вә фәалијјәт даирәсини даһа да кенишләндирмәjә чағырараг јазмышдыр: «Бу мүәллимләрин һәр икисинә тәшәккүр едәндән сонра бир азча бунлары тәқdir етмәjи дә лазым билирәм ки, ғайәт горхаглыг илә рәфтар едиб, мәктәбләрин чәмаэтә дүрүст нишан вериб әналини ораја тәрғиб етмәkдәn ваз кечмәк илә Молла Эли вә саирләри кими чубугпәрәстләrin мәктәб дејилән фәнаханәләринин гапаныбы рәdd олмасына сә'j ётмирләр. Вагеэн бу ики мәктәбдәр бир гәдәр муттәhiд иш көрсәләр, дәхи шәһәрдә мәктәб намын гәсб едән құлхәнләр давам едә билмәз»².

«Үмид мәктәби»нин давам етдији күнләрдә реал һәјати мүшәнидәләр әсасында гәләмә алдығы «Bah!.. бу имиш дәрс-үсули-чәдид?!» мисрасы илә башланан мәшһүр сатирасын-

¹ «Иттифаг» гәзети, 20 июл 1909, № 165.

² Женә орада..

да Сабир мүэллимлиji заманы гаршысына чыхан маниә вә чәтиңликләри парлаг бәдии лөвһәләрдә экс етдириши дир. Эсәрдә шаир һәм јени типли мәктәбләрдән вাহимәјә дүшәп авамларын, «чубуг вә фәләгга тәрәфдарларынын» долгун, типик образыны јаратмыш, һәм дә сатирик ше'рин имканлары дахилиндә охучуну үмумијјәтлә «үсули-чәдид» мәктәбләриндә, о чүмләдән өз мәктәбиндә кечилән «мүбтәди елмләр»лә, тә'лим просесинин хүсусијјәтләри илә таныш етмәјә چалышмышдыр. Ше'рин ашағыдакы бәндләри бу чәһәтдән хүсусилә сәчијјәвидир:

Вердији дәрси ушага јаздырыр,
Һүччә демир, һәр әмалин аздырыр,
Каһ охудур, каһ чыхарыб қаздирир,
Бир демир өвлади-мүсәлманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-аяг ганды бу!..

Бир дә көрүрсән ки, олуб һејвәрә —
Элли ушаг банлады бирдән-бири,
Дәрс демә, құлмәли бир мәсхәрә!
Молла демә, мәсхәрәчүибанды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-аяг ганды бу!..

Дүз јери бир јупјумуру шеј ганыр,
Һәм дә дејир сүткада бир фырланыр,
Ај доланыр, көј дајаныр, күн јаныр,
Кафиրә баҳ, көр нә бәдиманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-аяг ганды бу!..

Инди бүтүн иш доланыб лағлага,
Дәрс охудур һәр башы фәсли чаға,
Етдији тәдриси илан, гурбаға,
Дәрс дејил, һәрзәү һәдҗанды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-аяг ганды бу!..¹

О заман Шамахыдан көндәрилмиш мұхбир мәктубларында да «Үмид мәктәби»ндә тәһисл алған шакирдләрин билик дайрәси, онларын ше'р вә сәнәтә олан марагы, дәрси мәнимсәмә дәрәчәсін ўуксек гијматләндирилир, Сабириң педагоги мәһәрәти һәмишә тәгdir едилirdи. Белә мәктублarda адәтән бајрам мұнасибәти илә Шамахыда кечирилән јығынчаглар нағында мә'лumat верилирди. Һәмин мә'лumatlardan айдын олур ки, бу јығынчагларда Сабир дә, онун шакирдләри дә фәал иштирак етмишләр. Һәм дә Сабириң шакирдләрiniң чы-хышлары јығынчагдакылara һәмишә дәрин тә'сир бағышла-мыш, һәрарәтлә гаршыланмышдыр. Мәтбуатда чап олунмуш мұхбир мәктубларынын бириндән кәтиридијимиз ашағыдакы сәтирләр бу чәһәтдән марагалыдыр. Јығынчаг вә онун иштирак-чылары нағында гыса мә'лumat вердиктән соңра мұхbir жазыр:

«Шәһәrimizdә олан хүсуси мәктәб мүэллимләrinдән бир

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 17 мај 1909, № 20.

нечэ нэфэр нөвбэ илэ һэр бири өз шакирданын мэчлисэ дахил едib, сүруди-ејдијјэ охунмагла назируну мэһизүз едијорлар иди. Лакин шајани-тэгdir олан мэһизүзийјэти-тамэ исэ анчаг Сабир эфэнди шакирданынын кэрек тилавэт етдиклэри гур-ани-шәриф вэ кэрек охудуглары сүруди-ејдијјэләринэ мәхсус иди.

Хассэ эфэнди мүшарилејин тэгрибэн алты јашында Мөһәммәд Элизадэ вэ он јашында һачыбаба Нәзәрзадә намларында олан ики нэфэр мүтәллимләринин минбәрдә чәмаэтэ гарши охудуглары мүэссир хитабеләри иди.

Элизадэ тэгазаји-синнин мәэмунча мүнасиб олан хитабеси чох фәсиһ, рәван вэ мәрбут бир суратдэ әда едијор иди. Нәзәрзадә исэ даһа зијадэ фәсиһ охудуғундан маэда: «Бабалар! Бу күн бајрам күнүдүр. Она көрө дэ биз өвладыныз сиздән бајрамлыг истәјирик. Амма ојлә бајрамлыг ки, бизим һалымыза мүнасиб олсун. О да бир мәктәби-миллидән ибарәтдир ки, орада тәрәгги едәк» — дејә, сөjlәдији чүмләләр нә гәдәр мүэссир иди.

Иштэ бојлә уфаг балаларын бу кими мәтанэт илэ охумалары мүәллимләринин шакирдана етдији хидмәтләринин чидди суратдэ олдуғун исbat едијор иди. Онунчун дә чәнабларына гарши изнари-тәшәккүр едирик¹.

Ени гијмәти Шамахыдан јазылмыш башга бир мәктубда да көрмәк мүмкүндүр. Шамахы реални мәктәбинин тәләбәси тәрәфиндән гәләмә алынмыш һәмин мәктубун бир јеринде охујуруг: «...Сонра «Үмид мәктәби»нин шакирдләри мүәллимләри Сабир эфэнди вэ һачыбала Заманов чәнаблары иләварид олуб, онлар да бир нәғмә, бир ниттө охудулар... Пејдәрпей охунан нитгләр чәмаэтдә бир һисси-миллийјэт вэ бир мејли-тәрәгги ојандырыб, пиш өз вәгт тә'сис етмәк нијјәтиндә олдуглары «Мәктәби-милли»нин билиттифаг вүчуда кәлмәјин арзу етдиләр².

Бу ваҳта гәдәр Сабир һагтында апарылан тәдгигатларда ушаглар учүн јазылмыш шे'рләрин әксәрийјэти шаирин «Үмид мәктәби»ндәки фәалийјэти илэ әлагәләндирилмишdir. Филологи елмләр намизәди Эзиз Мирәһмәдов халг шаиринин мәктәблиләр учүн јаздығы вэ нәшр тарихи сон илләрә гәдәр «мә'лум олмајан» әсәрләринин чохуну мәһз бу дөврүн әдәби мәһсулу кими гәләмә верир. О, һәмин әсәрләрин јазылмасы вэ нәшри тарихиндән данышаркән дејир: «Чох күман ки, шаирин мәктәб ушаглары учүн јаздығы вэ һәләлик тарихи мә'лум олмајан ше'рләринин дә чоху бу дөврә (мүәллиф 1908—1909-чу дәрс илини нәзәрдә тутур — М. М.) аиддир («Чамуш вэ сел», «Јаланчы чобан», «Молла Нәсрәддин вэ оғру», «Чүтчү», «Јаз күнләри», «Ушаг вэ буз», «Ағачларын бәһси» вэ с.). Бәлкә дә

¹ «Тәрәгги» гәзети, 8 январ 1909. № 6.

² Јен» орада, 5 апрел 1909, № 70.

бунлардан бир чохуну шаир хүсуси олараг өз шакирдләрине охутмаг үчүн јазмышдыр. Бунлардан бөյүк бир гисмийин анчаг мүэллифин өлүмүндән соңра чап едилмәси дә белә бир еңтимала эсас верир»¹.

Профессор Эзиз Шәриф исә, әксинә, ушаглар үчүн јазылмыш шे'рләри даһа сонраки илләрин, шаирин Бакыдакы мүэллимлик фәалийјати дөврүнүн гәләм мәһсулу кими сәчиijәләндирir. Сабир әсәрләринин русча нәшрине јаздығы изаһларда профессор Эзиз Шәриф һәмин мәсәләјә даир өз нөгтөji-нәээрини белә шәрһ едир: «Бу мәчмуәjә дахил едилән тәмсилләри вә ушаглар үчүн силсила ше'рләри Сабир Бакыда (1910—1911) мүэллим ишләjәркән јазмышдыр. Онларын бир һиссәси шаирин сағынында Бакыда мұхтәлиf мәтбуат органдарында, дикәр һиссәси исә шаирин өлүмүндән соңра чап олунмушшур»².

Сабирин ушаг әсәрләринин јазылмасы вә нәшри тарихине даир сөjlәнмиш бу мұлаһизәләрлә разылашмаг чәтиндир. Ыәр шеjdәn әvvәl, она көрә ки, Сабир мәктәб ушаглары үчүн тәсадуфдәn-тәсадуfә, әдәби-педагожи фәалиjәтинин бу вә ja дикәр мәрһәләсіндә деjил, мүнтәзәм сурәтдә јазыб-јаратмышдыр. 1906-чы илдә «Дәбистан» журналында дәрч етдириди «Мәктәб шәргиси» ше'риндән башламыш 1911-чи илдә хәстәлигинин шиддәтләнмәси илә әлагәдар олараг мәтбуатдан аjрылдығы сон күnlәрә гәdәr, — Сабир мәктәблilәri һеч ваҳт јаддан чыхармамыш, милли ушаг поезијамызын парлаг инчиләри сајылан бир сырға нәгмәләр, мәнзум һекајә вә тәмсилләр гәләмә алмышдыр. Вәтәn өвладынын тәһсил вә тәрbiјәси иши-на даим хүсуси гаjғы көстәрәn, бир мүddәt мәktәblәrдә билаваситә дәрс верәn бөjүк шаир балача вәтәndашларын өзүнә мәхсус аләминә, ушаг психолокијасынын инчәликләрина дәриндәn беләд иди. Бүтүн бунлар Сабирин ушаглар үчүн јаздығы ше'рләрдә өзүнүн е'чазкар бәдии ifadәsinи тапмыштыр.

Сабир исте'дадынын бу чәhәtinе хүсуси диггәт вә әhәmijjәt верәn мүасирләри вә гәләм достлары — илк мәктәб дәрслекләринин мүэллифләри халг шаири илә мүнтәзәм әлагә сахлаjыр, мәктәблilәr үчүн аjрыча әсәrlәr јазмасы барәdә она сифаришләр веририләр. Маарифпәрвәr шаир бу сифаришләри бөjүк мәмнуниjәтлә јерине јетирир, ушаг әдәbijätamызын гызыл фондуна дахил олмуш классик әсәрләрини јазыб-јарадыры. Сабирлә дәрслек мүэллифләри Аббас Сәhәt, Maһmudbәj Maһmudbәjov, Сүлеjман Сани Ахундов, Фәrhad Ағазадә вә башгалары арасында олан шәхси танышлыг вә достлуг да онларын бу әлагәләrinдә, јарадычылыг әмәкдашлыгларында мүһүм рол оjнаjыры. Бөjүк шаирин ушаглара

¹ Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 39.

² Сабир. Сатиры и лирика. Москва, 1954, стр. 291.

аид бир сыра ше'рләрини дөври мәтбуат органларында дејил, мәңгүл мәктәб дәрслекләриндә чап етдиrmәси дә бунунла әлагадар иди.

Халг шаиринин ушаглар үчүн жаздығы вә јухарыда адлары чөкілән ше'рләринин эксәрийjети илк дәфә «Биринчи ил» (1907), «Икинчи ил» (1908) вә «Жени мәктәб» (1909) дәрслекләриндә нәшр олунмушдур («Jaz күнләри», «Ушаг вә буз», «Ағачларын бәһси», «Чүтчү» вә с.).

Сабирлә дәрслек мүәллифләри арасындағы бу сәмәрәли жарадычылыг әлагәләрини XX әср Азәрбајҹан әдәби-нәзәри фикринин көркәмли хадимләриндән бири олан Фиридунбәj Көчәрли тәгdir едиб јүксәк гијмәтләндирмиш вә кәнч мүәллимләри халг шаири илә мүнтәзәм әлагә сахламаға чағырмышдыр. Бу чәһәтдәn Ф. Көчәрлинин 1908-чи илдә үчүнчү вә дөрдүнчү синифләр үчүн (о заман биринчи вә икинчи синиф дәрслекләри артыг нәшр олунмушдур) дәрслекләр тәртиб етмәjә тәшәббүс көстәрәn Абдулла Шаигә көндәрдији мәктублары диггәти чәлб едир. Фиридунбәj Көчәрли чаван мүәллимин бу тәшәббүсүнү алгышлајараг 1908-чи илдә Горидәn она жаздығы 5 декабр тарихли мәктубунда дејирди:

«Тә'лими-гираәт үчүн «Үчүнчү» вә «Дөрдүнчү ил»ин тәртибинә шүрү етмәјиниз шајани-тәһисин вә тәбриқдир. Бу китапларын јохлуғу тә'lim ишләrimизи керијә салыр. Умидварам ки, артыг диггәтлә hәр икисинә мұнасиб материал чәм едиб тәртибиндә гүсур гојмујасыныз.

Бизим шүәранын тә'лими-этфалә даир эсәрләри чох аздыр, демәк олур ки, hеч јохдур. Амма јөнә дә чалышыб сизә бир неча мәнзумат көндәрәрәm. Орада өзүнүз тәнгид нәзәриндәn кечириб мұнасиб оланлары китабыныза саларсыныз...

Бәрадәрим Маһмуд бәj Мирзә Эләкбәr Сабирә дәхи рүчү едибләр. Онун дәхи тәб'i-сәлим саһиби олмағы мә'lумунузදур...».¹

Фиридунбәj Көчәрлинин мәктубуну алдыгдан сонра Абдулла Шаигин халг шаири Сабирә мұрачиәт едиб-етмәдијини дәгиг билмирик. Мә'lум олдуғу үзрә, тәрәггиpәрвәr мүәллимин бу тәшәббүсү о заман баш тутмамышды. Лакин аз сонра үчүнчү синиф үчүн «Жени мәктәб» адлы дәрслек (1909) нәшр едәn мүәллифләр тәрәфиндәn Ф. Көчәрлинин төвсиеjеси нәзәрә алыныш, Сабир билаваситә hәmin дәрслек үчүн «Чүтчү» вә «Гарға вә түлкү» ше'рләрини жазмышдыр. Абдулла Шаигин өзү дә Сабирин вәфатындан аз сонра чап етдириди «Күлзар» дәрслејиндә (1912) халг шаиринин јарадычылығына вә әсәрләrinә кениш јер вермишдир².

Сабирин мәктәблilәr үчүн жаздығы ше'рләrin «бөjүк бир

¹ «Азәрбајҹан» журналы, 1967, № 6, сәh. 168. Мәктублары чапа филологиялық доктору Камал Талыбзадә назырламышдыр.

² Бу үсусда баҳ: Жагуб Исаев. Сабир-вә Шаиг. «М. Э. Сабир (Мәгаләләр мәчмүәси)». Бакы, 1962, саh. 247—248.

гисминин» анчаг шаирин вэфатындан сонра чап едилмэсн һагындакы фикир дэ јанлышдыр. Мэктэб ушагларына төһфэ силсилэснэ дахил олан ше'рлэрин һамысы мүэллифийн сағлыгында чадан чыхмыш, һэттэ бэ'зилэри бир нечэ дэфэ нэшр олунмушдур. «Honhopnamä»нин 1948—1960-чы иллэр чапларында адэтэн «Иллэри мэ'лум олмајан ушаг ше'рлэри» башлыгы алтында верилэн өсөрлөрин бөйжүк бир гисми дэ илк дэфэ 1910—1911-чи иллэрдэ «Сэда», «Нэгигээт», «Күнэш» вэ «Дени нэгигээт» гэзетләриндэ дэрч едилмишдир («Чамушчу вэ сел», «Жаланчы чобан», «Молла Нэсрэддин вэ огру» вэ с.).

Беләликлә, 1908—1909-чу иллэр Сабирин әдәби-ичтимай фәалийјэтиндэ чошгун јарадычылыг иллэри олмушдур. Бу заман тәрәггиපәрвәр шаир «Молла Нэсрэддин» журналы илэ мүнтэээм әлагэ сахламагла јанаши, Шамахынын ичтимаи-мәдәни һәјатында да фәал иштирак едир. Ағыр мадди вэ мә-нәви әзаблара бахмајараг, «Мэктәби-Үммид» кими јени үсуллу бир мэктэб ачыр вэ бөјүмәкдэ олан кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафына хүсуси диггэт јетирир. Бундан башга, илк Азәрбајҹан мэктэб дәрсликләринин назырланмасы вэ нәшриндә гызын фәалийјэт көстәрәрәк дәрсликләр үчүн инди дэ өз идея-естетик тә'сир күчүнү тамамилә сахлајан ушаг поезијасынын классик нүмүнәләрини јарадыр.

1909-чу илин сонларында, бир тәрәфдән, мадди вәзијјэтин чәтинлиji, дикәр тәрәфдән дэ арасыкәсилмәз тә'гиләр нәти-чесиндэ бөյүк шаир «Үмид мэктәби»нин фәалийјэтини дајандырмалы олур. Мүэллимлик сәнәтиндән бир ан да олсун ајрылмаг истәмәјэн Сабир педагоги фәалийјэтини давам ет-дирмәк арзусу илэ јашајыр. Бу нијјэтлә 1910-чу илин әvvәлләриндә Бакыја кәлир вэ Балаханы кәнд мэктәбинә мүэллим дүзәлир. Сабирин ичтимаи-педагоги фәалийјэтинин сон мэр-һәләси дэ мәһз елә бу ваҳтдан башланыр.

ДӨРДҮНЧУ ФАСИЛ

«НӘГИГӘТ», «КҮНӘШ» ВӘ «ЈЕНИ НӘГИГӘТ» ГӘЗЕТЛӘРИНДӘ

1

1910-чу илин јанварындан Сабирин әдәби-ичтимаи фәалијәттәндең яени бир мәрһәлә, шаириң һәјат вә јарадычылығында дәрин изләр бурахмыш Бакы дөврү башланыр. Тәзә илин әвәлиндә иш далынча Шамахыдан Бакыја кәлән халг шаири јанварын сон јаҳуд февралын илк күнләриндән е'тибәрән јаҳын достларынын, о чүмләдән Султан Мәчид Гәнизадә, Әл-искәндәр Чәфәрзәдә вә башгаларынын көмәји илә «Нәшири-маариф» чәмијјәтинин Балаханы кәндидә ачдыры мәктәбдә мүәллим вәзиғесинә наил олур.

Бу хүсусда илк мәтбуу хәбәр 1910-чу илин март айында дәрч едилмишdir. Балаханы мәктәбиндә тә'лим-тәрбијә ишләрипин вәзијјәти мөвзусунда јаздыры мәгаләләринин бириндә мәктәбич нәзарәтчиси Бахыш Әһмәдов билаваситә һәмин мәсәләдән данышшаркән деирди: «Мәктәбимизин шәриәт мүәллими бундан әгдәм Молла Абдулла иди. Бакы газысы Ага Мир Мәһәммәд Кәрим Чәфәрзәдә чәнабларынын бујурмаларына бинаән ону мәктәбдән харич едиб, әвәзинә мүшарилеј чәнабларынын вә Бакы мәкатиб инспектору Мирзә Мәчид Гәнизадә вә Нәшири-мәариф ә'зай-кирамындан Искәндәр бәј Мәликов чәнабларынын тәһирирән вә шифаһән мудирә вә билзат мәнә бујурмаларына бинаән Шамахы әһли Сабир ләгәбли Мәшәди Әләкәбәри шәриәт мүәллими гәбул етдик. Өвладларымызын вәзаифи-шәрифеји-динијјәләри бу затын өһдәсиндәдир. Бу затын өвгати-мәхсусеји-сәлатын бирини дәхи ифагә етмәјән мүтәдәјјин бир зат олдуғу газы чәнабларынын шәһадәти вә базим өз мәшһүдатымызла сабитдир»¹.

Сабирин нә Бакыја кәлдији, нә дә Балаханы кәндидә мүәллимлијә башладыры күн һәләлик дәгиг мүәјјәнләшди-

¹ «Нәгигәт» гәзети, 22 март 1910, № 62.

рилмәмишdir. Һалбуки шаирин елми тәрчүмеји-һалынын јарадылмасы үчүн бу вә ja бу кими деталларын дәгигләшдирилмәсинин әһәмијјәти мә'лумдур. Индијә гәдәр елми-тәдгиги әдәбијатда шаирин 1910-чу илин «јанвар-феврал аjlарында» Бакыја кәлдији тәхмин едилir¹, Балаханыдақы фәалијјәтинин исә һәмин илин «баһарындан» башландығы² көстәрилди.

Халг шаири Бакы сәфәринә һәср етдији мәнзүмәсини 1910-чу ил јанвар айынын 19-да тамамламышдыр. Бакыја кәлдикдән соңра гәләмә алдығы илк шे'ри јанварын 29-да чыхмышдыр³. Февралын 7-дән е'тибарән шаириң эсәрләри мәтбуатда «Балаханы мәктәби мүәллимләриндән Ә. Сабир Таһирзадә» имzasы илә дәрч олунмаға башламышдыр⁴. Шаириң әдәби-ичтимаи фәалијјәтиндәки јени мәрһәләнин «јанварын соң да худ февралын илк күнләриндән» башландығыны дејәркән биз мәһз бу фактлары нәээрдә тутуруг.

Бакыдақы ичтимаи-сијаси вә әдәби мүһит Сабир јарадычылығынын инкишафында мүһум рол ојнады. Балаханы нефт рајонунда мүәллим ишләмәси, фәhlәләрлә үnsiјjәti шаириң поетик јарадычылығына зәнкин материал верди. Сабир өзүнүн мәэмүнча долгун сатиralарынын бөјүк бир гисмини бурада языб-јаратды. «Сәбр еjlә», «Јатмысан, Молла әму, күрчүләр ичрә һәлә сән!», «Бакыда бир кәндә мүһавирә», «Охутмурам, әл чәкин!», «Нечин мәктәбә рәғбәтим олмајыр?» сатиralары вә бир чох баштағы эсәрләри мәһz бу дөврүн әдәби мәһсулуудур.

Бакыја кәлдикдән соңра шаириң чохдан бәри мүштағы олдуғу мәтбуатла әлагәләрини даһа да сыйлашмасы үчүн мұнасиб вә әлверишли шәрайт јаrandы. О, бурада нәшр олунан дөври мәтбуат сәhiфәләриндә мүнтәзәм чыхыш етмәjә башлады. Бакыда Сабириң әлагә сахладығы илк мәтбуат органды сатирик «Зәнбур» журналы иди ки, бу хүсусда әvvәлки сәhiфәләрдә бәhc етдик.

Сабир Бакыда бөјүк бир һәвәслә, соң дәрәчә кәркин ишләјиди. О, күндүзләр Балаханы мәктәбиндә дәрс верир, ахшамлар исә шәһәрә кәлиб, мәтбәеләрдә мүсәһһиң вәзиғесиндә чалышырды. Шаириң педагоги фәалијјәти онун әдәби јарадычылығына нәинки маңе олмур, һәтта бу ики фәалијјәт саһеси бир-бирини аhәнкдар сурәтдә тамамлајырды.

Халг шаири бир мүддәт Һашымбәj Вәэзировун нәшр етдији «Сәда» гәзети мәтбәесиндә дә ишләмишdir. Онун «Сәда» мәтбәесиндә ишә башладығы күн дә дәғиг мүәjjәn дејилдир. Догрудур, бә'зи тәдгигатчылар шаириң «маj-ијун аjlарында»

¹ Бах: Эзиz Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958. сәh. 40.

² Бах: Гулам Мәммәдли. Бир даһа театрларымызын тарихи нағында. «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 феврал 1969, № 5.

³ Бах: «Зәнбур» журналы, 29 јанвар 1910, № 1.

⁴ Бах: «Сәда» гәзети, 7 феврал 1910, № 31 вә сонракы нөмрәләр.

орада ишә кирдијини көстәрирләр¹. Һалбуки ијунун илк күнлөриндә Сабир «Сәда» мәтбәесини артыг тәрк етмишдир.

Сабир илә Һашымбәј Вәзиров арасында тезликлә дәрин фикир зиддијәти јаранмыш, кәсқин идеја мубаризәси башлашыдыр. Шаир «Сәда» идарәсини тәрк етдији күнләрдә Оручов гардашлары тәрәфиндән «Һәгигәт» гәзети редаксијасында ишә дәвәт олунмушдур. Бу тәклифи гәбул етдиңдән соңра Сабир илә Һашымбәј Вәзиров арасындағы зиддијәт даһа да кәсқинләшмишдир.

Бу зиддијәти доғуран шәрайт вә онун илкин сәбәбләри барәсіндә шаирин мұасирләrinin мәгалә вә хатирәләrinдә мүәjjен мә'лумата раст көлирик. Һәмин һадисәләrin ҹанлы шаһиди олан јазычы Сејид Һүсеји халг шаиринин әсәrlәrinе жаздығы мүгәddimәдә дејир:

«1910 вә 1911-чи илдә (бу заман Сабир Азәрбајчанда мәшхүр бир шаир һесаб олунурду) Оручов гардашлары ону өз гәзетләrinә چәлб етмәк учүн бириңчи дәфә олараг бир јазычыя јалныз јазыларындан өтру «јүксәк» гонорар тә'јин етдиләр. Онлар Сабира, гәзетләrinе верәчәji тазијанәләр учүн ајда анчаг он манат веририләр...

О заман Азәрбајчан мәтбуаты ики адамын инһисарында иди. Бири адлары јухарыда көстәрилән Оручов гардашларынын, иkinчиси Һашымбәј Вәзировун. Экәр Оручовлар Сабира, һәр күн жаздығы тазијанәләри учүн ајда он манат мұкафат веририләрсә дә, Һашымбәј Вәзиров ону мәтбәесіндә чалышдырыб һаггыны да вермәшишди»².

Сабир илә Һашымбәј Вәзиров арасында јаранан фикир иxtilaflaryнын мәнијәти вә сәбәбләри һаггында долгун тәсөввүр верән ән мә'tәбәр мәнбә шаирин сон илләрдә мәтбуатда мүәллифлиji әтрафында мұбанисә кетмиш «Мејдана чыкыјор...» адлы автобиографик hekajәsidiр. «Һәгигәт» гәзетиндә чыхыш етмәj башладығы илк күнләrin јарадычылыг мәнсулу олан һәмин hekajәsinde Сабир өз һәjатынын мүәjjен дөврүн — Шамахыдан Бакыja кәлмәсini, «јахындан таныдығы бир гәзетинин ә'заји-амиләси сырасына кирмәsinи», редактор илә ишчиләр арасындағы кәсқин зиддијәти вә нәһајәт, «башта бир идарәдә ишләмәj гәрар вермәsinи» гәlәmә алмышдыр.

2

«Мејдана чыкыјор...» hekajәsinin истәр јазылмасы вә нәширинин, истәрсә дә онун мүәллифи әтрафындағы мұбанисә вә мүзакирәләrin мараглы бир тарихчеси вардыр. Бир сырға башта әсәrlәri кими, бу hekajә дә Сабирин илк мәнбәjи мә'lum олмајан әсәrlәrinde бири иди. 1914-чу илдәn e'tibarен

¹ Бах: Әзиz Мирәһмадов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 42.

² Сејид Һүсеји. М.Ә. Сабирин «Бүтүн әсәrlәri»нә мүгәddimә, Бакы, 1934, сәh. 43.

«Хөнгөннамэ»дэ тэкрар-тэкрар чап олунмасына бахмајараг, тэртибчи вэ тэдгигатчылар һөмин эсэрин дэ нэшр тарихини мүэjjэнлэшдирэ билмэмишдилэр. Сон иллэрдэ Сабирин эсэрлэри үүлийжатны чапа назырлајаркэн «Мејдана чыкыјор...» некајэсчин илк дэфэ 1910-чу илдэ «Хөгигэт» газетиндэ «Бәһа Сәид» имзасы илэ дэрч едилдијини мүэjjэнлэшдирдик.

Бундан сонра «Эдэбијјат вэ инчэсэнэт» газети сәһифэлэриндэ «Мејдана чыкыјор...» некајэсчин мүэллифи өтрафында музакирэ ачылды. Гээз журналист Гулам Мәммәдлинин «Бәһа Сәид — Сабирдирми?», тарих елмлэри доктору Мухтар Гасымовун «Тарихи фактлара белэ јанашмаг олмаз» адлы мәгаләләрини вэ набелэ, тэгаудчу мүэллим Юсиф Элиевин «Бәһа Сәид — Сабир дејилдир» адлы мәктубуна чап етди. Бүтүн бунлар шаирин мэтбуат әлагәләри, Сабир ирсчинин нэшри тарихи илэ әлагәдар мәсәләләр өтрафында фикир сөјләмәјэ дэ имкан верир.

Гулам Мәммәдли бу сәтирлэрин мүэллифи тэрэфиндэн кэтирилмиш дәлилләрин инандырычы олмадығыны, «Хөгигэт» газетиндэ «Бәһа Сәид» имзасы илэ дэрч едилмиш «Мејдана чыкыјор...» некајэсчин Сабирэ сәһв иснад верилдијини иддия едир.

Мүэллифин дәлилләри нэдэн ибарәтдир вэ бунлар тарихи һөгигэтэ нэ дэрөчдө уйғундур?

Гулам Мәммәдли «Мејдана чыкыјор...» некајэсчинин нэшри тарихиндэн данышаркэн дејир: «Сон вахтлар апарылан тэдгигат нэтичэсиндэ мә'лум олмушдур ки, бу некајэ илк дэфэ 1910-му илин ијун аյында Үзејир Һачыбәјовун редактору вэ нашири олдуғу «Хөгигэт» газетиндэ «Бәһа Сәид» имзасы илэ чап едилмишдир»¹.

Мүэллиф бу фикрини инкишаф етдиррәрк сонра белэ бир дәлил кэтирир: «Бундан әлавә, һәлэ 1911-чи ил августун 7-дэ, јәни Сабирин вәфатындан бир гэдэр сонра Үзејир Һачыбәјов «Мә'лумат» газетиндэ «Идарәјэ мәктуб» сәрлөвһәли мәгаләси илэ чыхыш етмишди. О, «...мәшһүр шаир мәрһүм Сабир Танирзадәнин тәрчүмеји-һалына дайр олуб, кәләчәкдэ әдіб вэ шаирләримизин тәрчүмеји-һалыны јазачаг адамлар үчүн бир сәнәд олсун» — дејэ шаирин һәјаты илэ әлагәдар олан бир сыра намә'лум фактлары изаһ етмишди. Әлбеттә, Үзејир Һачыбәјов өзү редактэ етди ил газетдэ Сабирин — Бәһа Сәид имзасы илэ мәгалә јаздығыны билсәјди, шубһәсиз, буңу ачыб көстәрәрди. Чүнки о, һөмин мәгаләсини мәһз белэ бир мәгсәдлә јазмышды».

Бу мұлаһизәләрдә бир сыра тарихи һөгигэтләр долашыг салынмышды. Һөмин долашыглығы айданлашдырмаг, бизча,

¹ Гулам Мәммәдли. Бәһа Сәид — Сабирдирми? «Эдэбијјат вэ инчэсэнэт» газети, 9 декабр 1961, № 48. Бундан сонра һөмин мәгаләден кэтирилмиш ситетларда мәнбә көстәрilmәјечек.

Сабирин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олан бә'зи мұ-
баһисәли қәһәтләрин изаһына көмек едәр.

Әввәлән, ону гејд едәк ки, Үзејир Һачыбәјов һеч ваҳт
«Һәгигәт» гәзетинин нашири олмамышдыр. Бакыда Оручов
гардашларының мәтбәесинде бурахылан бу гәзетин нашир вә
саһиби-имтијазы әvvәлден ахыра кими Оруч Оручов иди.

Иккінчиси, Сабир «Һәгигәт» гәзетиндә иштирак едәркән
Үзејир Һачыбәјов орада редактор да дејилди. Дүздей, «Һә-
гигәт» гәзети Үзејир Һачыбәјовун редакторлуғу илә нәшрә
башламыш вә беш ај (1910-чу ил 28 мај тарихли 120-чи нөм-
рәjә ғәдәр) онун тәрәфиндән редактә едилмишdir. Бундан
сонра Үзејир Һачыбәјов һәмин гәзетдә нәинки редактор олма-
мыш, һеч орада иштирак да етмәмишdir. Мајын 30-да чыхан
121-чи нөмрәден е'тибарән нашир Оручов өзү редактор ол-
мушdur. Сабирин «Һәгигәт»дә чап олунмуш илк эсәри сон
и.л.әрә ғәдәр китабларда нәшр тарихи «намәлүм әсәрләр»
сырасында верилән «Көрүнчә шәхс бир әрбаби-сәрвәтиң үзү-
нү» мисрасы илә башланан тазијанәдир ки, гәзетин 13 ијун
тарихли нөмрәсindә чыхмышдыр. «Мејдана чыкыјор...» некә-
јәсі исә гәзетдә ијунун 17—18-дә дәрч едилмишdir. Демәк,
«Һәгигәт» гәзетиндә Сабирин «Бәһа Сәид» имzasы илә кедән
некајәсі Үзејир Һачыбәјовун редакторлуғу ваҳында чап
олунмамышдыр.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, бу нәгтәни тәкчә
Гулам Мәммәдли дејил, бә'зи башга тәдгигатчылар да нәзәр-
дән гачырымышлар. Мәсәлән, Һ. Сәмәдзәдә «Һопһопнамә»нин
1948-чи ил нәшринә (сәh. 241) белә бир тазијанә даҳил ет-
мишdir:

Интихаји-шөһрәтә вармаг учүн дун-тәб'ләр
Түндүрүлгүн шашыбы ә'дајы сәртач етдиләр.
Еjlәди қәсби-мәһәрәт учмага аләм, фәгәт,
Биздәки лә'бәткәран дурдугда ме'рач етдиләр.

Илк дәфә 1910-чу илин ијунунда «Һәгигәт» гәзетиндә
«Бәрг» имzasы вә «Рәдд» сәрлөвһәси илә чыхан бу сатирик
парча Сабирин дејилdir. Она көрә ки, ejni имза вә ejni сәр-
лөвһәти тазијанәләр халг шаиринин һәмин гәзетдә иштиара-
нындан хејли әvvәl¹, һәлә Үзејир Һачыбәјовун редакторлуғу
ваҳтында да чап олунмушdur. Бу әсәрләrin мүэллифи мәсә-
ләсинә қәлинчә, Элаббас Мұзнибин һәләлик бүтөвлүкдә нәшр
едилмәмиш, автографы язычы Әвәз Садығын архивинде сак-
ланан хатирләрindәki бу сәтиirlәr инандырычы қөрүнүр:
«Әһмәд Камал «Һәгигәт» гәзетесинә қәлмәдән әvvәl гәзетәни
Үзејирбәj Һачыбәјов идарә едирди. Онун заманында мән Түр-
кијә мәтбуатында мәшһүр һәчвичи Әшрәфин гит'әләрини көрүб
марагланығымдан «Рәд—Бәрг» үнван вә имzasы илә гит'ә
јазмаға башладым» (сәh. 23—24).

¹ Бах: «Һәгигәт» гәзети, 28, 30 мај 1910, № 120, 121 вә с.

Нәһајәт, Узејир Һачыбәјов «Идарәјә мәктүб» сәрлөвһәли мәгаләсіндә, Гулам Мәммәдлинин дедији кими, «шайриң һәјаты илә әлагәдар олан бир сыра намә’лум фактлары изаһ етмәк» мәгсәдини дә изләмәмишdir. О, жалныз бир мәсәләни — бөйүк шайрин 1911-чи илдә хәстә икән Тифлисә кедәндә Һәмидә ханым Мәммәдгулузадә тәрәфиндән нечә һәрәрәтлә гарышыландығыны охучуларын нәзәри-диггәтиңе чатдырмаг истәмишdi.

Гулам Мәммәдли «Мејдана чыкыјор...» һекајесинин Сабир құллијатына сәhv салындығыны көстәриб, бунун «Һонһоп-намә»дән чыхарылмасыны тәләб едәркән дејир: «Чох мараг-лыдыр ки, Сабириң әсәрләри һаггындакы жазыларда айры-айры тазијанәләрин белә жазылма тарихи вә мәнбәји көстәрилдији һалда, бу һекајенін жазылышы барәдә бир кәлмә дә олсун изаһат верилмәмишdir».

Истәр «Һонһопнамә»нин шәрһләринә, истәрсә Сабир һаг-бындакы тәдгигата нәзәр салдыгда бу мұлаһизәнин дә јан-лыш олдуғу аյдынлашыр.

Сабир құллијатынын 1914, 1922 вә 1934-чу ил чапларында айры-айры әсәрләrin жазылма тарихи вә мәнбәјинә даир неч бир гејд верилмәдији үчүн һәмин һекаје һаггында да изаһат жохдур. «Һонһопнамә»нин жалныз И. Сәмәдзадә тәрәфиндән назырланмыш 1948-чи ил чапында исә Сабир әсәрләринин жа-зылмасы вә нәшринә даир гејдләр вардыр. Тәртибчи хејли зәһмәт сәрф едәрәк Сабир әсәрләринин бөйүк бир гисминин илк чапларыны тапмаға мүвәффәг олмушшудur. Лакин о да 50-дән артыг әсәрин илк дәфә һансы гәзет вә журналда чых-дығыны мүәjjәнләшшидә билмәмиш, белә әсәрләри һәр бөлмә-нин сонунда «илләри мә’лум олмајан...» ады алтында топла-мағы мәгсәдә уйғун сајмышшыр. Тәртибчинин илк нәшр тарихини вә мәнбәјини мүәjjәнләшшидә билмәдији һәмин әсәр-ләрдән бири дә «Мејдана чыкыјор...» һекајеси иди ки, катабда «Сабириң 1914-чу ил чапындан алынды» — гејди илә верил-мишdir¹.

Сабир һаггындакы тәдгигатда да бу һекајәдән кениш бәһс-олунмушшудur. Мәрһүм профессор Җәфәр Хәндән һәлә 1940-чы илдә чап етдириди «Сабир» китабында «Мејдана чыкыјор...» һекајесиндән дөнә-дөнә бәһс етмиш, ону шайрин «өз һәјатыны вә онда әмәлә кәлән дәјишикликләри олдугча дүзкүн көстә-рән» бир әсәр кими гијмәтләндирмишdir². Шайрин һәјат вә-јарадычылығына даир сон монографијанын мүәллифи, фило-ложи елмләр намизәди Эзиз Мирәһмәдов да бөйүк шайрин тәрчумеји-һалыны, хүсусән, һәјатынын Бакы дөврүн ишыг-ландыраркән һәмин әсәрдән кениш данышмыш, һекајәнин

¹ Бах: М. Э. Сабир. Һонһопнамә. Тәртиб едәни И. Сәмәдзадә. Бакы, 1948, сәh. 474.

² Җәфәр Хәндән. Сабир. Бакы, 1940; сәh. 51—52.

тәрәмәнаны Маһмуду «мүәллифин өзүнү хатырладан» образ кими сәчијјәләндирмишdir¹. Республика Елмләр Академијасы тәрәфиндән нәшр олунан «Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи» китабында да «Мејдана чыкыјор...» һекајәси Сабирин әсәри кими тәгдим едилмиш, онун язылмасы тарихиндән данышылмыш вә бир нечә јердә әсәрдән ситет да кәтирилмишdir². Сабиршүнаслыг саһесинде мүәјјән хидмәтләри олан бир сыра башга тәдгигатчыларын (Н. Сәмәдзәдә вә башгалары) һәмич һекајә һаггындакы мұлаһизәләрини дә бураја әлавә етсәк, бу әсәрин һәмишә диггәт мәркәзинде дајандығы, шаирин һәјат вә фәалийјетини ишыгандырмаг үчүн мө'тәбәр мәнбә сајылдығы айдын олар.

«Мејдана чыкыјор...» һекајәси «Һонһопнамә»јә һәлә 1914-чү илдә, бөյүк шаирин әсәрләrinә дәриндән бәләд олан Аббас Сәһһәт тәрәфиндән дахил едилмишdir. Сабир күллијјатының сонракы тәртибчи вә редакторлары Элискәндәр Чәфәрзадә, Сеид Һүсеји, Элаббас Мүзниб дә бу һекајәни шаирин китабында тәкрап чап етмишләр. Һәм дә тәсадуфән, Аббас Сәһһәт дахил етдијинә көрә јох, шүурлу сурәтдә чап етмишләр. Бу ондан да мә'лум олур ки, һекајәни истәр гәзет, истәрсә «Һонһопнамә»нин 1914-чү ил чапында мүәјјән сәбәбләре көрә верилмәјән, әвәзиңә нәгтәләр гојулан бир сыра сөз вә ифадәләри илк дәфә 1922-чи илдә Элискәндәр Чәфәрзадә тәрәфиндән мәтнә дахил едилмишdir.

Әлбәттә, бу тәсадуфи дејилди. Бурада ики һал ола биләрди: тәртибчи ja һекајәдә тәсвир едилән һадисәнин чанлы шаниди олмуш, яхуд да әсәри автограф әсасында чап етмишди. Бизчә, биринчи һал даһа чох ағлабатандыр. Чүнки Сабир Бакыда ишләјәркән Элискәндәр Чәфәрзадә илә тез-тез көрүшүрдү. Элискәндәр Чәфәрзадәнин өзү дә хатирәләрindә³ буну тәсдиг едир. Бундан әлавә, «Мејдана чыкыјор...» һекајәси «Һәгигәт»дә чап олунан қүнләрдә (17—18 июн 1910) гәзетин е'лан етдији әдәби мұсабигәнин јекунларыны мұзакирә етмәк үчүн сечилмиш мүнсифләр hej'әтинин тәркибинде Сабирлә бирликдә Элискәндәр Чәфәрзадә дә вар иди⁴.

Һәлә 1906-чы илдә Сабирин бә'зи ше'рләрини «Дәбистан» журналында чап едән, онун Бакыдакы фәалийјетини диггәтлә изләјән вә нәһајэт, «Һәгигәт» гәзети редаксијасында бөйүк шаирлә шәхсән көрушән Элискәндәр Чәфәрзадә бу һекајәниң әсил мүәллифинин Сабир олдуғуну билмәмиш дејилди. 1922-чи илдә «Һонһопнамә»ни чапа һазырлајаркән тәртибчинин һекајәдәки бә'зи сөз вә ифадәләри бәрпа етмәси дә, көрүнүр, бу-нуила әлагәдарды.

¹ Эзиэ Мирәһимәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 11, 40, 114 вә с.

² Бах: Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи, II чилд. Бакы, 1960, сәh. 621, 627 вә с.

³ Э. Чәфәрзадә. Сабир һаггында хатирәләр. «Әдәбијат гәзети», 5 вә 21 декабр 1936, № 31, 33.

⁴ Бах: «Һәгигәт» гәзети, 22 июн, 15 июл 1910, № 141, 161.

Еjни сөзләри Әлаббас Мүзнибин нәшри һагында да демәк лазымдыр. Әлискәндәр Җәфәрзәдә кими, Әлаббас Мүзниб дә «Мејдана чыкыјор...» некајәсинин јаранма тарихчәсини, «Сәда» гәзетинин редактор вә нашири Һашымбәј Вәзирова гарышы җазылдығыны яхшы билирди. Һәтта о, некајәдә тәсвир едилән һадисәләрдән бир чохунун билаваситә иштиракчысы, Сабир илә Һашымбәј Вәзиров арасында јаранан зиддијәтин чанлы шаһидләриндән бири олмушдур.

«Мејдана чыкыјор...» некајәсинин мабәди «Һәгигәт» гәзетиндә чыхан күнүндән (18 июн) е'тибарән «Зәнбур» журнальнының баш мүһәрририлиji Әлаббас Мүзнибә һәвалә едилмишди. «Зәнбур» идарәсindә Сабирлә тез-тез көрушән, бөյүк сатирикин Һашымбәј Вәзиров әлејинә яздығы илк тазијанәләрини журналда чап едән вә буна көрә полис идарәсинин сорғу-суалына чаваб вермәли олан¹ Әлаббас Мүзниб дә 1929-чу илдә һәмин некајәни шайрин сечилмиш шे'рләр мәчмуәсинә тәсадүфән дахил етмәмишdir.

Инди бир мәсәләјә диггәт едәк: тәртиби вә тәдгигатчыларын нәзәрини чәлб едән һәмин некајә Сабирин һәјат вә фәлијәти илә нә дәрәчәдә бағлыдыр?

Бу мәсәләдән бәһс едән тарих елмләри доктору Мухтар Гасымов җазырды: «Мејдана чыкыјор...» некајәсинин нә мәзмунча, нә идејача, нә дә дилчә М. Э. Сабир јарадычылығы илә неч бир әлагәси јохдур»². Мүәллифин өз мұлаһизәсindә нә дәрәчәдә һаглы олуб-олмадығыны айдынлашдырмаг үчүн һәмин әсәрин сүжет хәттини гысача нәзәрдән кечирәк.

Сырф автобиографик әсәр олан «Мејдана чыкыјор...» реал, фактik һадисәләр әсасында җазылмыш, Сабирин кечдији һәјат вә мүбәризә јолуну јығчам, объектив шәкилдә ишыгандыран гијмәтли тарихи сәнәддир. Некајәнин гәһрәманы Мәһмудун симасында Сабир билаваситә өз һәјатыны тәсвир етмишdir.

Мәһмуд шайрдир, һәм дә «һәр күн бәлкә јүзләрчә бејт сөjlәjәчәк гәдәр» чошғун илһамлы шайрдир. О, ушаглыг вә кәңчилийндә дини тәрбијә алмыш, «өмрүнүн үчдә икисинни» чәһаләт ичәрисindә, тәсбиһ чевирмәклә кечирмиш, бунунла бәрабәр, вәтәнинин «көзәл дағлары, мешәләри, чәмәнләри, сулары» шайрин илһам мәнбәји олмушдур.

Бир мүддәт кечир, «аләми-чәдидин, әсри-тәрәггинин тәкамүлү» нәтичәсindә Мәһмудун көзү ачылыр. «Эvvәлдән вәтән вә милләт гајғысы ядына кәлмәзкән» инди ону «вәтән, милләт фәрјадлары» дүшүндүрмәј башлајыр. Бу дүшүнчәнин мәһсүлу олан әсәrlәр аз соңра шайрин һәјатыны чидди тәһлүкә гарышында гојур. Өз ели, обасы она дүшмән кәсилир. Һәр

¹ Бах: «Зәнбур» журналы, 24 сентябр 1910, № 26.

² Мухтар Гасымов. Тарихи фактларда белә јанашмаг олмаз. «Әдәбијјат вә инчәсонәт» гәзети, 3 август 1963, № 31.

тәрәфи чулғамыш зұлм вә өчінде жаһамаг имка-
ны тамамилә арадан галхыр.

Маһмуд «өз чијәрпарәләрини», «кичик, мәсум, бирчәчик
јадикары-һәјатыны» гојуб, ичтимай мүһитиндә јеканә елм вә
мәденијәт мәркәзи билдири шәһәрә кәлир. Бу шәһәрин Бақы
олдуғу шұбһәснәдир, чүнки һекајәдә аз соңра «Милләт бағы»-н-
дан (индики Пионерләр паркы) сәһбәт кедир. Маһмуд «ар-
тығ орада раһат иди, мәсрүр иди, мәс'уд иди. Ону үзүнә гаршы
тәкfir, тәл'ин етмијорлар... Һәркән ки, онун шәһәриндәки
рәфаһи-мәшиштәи јохду, фәгәт сә'ји-гәләми илә, намуслу, геј-
рәтли ады илә әдәбијјати-миллијәси арасында бир мөвгеji-
мүмтаз кәсб етмишди».

Мәтбуата бөйүк үмидләр бәсләjән Маһмуд Бақыда «ја-
хындан таныдығы бир гәзетәнин ә'заји-амиләси сырасына
кирди. Мәтбәенin пәришан вә гәсвәтәнкiz һәјатыны даһа бил-
мәjәn бу адам ән аз ичрәти-хидмәтлә фәхурәнә чалышыјорду». Лакин бу вәзиijәt узун сүрмүр, Маһмудла гәзетин мүдири
арасында тезликлә дәрин зиддиjәt јарапыр. Чүнки «гәзетин
мүдири бир хүлгәни-ади, тәб'ән дәни, вичданыны мәнфәти-
шәхсијәтинә» турбан верән, «јашадығы мәмләкәтин гануни-
истибадына мұрачиәт едәрәк кәндисиндән маәда бүтүн мәт-
буати-мөвчудәнин сәddинә» чалышан бир «сахтакар» иди. О,
гәзетин ишчиләрини дөjүр, инчидир, онларын әмәк һаггыны
кәсириди...

Бүтүн бунлары көрүб дәзә билмәjәn Маһмудун «риггәти-
шеш'риjәsi һәjәчана кәлди, тазијанеji-атәшбар олан хамеji-
чәввальындан гејри-ихтијари бир гач мисра тәкүлдү, пәк ачы
иди». Нәhajәt, Маһмуд идарәни тәрк едир. Башга бир идарә-
дә ишләmәk тәрарына кәлир.

Некајәnin гәhрәманы Маһмудун мұхтәsәr тәрчүмеji-һалы
беләdir. Бу, башдан-баша Сабирин кечдири һәjат јолу иди.

Сабир дә диндар бир мүһитdә бөjүмүш, өмрүнүн чох ја-
рысыны о мүһитdә кечирмишди. Эсrimизин әvvәllәrinde баш
верән ингилаби-сијаси һадисәләр Сабир јарадычылығынын
формалашмасында һәllедичи рол оjnады. О вахта гәdәr, әса-
сәn, көhнә үслубда гәzәllәr јазан шаир бундан соңра инги-
лаби-сатирик шеш'rimизин баниси вә бајрагдары кими јүксәл-
ди. Сабирин буржуа-мүлкәдар гурулушуна, дини мөvhумата,
бәj, хан, руhани, зијалы вә дөврүн бир чох башга ичтимай зүм-
рәләринә гаршы чеврилмиш кәssин сатиralары шаирин дүш-
мәнләрини чохалтды.

1909-чу илин ахырларына јаҳын Сабирин вәзиijәti соң-
да тәrәchә ағырлашмышды. О, Шамахыны тәрк етмәk мәчбуриj-
jәtinde галмышды. Шаир бу вахт Султан Мәчид Гәnizadәjә
јазырды: «Һалым фәна, күzәраным бир гәmли фачиә мәnзилә-
синдәdir. Бир даһа Шамахыда галмаға табу тәwаным галмы-
жыбыры... Ачизанә истид'a едирәm бундан артыг мәним бурада
каторга чәзасына мәhкүм олуб галмағыма разы олмуjасыныз.

Лутф вә мәрһәмәт әлинизи мәним тәрәфимә узадыб, бу чәһән-нәмдән мәни хилас едәсиниз»¹.

Һәр јердән үмиди кәсилән шаир өз аиләсини, көзүнүн ағы-гарасы тәк, көрпә оғлуну Шамахыда гојуб, 1910-чу илин јанварында иш далынча Бакыја кәлмишди. О, Бакы сәфәринә даир јаздығы мәнзүмәсини белә башлајырды:

Жашадыгча хәрабә Ширванды —
Бир сәфа көрмәдим о виранда.
Жашадыгча әзабә душду тәним,
Мәнә зиндан кәсилди өз вәтәним...

Бөјүк шаир Балаханы мәктәбиндә мүәллимлијә башлајыр. О, ejni заманда, ахшамлар шәһәрә кәлиб Һашымбәј Вәзировун нәшр етди «Сәда» гәзети мәтбәэсindә дә ишләјирди. Үмуми инкишаф вә тәрәгги үчүн мәтбуатын ролуну јүксәк гијмәтләндирән Сабир бир мүддәт «Сәда» гәзетиндә фәал чалышыр, орада тә'лим-тәрбијә мөвзусунда јазылмыш бир нечә ше'р дә чап етдирир.

Сабир «Сәда» гәзетиндә 1910-чу ил ијунун 4-нә гәдәр иштирак едә билди. Нәшр етди гәзетләрдә либерализми тәблир едән, редаксија вә мәтбәә ишчиләринә јаҳшы баҳмајан, мәсләклизилији вә даносбазлығы илә танынан Һашымбәј Вәзиров илә Сабир арасында кәскин фикир ихтилафы әмәлә кәлди.² Шаир «Сәда» гәзети редаксијасыны тәрк етди. Ијунун 13-дән е'тибарән «Нәгигәт» гәзетиндә чыхыш етмәjә башлады.

«Мејдана чыкыјор...» һекајесини Сабир мәhз белә бир шәрәйтдә јазмышды. Соң сәтирләри ијунун 16—17-дә гәләмә алышыншы бу әсәрин финалы да тарихи һәгигәтә там уйғун иди: «Артыг гәзетә чыхмыјор... Артыг бүтүн һејсијәти-мүләзвәсәсини һәр кәс таныјор. Затән «...дән» пара да һеч кәсә чатдырамыјор ки...».

Бу сәтирләр тәсадүфи дејилди, конкрет тарихи һадисәни әкә етдирирди. Редаксија вә мәтбәә ишчиләринин тә'тил едib ишдән бојун гачырдыгларына көрә «Сәда» гәзетинин ијунун 15-дән соңра бир нечә күн нәшр олунмадығы³ нәзәрә алышарса, һекајәнин финалы илә тарихи һәгигәт арасындақы уйғулуғу тәсәввүр етмәk чәтин дејилdir.

Һекајәнин гәһрәманы Мәһмудун тәрчүмеji-һалындан да-нышаркән онун «риггәти-шә'риjәси һәjәчана кәлдији» вахт мүддир һаггында кәскин тазијанәләр јаздығыны көстәрдик. Сөз јох, Сабир бурада өзүнүн Һашымбәј Вәзиров һаггында дедији тазијанәләри нәзәрдә тутурду. Онлардан икисини бөյүк шаир һекајәни гәзетдә нәшр етдириди құнләрдә (17—18 ијун) «Зәнбур» журналына тәгдим етмиш вә журналын нөвбәти

¹ М. Э. Сабир. Һопһонамә, 3-чу чилд. Бакы, 1965, сәh. 224—225.

² Бах: Әзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 43.

³ Бах: Тә'тилин сәбәби. «Сәда» гәзети, 20 ијун 1910, № 138.

нөмрәләриндә (25 июн, 9 июл) кизли имза илә чапдан чыхышы.

Дүн жатыб Мир Һашымы рә'јада көрдүм, сөјләдим:
Сеййидим, һичриндә әрзи-шуриши-һәшр еjlәрәм.
Ән багунту бир «Сәда» илә деди: көрмәзмисән
һијләләр ичад едиб бир гәзтәчик нәшр еjlәрәм.¹

Бу тазијанәләрин нәшриндән соңра һекајә мүәллифинин әввәлчәдән, узагкөрәнликлә дедији кими дә олду: Һашымбәј Вәзиров полисә шикајәт едиб, «Зәнбур» журналыны бағлатдыры. Журнал тәзәдән нәшр олунаркән редаксија тәрәфиндән јазытмыш вә Сабирин «Зәнбур»дакы фәалийјәтиндән даңышаркән һаггында бәһс етдијимиз «Мәтбуатын тә'тилинә сәбәб ким олду?» адлы баш мәгаләдә² бу мәсәлә кениш изаһ олунмушшур.

Һашымбәј Вәзиров һаггында јаздығы илк әсәрләрини — һекајә вә тазијанәләрини кизли имза илә чап етдиရән Сабир аз соңра ачыг имзаја кечди. Әввәлчә «Һәгигәт», соңра исә «Күнәш» гәзетиндә Һашымбәј Вәзировун мәсләклизилини ифша едән бир сырға кәсқин тазијанәләр дәрч етдири («Сама бир мәсләки...», «Бир мудирин ки...», «Тә'нү тәһигирә тәһәммүл едәрәм...», «Сәда»нын 162-чи нөмрәсинә» вә с.). Бундан башга, шаирин ejни мөвзуда «Молла Нәсрәддин» журналында да бир нечә сатирасы чап олунмушшур («Әз «Сәда» гареин безар ајәд», «Оjlә бир тәрчүмә...» вә с.).

Инди кечәк һекајәни имзасы мәсәләсинә.

Гулам Мәммәдли көстәрир ки, «о вахт, доғрудан да, Хилә кәндидә Бәһа Сәид адлы мүәллим олумушшур. Буну тәсдиг едән чанлы шаһидләр инди дә сағдыр». Йусиф Элијевин јухарыда адыны чәкдијимиз мәктубунда³ да ejни фикир тәсдиг олунур.

Әлбәттә, вахтилә Хилә кәндидә Бәһа Сәид адлы мүәллимин олдуғуну биз гәтијән инкар етмирик. Мұбанисә бунун үзәриндә дејилдир. Мәсәләни «Бәһа Сәид — Сабирдирми?» шәклиндә гојмаг да доғру дејилдир. Әсил мәтләб «Һәгигәт» гәзетиндә «Бәһа Сәид» имзасы илә чап олунмуш һекајәни мүәллифинин мүәjjәнләшдирилмәсидир.

«Мејдана чыкыјор...» Сабирин Һашымбәј Вәзиров әлејиһи на јаздығы илк, ифشاедици әсәри иди. Әсәр «Бәһа Сәид» имзасы илә чап олунмушшур. Бунун бир нечә сәбәби вар иди: әсәрдә Сабир өз һәјатыны тәсвир етмишди, һекајәни гәһрәманы Маһмуд — шаирин өзу иди. Буна көрә дә ола биләр ки, әсәри ачыг имза илә чап етдирилмәжи Сабир тәвазөкарлығдан узаг сајмушшыр.

¹ «Зәнбур» журналы, 25 июн 1910, № 22.

² Ҙенә орада, 24 сентябр 1910, № 26.

³ Йусиф Элијев. Бәһа Сәид — Сабир дејилдир. «Әдәбијат вә ин-чесният» гәзети, 13 январ 1962, № 2.

Дикәр тәрәфдән, ингилабдан габагы мәтбуата бәләд оланлар бир имзадан бир нечә мүәллифин истифадә етдиини яхшы билирләр. Мәкәр дөври мәтбуатда, һәтта ejni гәзет-журналда «Сабир» тәхәллүсү илә јазан бир нечә шаирин олдуғу мә'лум дејилми?! Халг шаиринин өзү мәтбуатда дәрч етдириди ше'рләринин бириңе вердири гејдиндә мәһз һәмин мәсәләдән сөһбәт салыб дејирди: «Шишәдә, Бакыда, Әрдәбилдә шаир тәхәллүсдашларымыза олдугча тәшәккүр едәчәјиз. Фәгәт, тәшхисдән өтру бачардыгча вә бәһри-шә'рә мұсаидә етдиқчәјә гәдәр әсил адымыздан олан «Әли» кәлмәси илә бәрабәр тәхәллүсүмүз олан «Сабир» кәлмәсин бир мисраја јерләшдирмәк сә'јиндә олмаға мәчбуруз»¹. «Молла Нәсрәддин» журналының ejni нөмрәсіндә «Hop-hop» имzasы илә чап олунмуш ики әсәрин башга-башга мүәллифләрә мәхсус олдуғу инкаредилмәз факттыр.

Бир дә, ахы, тарихи һәгигәтләрә — башдан-ајаға Сабирин тәрчүмеји-һалындан ибарәт олан «Мејдана чыкыјор...» һекајәсінин мәэмүнүна, бу һекајәни шаирин күллийјатына дахил едән Аббас Сәһһәт, Әлискәндәр Җәфәрзәдә, Сејид Һүсејн, Әлаббас Мұзниб кими шәхсијәтләрә инанмамаг учун әлимиздә тутарлы дәлил јохдур.

Әкәр бу һекајә Хилә кәндinin мүәллими Бәһа Сәидин иди-сә, 1914-чу илдә һәмин әсәр «Hop-hopнамә»дә чап олунаркән Бәһа Сәид нә учун сусмуш, өз е'тиразыны билдирмәмишди? Бәһа Сәидин «бәдии јарадычылығы» јалныз бир һекајәдәнми ибарәтдир? Бәһа Сәид илә Һашымбәј Вәзиров арасында нә кими ихтилаф баш вермишди? Һәмин һекајәсін Сабир гәләминә мәхсус олмадығыны дејәндә бу вә бу кими бир чох суаллара дәгиг, инандырычы дәлилләрлә чаваб вермәк лазып кәлир.

Гулам Мәммәдли һеч бир әсас қәтиrmәдән һекајәсін мүәллифи олан «Бәһа Сәид» илә «Мир'ат» журналының рәссами Бәһа Сәиди ejnilәшдирир. Мәгалә мүәллифи дејир: «Мејдана чыкыјор...» һекајәсінә әсасланараг Бәһа Сәидин бүтүн әсәрләрини Сабирин ајағына јазмалы олсаг, онда кәрәк сатирик журналда верилән карикатураларын да мүәллифинин Сабир олдуғуну иддия едәк. Бу исә мүмкүн дејилдир. Чүнки Сабир рәссам олмамышдыр. Әкәр о, рәссам олсајды, өз карикатураларыны бириңи нөвбәдә «Молла Нәсрәддин»дә чап етдиရәрди.

Мүәллифин бу мұлаһизәси дә доғру дејилдир. Диғәтли мушаһидә вә мұғајисәләр көстәрир ки, һекајә мүәллифи «Бәһа Сәид»ин «Мир'ат» журналының рәссами Бәһа Сәид илә һеч бир әлагәси јохдур. Буну ашағыдақы фактлар тәсдиг едир.

«Мејдана чыкыјор...» һекајәсінин Һашымбәј Вәзиров алеј-һинә јазылдығыны көстәрдик. һекајә 1910-чу илин 17—18 ијү-

¹ «Тазә һәјат» гәзети, 6 ијун 1907, № 47.

нүнди «Һәгигәт» гәзетинде чап олунмушдур. Бир күн соңра — ијунун 19-да исә «Мир'ат» журналының илк нөмрәси чыхыш вә һамин нөмрәдә Бәһа Сәидин чекдији бир нечә шәкил верил-мишдир. Ијунун 21-дә Һашымбәј Вәзиров «Сәда» гәзетинде «Мир'ат»ын нәшри илә әлагәдар хүсуси мәгалә¹ чап едиб, «журналын әввәлинчи нөмрәсинин ҳаһ тәсвиратына, ҳаһ мә'на вә мәтнинә қорә қөзәл бир сурәтдә чыхдығыны» көстәрмиш-дир. Һекајәнин мүәллифи илә журналын рәссамы ejni адам олмуш олсајды, шубһәсиз, Һашымбәј Вәзиров неч ваҳт онун шәкилләрини тә'рифләмәзди. Сөз јох, Һашымбәј Вәзиров һекајә мүәллифини дә, рәссамы да яхши таныјырды.

«Мир'ат» журналы Һашымбәј Вәзирун «Сәда» мәтбәэ-синдә чап олунурду. Журналын редактору илә мәтбәә саһиби арасында яхын достлуг вар иди. Һашымбәј Вәзиров «Мир'ат»ын редактору Элаббас Тағызадәни тә'рифләди, онун «мүһәссәнатындан» бәһс етдији кими, редактор да, өз нөвбә-синдә Һашымбәј Вәзиров әлејинә чыхыш едән «Һәгигәт» гәзетинә даир журналда кәскин јазылар бурахырды. Белә јазыларын бириндә охујуруг: «Мәгсәди, мәсләки фитнә вә фәсады гурдалајыб чыхартмаг истәјән бир вәрәгпарәјә «Һәгигәт» ады верилир.. Соңра бир мүддәт кечир, гәзетәнин Бакы хәбәрләри һиссәсиндә... мәктубат гисминдә бә'зи ҹәфәнкијјат чап едилир...»².

«Сәда» илә «Мир'ат» арасындакы мұнасибәт белә иди. Онларын һәр икиси ejni ҹәбіләден чыхыш едириди.

«Һәгигәт» гәзетинин «Мир'ат» журналына вә онун рәсса-мына мұнасибәти исә тамам башгадыр. Ијунун 22-дә «Һәги-гәт»ин баш мүһәррири «Биздә гәзетәчилик» ады алтында нәшр етдириди мәгаләсіндә³ «Мир'ат» журналының мәзмуну-ну да, шәкилләрини дә кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Һекајә мүәллифи «Бәһа Сәид»ин «Һәгигәт» гәзетинин фәал мүһәррири олдуғу нәзәрә алынарса, онун «Һәгигәт» илә дабан-дабана зидд олан «Мир'ат» журналына шәкилләр ҹәкмәси, һәр ики мәтбуат органында «фәал» иштирак едәрәк принсип-сиз мөвгө тутмасы ағлабатан иш дејилдир. Һекајәдән айдын көрүнүр ки, онун мүәллифинин идеја мубаризәсіндә ҹәбіләси мүәјјәндир. Тәгаудчү мүәллим Йусиф Элијевин јухарыда гејд етдијимиз мәктубундан да айдын олур ки, Хилә кәндидәкі мүәллим Бәһа Сәид рәссам имиш, сатирик журналлар учун карикатуralар чәкәрмиш. Бу бир даһа көстәрик ки, «Мејдана чыкыјор...» һекајәсими јазан «Бәһа Сәид» илә Хилә кәндидәкі Бәһа Сәид башга-башга адамлардыр. Бизә, Сабир анчаг имздан истифадә етмишдир.

Ела бурадача бир мәсәләни дә гејд едәк. Јухарыда бир имздан бир нечә мүәллифин истифадә етдијини көстәрдик.

¹ «Сәда» гәзети, 21 ијун 1910, № 139.

² «Мир'ат» журналы, 17 ијул 1910, № 5.

³ «Һәгигәт» гәзети, 22 ијун 1910, № 141.

Ејни сөзләри «Мир'ат» журналында ишләнмиш «Бојнубуруг» имzasы¹ һагында да демәк олар. Бу имза илә Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә бир нечә сатирик ше'ри дәрч едилмишdir. «Мир'ат» журналындакы «Бојнубуруг» имзалы мүәллиф исә тамам башга адамдыр. Чүнки Сабирин «Мир'ат» илә неч бир әлагәси олмамышдыр.

Гулам Мәммәдлинин белә бир идиасы илә дә разылашмаг олмаз ки, куја «Сабир өзүнүн сатирик ше'рләрини, дини, мөвхуматы, чәһаләти гамчылајан әсәрләрини кизли имза илә чап етдирсә дә, чидди јазыларыны ачыг имза илә верирди». Мәсләнин бу шәкилдә гојулушу доғру дејил. Бөյүк шаирин чохлу сатирик ше'ри, дини, мөвхуматы, чәһаләти гамчылајан онлар-ча әсәри вардыр ки, ачыг имzasы илә чап олунмушдор. Белә әсәрләрдә тәнгид һәдәфи соҳи ваҳт конкрет дејил, үмуми олурду. Бу вә ја башга шәхсијәтә гаршы чеврилмиш јазыларда вәзијјәт даһа чәтин вә горхулу иди. Сабирин өзу һәлә 1908-чи илдә мәтбуатда ачыг имза илә дәрч етдирди вә илк дәфә бу сәтирләрин мүәллифи тәрәфиндән китабына салынмыш публисист әсәрләринин бириндә дејирди: «...хассә шәхсијјәтә вә иттиһада тохунан мәгаләләрин мүһәррирләрини кәмалынча танымамыш дәрчинә мусаидә бујурмамагларын гәзетәләrimiz мүдирләриндән ацизанә истирham едирик»².

«Мејдана чыкыјор...» һекајесинин кизли имза илә чап олумасы бир дә мәһз бунунла әлагәдардыр. Әсәрин әсас тәнгид һәдәфи конкрет шәхсијјәт иди, һәм дә хүсуси гәzet вә мәтбәә саһиби, рәсми даирәләрдә нүфузу олан Һашымбәј Вәзиров кими бир шәхс иди.

«Бәһа Сәид» имzasы илә бағлы олан фактлар, тарихи һәтигәтләр беләдир. Тәкчә бир имза әтрафындакы бу мубаһисә вә мұзакирәләрин өзу дә көстәрир ки, Сабирин һәјат вә фәалијәти илә әлагәдар тәдгиг едилиб өjrәnilmәli мәсәләләр һәлә чохдур. Бу мәсәләләrin өjrәnilmәsi ишиндә тәдгигатчыларын биркә әмәji вә сә ји зәруриди.

Бөйүк шаирин анадан олмасының јүз иллиji әрәфәсиндә онларын бир гисминин мәтбуат сәһифәләриндә мұзакирәси сабиршұнаслығ үчүн сон дәрәчә фаядалы олду, мубаһисәли мәсәләләрдә аз-чох үмуми рә'j жаранмасына көмәк етди.

3

М. Э. Сабирин «Һәгигәт» гәзетиндәki фәалијјәт даирәси кениш вә чохчәһәтлидир. Гәзетин аз нөмрәсини тапмаг олар ки, орада шаирин бир жаҳуд ики әсәри дәрч едилмәмиш олсун. Әсәрләrin жанры да, мөвзусу да мұхтәлифdir. Сабирин иштиракы илә «Һәгигәт» гәзети тәхминән аж җарым чыхмышдыр.

¹ «Мир'ат» журналы, 3 июл 1910, № 3 вә с.

² «Тазэ һәјат» гәзети, 8 мај 1908, № 103.

Бу гыса мүлдәтдә шаирин орада ијирмидән артыг тазијанәси, «Мејдана чыкыјор...» некајәси, мәктәблиләрә аид бир сыра ше'рләри, әдәби-тәнгиди вә публисист мәгаләләри чап олунмушлур. О, каһ бөјүк сәләфи Хагани нағгында кениш јаылмыш халг рәвајтләри әсасында мәгалә-некајә јазыр, каһ Шәрг әдәбијаты классикләриндән (Хәйјам вә башгаларындан) мәалән тәрчүмәләр едир, каһ да Иран, Мисир гәзетләриндә чап олунмуш әсәрләр әтрафында фикир мубаһисәси ачыр, мараглы мұлаһизәләр, мүлдәелар ирәли сүрүрдү.

1910-чу илин ијун аյында Сабир «Һәғигәт» гәзетиндә чыкыш етмәјә башладыгдан соңра гәзетин әдәби-бәдии сәвијжесини јүксәлтмәк үчүн мүәjjән тәдбиirlәр һәјата кечирилir. Шаирин иштирак етдији күндән — 13 ијун тарихли нәмрәдән е-тибарән гәзетдә «Һәфтеji-фәнни» вә «Һәфтеji-әдәби» ады алтында хүсуси күшәләр айрылыр. Нәвбәти нәмрәләрин бириндә баш мүһәррир «Һәфтеji-әдәби» адлы мәгаләсindә һәмин күшәләрин мәэмүн вә истигамәтини сәчиijәләндирәрек јазырды:

«Һәр һәфтә, базар күнү «Һәфтеji-фәнни» вә пәнчшәнбә күнү «Һәфтеji-әдәби» үнванлары алтында бир гисми-мәхсүс ачыјоруз. Һәфтеji-фәннидә дүнјада јени-јени кәшф олунан әсәрләрдән, истатисгалардан, гәраиби-һәвайjәдән һасили фәнни нәзәри-кәшфинә исабәт етмиш олан әһвалдан бәhc едиләчәкдир. Һәфтеji-әдәбидә исә бир һәфтә ичиндә нәшр олунан а'сари-әдәбијә илә јени нәшр олунмуш китаблар вә театрлар нағгында бәјани-мұталиә олуначагы киби, бир һәфтә ичиндә һәфтеji-әдәбимизә ирсал олунан ше'рләрдән биринчилиji газанан тәбрикән һәфтеji-әдәбијә идхал едиләчәкдир. Бу һәфтәләрә харичдән қөндәрилән әсәрләр дә мәэлмәмнүниjә гәбул олунур...».¹

Һәфтеji-әдәби үчүн гојулан суаллар да чох аjdын вә мараглы олурду:

— Охудуғунуз ше'рләр ичиндә ән зијадә тәгdir етдијиниз мисра һансы мисрадыр?

— Охудуғунуз әш'ар ичиндә ән чох хошунуза кәлән бир бејти қөндәриниz!

— Ешидијиниз зәрби-мәсәлләр ичиндә ән зијадә хошунуза кәлән һансыдыр?²

Мұсабигәдә мұкафата лајиг јерләри тутан мүәллифләrin сечикләри ше'р парчалары, аталар сөзу вә мәсәлләр онларын өз имзалары илә гәзетдә мүнтәзәм сурәтдә дәрч едилirdи. Үч дәфә биринчи јери тутан мүәллифә исә гәзетин алты ајтыг абунаси һәдијіjә верилирди.

Бундан башга, әдәби һәфтә үчүн јени јазылмыш, орижинал ше'рләр дә қөндәрилирди. Бу ше'рләрдә қәнч нәслин тә-

¹ «Һәғигәт» гәзети, 17 ијун 1910, № 137.

² Јени орада, 17, 25 ијун, 15 ијул 1910, № 137, 149, 161.

лим вә тәрбијәси мәсәләләри башлыча јер тутур, пәчиб өхлаги сифәтләр, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, әмәјә мәһәббәт кими бәшәри идејалар тәблиг вә тәрәннүм олунурду.

«Һәгигәт» гәзетинин бу мараглы тәдбири Сабирин јахындан иштиракы илә һәјата кечирилирди. Халг шаири әдәби һәфтәнин е'лан олунан мүддәти илә разылашмамыш вә һәмин вахтын узадылмасы барәсиндә айрыча тәклиф дә вермишди. Ачыг имза илә дәрч етдириди вә сон вахтлара гәдәр диггәтдән кәнарда галмыш мәгаләләринин бириндә шаир өз фикрини белә эсасландырырды: «137-чи нөмрәнizдә «Һәфтеји-әдәби» үнваны алтында нәшр етдиријиниз мәгалеји-мүфидәји охудуг. «Шимди кәләчәк һәфтеји-әдәби үчүн бир суал ирад едијоруз илих...» мүфаидинә кәлинчә, гәзетәнисин фәгәт Бакы шәһәри үчүн олмајыб, Гафгазымызын мәһали-бә'идәсинә шумули олдуғу мә'лумунуздур. Бинаәнилејі бир һәфтә мүддәтинде узаг вилајәтләр илә мүрасилат үчүн заман кифајәт едәмәјәчәйндән, бу мүддәтин он беш күн олмасыны мүтәррәр етсәнiz, даһа мұнасиб олур зәнними араји-мүсибәнizә әрз едијорум»¹.

Сабир өз фикриндә тамамилә һаглы иди. Гәзетин һәјата кечириди мәдәни тәдбиридә һәм әрази, һәм дә сајча даһа кениш охучу күтләсінин иштиракыны тә'мин етмәк мәгсәдилә вахтында ирәли сүрүлмүш ағыллы вә фајдалы тәклиф иди. Мұсабигәнин мұвәффәгијјәтлә нәтичәләнмәси бир чох чәһәтдән дә халг шаиринин мәсләһәтинә әмәл едилиб-едилмәмәсіндән асылы олачагды. Тәсадүфи дејил ки, Сабирин бу мараглы вә әмәли характер дашијан тәклифи истәр редаксија, истәрсә әдәби ичтимаијәт тәрәфиндән дәрһал бәjәнилмиш вә ишдә әсас алынмышдыр. Гәзетдә билаваситә бу мәсәләjә даир чап олунмуш мә'лumatда охујуруг:

«Бундан сонра узаг јерләрә вәгт газандырмаг үчүн һәфтеји-әдәби комиссијасы он беш күндә бир дәфә ичтима едәчәк-дир. Іә'ни он беш күн зәрфиндә кәндәрилән чаваблар күнү-күнүнә гәзетәмиздә дәрч олунуб, он бешинчи күн комиссија тәрәфиндән бириңчи, икинчи, үчүнчү дәрәчәни газанан чаваблар сечиләчәкдир»².

Халг шаиринин тәклифи бәjәнилдикдән сонра мұсабигәнин әнатә даирәси, тәдбири мигјасы даһа да кенишләнді. Тәкчә Бакы вә онун әтраф кәндләрингендән дејил, Загафазија вә Орта Асијанын мұхтәлиф күшәләрингендән бу мұсабигәдә фәал иштирак етмәjә мејл вә мараг көстәрән охучуларын, мүәллифләrin сајы күнү-күндән артды. «Һәфтеји-әдәби» рубрикасы алтында һәјата кечирилән һәмин тәдбири истәр бир сыра орижинал әсәрләrin мејдана чыхмасы, истәрсә халг әдәбијјаты нүмунәләринин, аталар сөзү вә мәсәлләrin топланмасы вә нәшри ишиндә әhәмијәтли рол оjnады.

¹ «Һәгигәт» гәзети, 21 июн 1910, № 140.

² Женә орада, 28 июн 1910, № 146.

Газетин мұсабигәси охучулар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланды. Дәрһал мұхтәлиф јерләрдән «Һәфтеји-әдәби» үчүн өзху мисралар, бејтләр, шेңрләр, аталар сөзү вә мәсәлләр ахышыб редаксија кәлмәјә башлады. Мұсабигәниң јекунларыны вахташыры мұзакирә үчүн редаксија тәрәфиндән хүсуси комиссија айрылды. Комиссијаның ишиндә Дағыстан ибтидаи халг мәктәбләринин мүфәттиши Султан Мәчид Гәнизадә, «Каспи» гәзетинин редактор мұавини Меһдибәj Һачынски, сабиг «Дәбистан» журналының баш мүһәррири Элліскәндәр Чәфәрзәдә вә башгалары илә бирликдә халг шаири Сабир дә фәал иштирак едир, бу мараглы тәдбириң мұвәффәгијәтлә һәјата кечирилмәсіндә сә'јини вә көмәјини әсиркәмириди¹.

Доғрудур, Сабириң билаваситә тәшәббүсү вә иштиракы илә кечирилән бу ичтимаи-фајдалы тәдбириң әһәмијәтини о заман дәрк елә билмәјән, һәмин тәдбиirlәрә гаршы чыхыб, она ағыз бүзән адамлар да тапылды. Беләләриндән бири, бәлкә дә јеканәси Һашымбәj Вәзиров иди. Истәр халг шаириң, истәрсә онун фәал иштиракы илә чыхан «Һәгигәт» гәзетинә мұнасибәт мәсәләсіндә субъектив һиссләрини бoga билмәјән Һашымбәj Вәзиров «Бириси» имзасы илә дәрч етдириди «Кејфим кәләндә» сәрлөвһәли фелjetонларының бириндә гәзетин «Һәфтеји-әдәби» мұсабигәсіні нәзәрдә туатарал истеңза вә ришхәндә жазырды: «Догрусу даңа бәсди, һәфтәдә бундан артыг олмајачагса да, әш'ари-абдари-әдәбини тәңгид еләмәјә ән мүгтәдир жури дүзәлтмәк истәјирик. Иншаллаh, бу һәфтә оны да дүзәлдиб, кејфим кәләндә адларын хәбәр верәчәјәм вә мәһмилатда һәр кәс куји-сибгәт гапса, она на верәчәјимизи һәлә дејә билмәрик. Амма һәфтеји-әдәби вә сәбәдимиз пәнчшәнбә қүптаринә дүшдүйүндән о кечәси о адамың өләнләринә бир фатиһә охумагы кәмали-чүр'әтлә вә'дә верә биләрик»².

Сабир өз мұаризинин бу типли чыхышларыны чавабсыз сојумур, она тәмкинлә, әдәб даирәсіндә кәssин тазијанәләрлә чаваб веририди. Тазијанәләринин бириндә халг шаири «Сәда» гәзети мүһәрририңин мәсләксизлијини, «Һәфтеји-әдәби» мұсабигәсінә мұнасибәтдәки гејри-объектив, гәрәзли мөвгејини онун өз дилиндән сәчиijjәләндирәрәк жазырды:

Санма бир мәсләки тә'гиблә мөһкәм галарам,
Әлли архын сујуну құнда бир арха чаларам!
Кефимин кәлмәсінә баҳ, пә кәрәк յахши, јаман?
Мәи кәһи михи, кәһи на'ли дөјүб тапдаларам.³

Мұбариз шаир «Һәгигәт» гәзетиндәки әдәби мұсабигәниң жалыныз тәшәббүсчү вә тәшкілатчыларындан бири олмагла галмајыб, ejни заманда, онун ән фәал иштиракчысы иди. Сабириң фәалијәтини башгаларынан фәргләндирән бир чәһәт дә

¹ «Һәгигәт» гәзети, 15 июл 1910, № 161.

² «Сәда» гәзети, 24 июн 1910, № 142.

³ «Һәгигәт» гәзети, 9 июл 1910, № 156.

бунда иди ки, о, мұсабигәдә тәкчә бир охучу кими дејил, һәм дә бир шайр, орижинал әсәрләр мүәллифи кими иштирак етмишdir.

«Һәфтеји-әдәби» күшесиндә Сабир, бир тәрәфдән, өз сәләф-ләринин — Хагани, А. Бакыханов вә башгаларының јарадычылығындан сечиб бәjәндиди айры-айры мисра вә бејтләри чап етдирмиш¹, дикәр тәрәфдән дә билаваситә бу мәгсәдлә бир сыра ше'рләр гәләмә алмышдыр. Шаирин һәфтеји-әдәби үчүн јаздығы әсәрләри, о чүмләдән ушаглара аид ше'рләри мұсабигәдә һәмишә бириңчилик газанмыш, мұқафата лајиг қөрүләрәк мүнтәзәм сурәтдә һәмин сәhiфәдә дәрч едилмишdir. «Тәбиб илә хәстә», «Гарынча», «Гоча бағбан», «Шанлы көрдүкчә мәни санки едир гөвр фәләк» вә с. белә әсәрләрдәндир.

4

Бакыја кәлдиқдән соңра шаирин әvvәлчә «Зәнбур» журналиnda, соңра «Һәгигәт» гәзетиндә фәал иштиракы онун «Молла Нәсрәddin»дәки фәалијјәтине истәр-истәмәз тә'сирсиз галмаја билмәзди. Тәэссүфлә демәлијик ки, «Һәгигәт»ин ардынча, 1910-чу ил августун 14-дән е'тибарән нәшрә башлајан «Күнәш» гәзетиндәки мүнтәзәм чыхышлары исә Сабирип «Молла Нәсрәddin» журналы илә әлагәсинин нәинки зәифләмәсінә, һәтта бир мүддәт бүсбүтүн кәсилемәсінә сәбәб олду. һәмин күндән 1911-чи ил јанварын орталарына гәдәрки беш ај әрзиндә (о заман «Молла Нәсрәddin»ин өзү дә фасиләләрлә чыхышды) халг шаири өз әсәрләрини әсасән «Күнәш» гәзетиндә дәрч етдирмиш, «Молла Нәсрәddin»ә бир дәнә дә олсун әсәр көндәрмәмишdir. Буна көрә дә тәсадуфи дејил ки, Сабирип 1910-чу илдә «Молла Нәсрәddin» сәhiфәләриндә чап олунмуш ше'рләринин үмуми мигдары (20) «Күнәш» гәзетиндә тәкчә бир ајда, мәсәлән, һәмин илин нојабр аյында дәрч едилән әсәрләринин сајы гәдәрdir. Беш айлыг фасиләдән соңра, 1911-чи илин әvvәлләрindән башлајараг халг шаири илә мәшнүр сатира журналы арасындақы ән'әнәви әдәби әлагәләр jенидән бәрпа олунмушшудур.

М. Ә. Сабир «Һәгигәт» гәзетиндә олдуғу кими, «Күнәш» (1910—1911) вә «Jени һәгигәт» (1911) гәзетләrinдә дә соң дәрәчә кәркин ишләмиш, илк нәмрәдән башлајыб ахырынчы нәмрәjә гәдәр һәмин гәзетләрдә јузә жаҳын әсәр чап етдирмишdir. «Нонопнамә»нин 1948—1960-чы илләр нәшрләrinдә адәтән «Илләри мә’лум олмајан әсәрләр» бөлмәсindә кедән ше'рләрин бөjүк әксәриjәти дә илк дәфә «Күнәш» вә «Jени һәгигәт» гәзетләrinдә дәрч едилмишdir («Балача сәhнә», «Иран нијә виран олду?», «Аналар бәзәји», «Мүһәррирләр», «Жекә тазијанә», «Мәмдәли дејир ки» вә с.).

¹ «Һәгигәт» гәзети, 21, 30 июн 1910, № 140, 148 вә с.

«Күнэш» вә «Жени һәгигәт» гәзетләриндә бөјүк шаириң әсәрләри әсасән ачыг имзасы («Ә. С.» яхуд «Ә. Сабир») илә чап олунурdu. Сабир һәмин гәзетләрдә јалныз бир кизли имзадан — «Низәдар» имзасындан истифадә етмиш вә бу имза илә бир сыра әсәрләр чап етдиришидир.

«Күнэш» гәзети 1910-чу ил 8 октјабр тарихли нөмрәсindән е'тибарән «Паландуз» ады алтында «һәфтәлик мәзһәкә сәһи-фәси» бурахмаға башлајыр. Бу ән'әнә сонралар «Жени һәги-гәт» гәзетиндә дә давам етдирилир. Сабириң «Низәдар» им-засы илә јаздығы сатирапары мәһз һәмин сәһифәдә чап олунурdu. Филологи елмләр намизәди Эзиз Мирәһмәдов бу мәсәләдән бәһс едәркән дејир: «Күнэш» һәр һәфтәнин чүмә күнү «Паландуз» сәрлөвһәсилә сатирик вә јумористик бир сәһифә бурахырды. Сабир бу сәһифәдә «Низәдар» вә «Чувал-дуз» имзалары илә мүнтәзәм сурәтдә әсәрләр чап етдирир»¹.

«Чувалдуз» имзасы илә шаириң «Паландуз» сәһифәсindә «мүнтәзәм сурәтдә әсәрләр чап етдиримәси» нағындақы мұла-һизә јанлышдыр. Она көрә ки, «Чувалдуз» Сабириң имзасы дејил, өз әсәрләри үчүн сеңдији сәрлөвһә иди. Шаир «Низә-дар» имзасы илә јаздығы сатирапарынын, демәк өлар, һамы-сыны «Чувалдуз» ады алтында дәрч етдиришидир («Интели-кентләр дејир ки», «Милләт дејир ки», «Мұртәчеләр, севи-нин...», «Бакыда Шамахы юлунда...» вә с.). Йәтта һәмин әсәр-ләрдән бә'зисинин шаириң күллијатына «Чувалдуз» сәрлөв-һәсилә дахил едилмәси дә тәсадүфи олмајыб, мәһз бу мәсәлә илә бағлыдыр. «Шурә қәлиб шад олун, иранлылар!» мисрасы илә башланан сатира фикримизи тәсдиг едә биләр.

«Һәгигәт» гәзетиндәки «Һәфтеји-әдәби» күшәси кими, «Кү-нәш» вә «Жени һәгигәт» гәзетләриндәки «Паландуз» сәһифәси дә редаксија әмәкдашларынын, о чүмләдән халг шаири Са-бириң јаҳындан иштиракы илә тәшкіл олунмушдур. «Палан-дуз» сәһифәси «Күнәш» вә «Жени һәгигәт» гәзетләриндәки материалларын үслуб рәнкарәнклијини тә'мин етмәк вә һәр ики мәтбуат органынын кениш охучу күтләләри арасындақы нұғузуну јүксәлтмәк мәгсәдилә дүшүнүлмүш мараглы әдәби тәдбириләрдән бири иди.

«Паландуз» сәһифәси нәинки өз мәгсәди, мәзмун вә истига-матинә көрә, һабелә дил вә үслуб хүсүсийәтләри е'тибарилә дә «Һәфтеји-әдәби» күшәсindән әсаслы сурәтдә фәргләнириди. «Һәфтеји-әдәби»дән фәргли олараг, бу сәһифәдә дәрч едилән бүтүн материаллар истәр идеја мәзмуну, истәрсә јазы мане-расы, тәсвир вә ифадә васитәләри чәһәтдән сырф сатирик-јуморист характер дашијырды. Сәһифәнин сатирик истигамәти нәинки орада чап олунан әдәби-бәдии әсәрләриң, почт гутусы вә хәбәрләриң мәзмун вә үслубунда тәзәһүр едир, һәтта адын-дан («Паландуз») башламыш мудир вә нашириниң, мүәллиф

¹ Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 43.

вэ мүхбирләринин сечиб ишләтдикләри кизли имзаларда да айдын нэээрэ чарпырды. Мүдири «Тохмаг», нашири исә «Нэжвэрэ» олан «Паландуз» сәнифесинин абунә нағгы вэ шәртләри дә өз мэгсединә тамамилә уйғун иди: тәк нүхесинин гијмәти «5 ләнэт», ајлығы «16 маладес».

Халг шаиринин «Паландуз» сәнифеси учун јазылыш әсәрләрини «Чувалдуз» ады алтында «Низәдар» имзасы илә чаш етдирмәси дә тәсадуфи дејилди. Бу сатирик имза вэ сәрлөвнә һәмин сәнифәнин характеристикандән ирәли кәлир, онун идеја мәзмунуну вэ сатирик услугубуны көзәл әкс етдирирди.

Сабир «Паландуз» сәнифесинин эн фәал мүәллифләриндән бири, бәлкә дә биринчиси иди. Сәнифәнин илк нөмрәсиндән башлајараг орада мүнтәзәм сурәтдә иштирак едири. Һәтта, 1910-чу илин ахырларына јахын, хәстәлиji илә әлагәдар Шамахыја гајытдыгдан соңра белә бәյүк сатирик һәмин сәнифеси унутмамыш, «Күнәш» вэ «Жени һәгигәт» гәзетләриндә фәал иштирак етдији кими, «Паландуз» сәнифеси учун дә ајрыча әсәрләр гәләмә алыб көндәрмишdir.

Халг шаири «Паландуз» сәнифесинин 1-чи нөмрәсиндән 1910-чу ил нојабр айынын 19-да чыхан 7-чи нөмрәсинә гәдәр мүнтәзәм чыхыш етмиш, өзүнүн истәр өлкә дахилиндәки наисәләрә, истәрсә бејнәлхалг мөвзулара һәср олунмуш «Ахшам олчаг ученикләр һәрә бир мадмазелин», «Муртәчеләр, севинин, кишвәри-Иранә јенә», «Шурә кәлиб шад олун, иранлылар!» мисралары илә башланган тазијанәләрини вэ бир сыра башга әсәрләрини мәһз һәмин сәнифәдә дәрч етдиришdir.

«Паландуз»ун 7-чи нөмрәсиндән соңра бир мүддәт орада «Низәдар» имзасы көрүнмүр. Бу нал һәмин сәнифәни муталиә едән, шаирин «Паландуз» нөмрәләриндә дәрч етдиридији әсәрләрини диггәтлә изләjән охучуларын нэзәриндән дә јајынмыр. Һәтта онлардан бири редаксија мурачиәт едиб, бунун сәбәбини өjrәнмәк истәјир. Догрудур, охучунун мәктубу гәзетдә дәрч олунмамышдыр. Лакин редаксијанын аз соңра һәмин сорғуја вердији чавабын мәзмунундан айдын көрүнүр ки, белә бир рәсми мурачиәт һәгигәтән олмушdur. «Паландуз»ун 11-чи нөмрәсиндә дәрч едилмиш «пост гутусу»нда охујуруг: «Мәрсијәхана — Низәдар эфәндимиз, бир аз нәгаһети олдуғундан Шамахыја кетмишdir. Буна көрә дә бир-ики нәмрәдир ки, язмајыр. Иншаллаh, бу кәләчәкдә бир мәрсијә дејәчәкдир»¹.

Бу хәбәр нағгында илк мә'луматы филологи елмләр доктору Аббас Заманов вермишdir. О, һәмин хәбәрин мәзмунуну вэ «Мәрсијәхан» имзасынын ишләнмәси сәбәбини сәчијјәләндиရәк язмышдыр:

«Бу кичик мә'лумат индијәдәк Сабир нағгында язан мүәллифләrin һеч биринин диггәтини чәлб етмәмишdir. Һалбуки, шаирин дүруст елми тәрчүмеји-һалыны яратмагда бу мә'лу-

¹ «Күнәш» гәзети, 24 декабр 1910, № 100.

матын мұһым әһәмијәти вардыр. Бу вахта кими... Сабирин Бакыдан Шамахыја нә вахт, 1910-чу илин ғансы айында кет-дијини һеч кәс дүрүст жазмамышдыр. Инди бу хәбәр Сабирин Бакыдан Шамахыја гајытмасы тарихини дүрүстләшdirмәк имкани јарадыр.

Лакин бунун үчүн һәмин хәбәрин өзүнү дә дүрүстләшdirмәк лазымдыр. Чүнки гәзетин 23 декабр (№ 99) тарихли, јөни Мәрсијәхана чаваб өөрлөн нөмрәдән әввәл чыхан нұсхәсіндә Сабирин «Зәнилләрә» сатирасы, 20 декабр тарихли нөмрәсіндә (№ 96) ушаглар үчүн жазылмыш «Искәндәр вә фагир» ше'ри чап олунмуштур. Беләліклә, редаксијанын Мәрсијәхана вердији чавабдақы «бир-ики нөмрәдир ки, жазма-жыр» ифадәси дүрүст дејилдир. Онда белә бир суал мејдана чыхыр: бәс нә үчүн Мәрсијәхан редаксија мұрачиәт етмишdir?

Бу суала чаваб вермәк үчүн «Күнәш» гәзетинин 1910-чу илин нојабр-декабр аjlарында чыхан нұсхәләрини нәээрдән кечирмәк лазымдыр. Нојабр айында «Күнәш» гәзетинде Сабирин 20, декабрда исә 10 ше'ри чыхмышдыр. Көрүндүү кими, нојабр айына нисбәтән декабрда Сабирин «Күнәш» гәзетинде иштиракы јарыбајары азалмышдыр ки, бу да шаирин хәстәлијинин шиддәтләнмәси нәтичәсіндә баш верә биләрди...

Инди, «Күнәш»ин јухарыдақы чавабыны, гәзетин 20 зә 23 декабр тарихли нөмрәләриндә шаирин иштирак етмәсіни нәээрә алараг, белә гәрара кәлмәк олар ки, 1910-чу илдә, хәстәләндикдән соңра М. Э. Сабир Бакыдан Шамахыја дебарын лап соңунда, чох еңтимал ки, айын 25-дән соңра кетмишdir.

Сорушула биләр ки, нә үчүн охучу редаксија ачыг имза илә дејил, кизли имза илә мұрачиәт етмишdir. Бу, тәэччублу дејилдир. О вахт бир چохлары, «кафир» ләгәби газанмамаг үчүн, «Молла Нәсрәддин» журналыны, Сабирин сатиralарыны кизлин охујурдулар. Жөгин ки, «Мәрсијәхан» имzasы архасында кизләнән охучу да «кафир» адландырылмамаг үчүн еңтијатлы давраныб имzasыны ачыг жазмамышдыр¹.

Тәдгигатчынын бу хәбәри мәтбуат сәһифәләрindән тапыб мејдана чыхармасы, редаксијадан верилмиш чавабын мәзмұннан шәрһ етмәjә тәшәббүс көстәрмәси тәгdirә лајигдир. Аббас Замановун о фикри илә дә шәрик олмаг лазымдыр ки, Сабирин елми тәрчүмеји-налыны јаратмагда, халг шаиринин Бакыдан Шамахыја гајытмасы тарихини дәгигләшdirмәкдә һәмин хәбәрин һәгигәтән мұһум әһәмијәти вардыр. Лакин мүәттиф почт гутусундакы «бир-ики нөмрәдир ки, жазма-жыр» ифадәсіни «дүрүстләшdirмәjә» чалышанда, бу нөгтеји-нәзәрдән шаирин 1910-чу ил нојабр-декабр аjlарында «Күнәш» гәз-

¹ Аббас Заманов. Мұасирләри Сабир һағында. Докторлуг диссертациясынын әлжазмасы, 1965, Азәrb. ССР ЕА-нын китабханасы. Сәh. 26. -27

зетиндәки фәалијјәтини мүгајисә едәрәк декабр аյында иштиракынын «ярыбајары азалдығыны» көстәрәндә исә чидди сәһвләрә јол верир. Хәстәлији илә әлагәдар олараг халг шаирин Шамахыја кетмәси тарихини дәгиг мүәjjәнләшdirә билмәдији бир јана галсын, бу мәсәләјә даир сабиршұнаслыгдақы аз-чох айдын вәзијjәти даһа да долашдырыр.

Аббас Заманов һәмин хәбәрин мәзмунуну сәчијjәләнтирең кән ики мүһум чәһәти: әvvәлән, редаксијадан Мәрсијәхан¹ верилән чавабын мәһз «Паландуз» сәhiфәсіндә дәрч едилдијини вә икінчиси, «Күнәш» гәзетинин үмуми нөмрәсіндән әлавә, «Паландуз» сәhiфәсінин дә өзүнәмәхсус, айрыча сырға нөмрәси олдуғуну нәзәрдән гачырмышдыр. Буна көрә дә о, нә Сабирин тәрчүмеји-һалы илә сых бағлы олан һәмин хәбәрин мә'на вә мәзмунуну, нә дә редаксија кизли имза илә мұрачиәт едилмәсінин сәбәбини дүзкүн шәрһ едә билмәмишdir.

Шамахыја кетмәэдән әvvәл шаирин «Паландуз» үчүн јаздығы сон әсәри «Бакыда Шамахы јолунда...» адлы тазијанәсі иди. Бу тазијанә һәмин сәhiфәнин 1910-чу ил нојабрын 19-да бурахылан нөвбәти 7-чи нөмрәсіндә чап олунмушшур. Мәрсијәхана верилән чаваб исә «Паландуз»ун 11-чи нөмрәсіндә дәрч ёдилмишdir. Демәк, редаксијанын чавабындақы «бир-икى нөмрәдир ки, јазмајыр» ifадәси «Күнәш»ин үмуми сырға нөмрәсіни (о күнү гәзетин 100-чу нөмрәси чыхмышды) дејил, мәһз «Паландуз» сәhiфәсінин хұсуси нөмрәсіни билдирирди.

Мәсәләјә бу нәгтеји-нәзәрдән јанашдығда, һәмин хәбәрин мәзмунунун доғру олдуғуна шубhә јери галмадығы кими, халг шаиринин Бакыдан Шамахыја гајытмасы тарихини дүрүстләшdirмәк дә чәтиң дејилdir. Мәрсијәхана чавабын мәзмұнуну, бөјүк сатирикин 1910-чу илдә «Паландуз» сәhiфәсіндәки сон әсәринин нојабрын 19-да дәрч едилдијини нәзәрә алараг, белә бир гәти фикир сөjlәmәк олар ки, Сабир хәстәләндикдән сонра Шамахыја тәдгигатчынын мүәjjәnләшdirлиji вахтдан азы бир ај әvvәл, нојабрын ахырларында кетмишdir.

Шаирин автографы сахланан сон мәктубларынын бири дә һәмин фикрин доғру олдуғуну, онун Шамахыја мәһз нојабр айынын ахырларында гајытдығыны тәсдиг етмәкдәdir. 1911-чи ил феврал айынын 1-дә мұаличә мәгсәдилә Шамахыдан Тифлис² қедән шаир орадан досту Гурбанәли Шәрифзәдәјә көндердији 6 феврал тарихли мәктубунда бу сәтирләри јазмышдыры: «Бәрадәр! Сентjabрын бириндән бу күнә гәдәр хәстәjәм. Уч ај Бакыда докторлар³ гапысында, ики ај да Шамахыда мотторлар гапысында тәz'jии-һәјат етдим. Дәрдимә әлач булзмадым. Ахыр лаәлач олуб, мұаличә үчүн Тифлис⁴ кәлмишәм...». Мәктубдакы тарихләри тутушшурдугда, 1910-чу ил

¹ М. Э. Сабир. Йопһопнамә, 3-чу ҹилд. Бакы, 1965, сәh. 227.

нојабрын сон јаҳуд декабрын илк құнләріндән е'тибарән Сабириң артыг Шамахыда олдуғуна һеч бир шубhә ола билмәз.

Редаксија кизли имза илә мұрачиәт едилмәси мәсәләсина нә кәлинчә, бунун сәбәбини жалныз «Паландуз» сәнифәсінин мәзмунунда, орада ишләнмиш кизли имзаларын характеристи вә хүсусијәтләрендә ахтармаг лазымдыр. Бу сәнифәләрдәки материаллар сатирик-јуморист сәчијјә дашидығына көрә, орада һеч бир ачыг имза ишләнмири. Сон нәмрәләрдә Низәдарын әсәр чап етдиրмәмәсінин сәбәбини билмәк истәјән намәдүм охучунун «Мәрсијәхан» имзасы илә мұрачиәт етмәси мәңзүнла әлагәдардыр. Редаксијаның чавабындақы: «Иншаллаh, бу кәләчәкдә бир мәрсијә дејәчәкдир» ифадәси дә һәм «Мәрсијәхан» имзасынын мә'на вә мәзмунундан ирәли кәлмиш, һәм дә «Паландуз» мәзһәкә сәнифәсінин характеристи вә жазы үслубу илә әлагәдар ишләнмишdir.

Бир сыра башга мәтбуат органларында көрдүjүмүз кими, «Құнәш» вә «Жени һәгигәт» гәзетләрindәki «Паландуз» сәнифәсінин мудири дә бөйүк сатириклә гарышылыглы әмәкдашлыг шәрайтindә ишләjирди. Дөгрүдур, онларын арасындақы ишкүзар әдәби әлагәләрин конкрет тәзәнүү формаларыны тапыбы мүәjжәнләшдирмәк чәтиндир. Бунунла белә, Сабириң һәмин сәнифәдә дәрч едилмиш әсәрләрindәki ejham вә ишарәләрә әсасән нәинки белә бир әмәкдашлығын һәгигәтән олдуғуны, һәтта бу әмәкдашлығын бә'зи сәчијјәви чәhәтләрини көрүбкестәрмәк дә мүмкүндүр. Халг шаириңиң бә'зи шे'рләрини «Паландуз» мудириң мұрачиәтлә жазмасы, ондан мәсләhәт алмаг, өз фикрини онунла бөлүшмәк вә с. кими сатирик пријомлардан мәһарәтлә истифадә етмәси бу мә'нада диггәтә лајигдир.

Бу чәhәтдән Сабириң «Паландуз» сәнифәси үчүн вә онун мудириң хитабын Шамахыдан жазыб қөндәрди: «Неjвәrә, ej мудири-әhли-фүсун» мисрасы илә башланан «Juxy» адлы сатирасы даhа сәчијјәвидир. «Juxy» — тәкчә өз мүәллифинин чар үсүл-идарәсінә атәш ачан, дума сечкиләрindәki ганунсузлуғу, һиjлә вә рушвәтхорлуғу русвај едән мәзмунча долғун сатиralарындан бири олмагла галмајыб, ejни заманда, Низәдар илә گәләм досту — мәзһәкә сәнифәсінин мудири Неjвәrә арасындақы әдәби әлагәләрин характеристи вә истиғамәти барәснидә дә аз-чох мүәjжән тәсәvvүр дөгурур.

Сатира мәзмунча бири-дикәрини давам етдириб тамамланы ики hиссәдән ибаратдир. «Juxy» адь алтында верилмиш биринчи hиссәдә Низәдар өз گәләм досту Неjвәrәjә мұрачиәт еләрәк ондан көрдүjү жүхуну жозмасыны хәниш едир. Шайр жүхусунда көрүр ки, женә Бакы шәhәрindәdir. Шәhәрин мәркәздән узаг күчәләрindә бөйүк бир чанланма вар. Эввәлләр кедиш-кәлиш нә олдуғуны билмәjән, зулмат кечәләрин тәркиндә эталет жүхусуна даhан тозлу-палчыглы күчәләр инди тамам башга бир рәнкә бојанмыш, ишыға гәрг олмушдур. Өмрүндә

бу тэрэфлэрэ аяғы дәімәмиш ә'janлар, шан-шөһрәт саһибләри иди гапылары бир-бир дөјүр, ев саһибләри илә таныш олуб, онларын бә'зисинә пул тәклиф едир, бә'зисинә јағлы вә'дләр верир... Жуҳудан гәфил ојанан шаир бу надисәнин мәниjjәтини, алыш-веришин сәбәбини билмәк истәјир вә һејвәрәj мұра-чиатлә дејир:

Инди, ej һејвәрә, варынса һүнәр,
Сәjә та'бирини билирсан әкәр?!

О согаглар, о шәхсләр, jahy,
Кимдир аja, нәдир, нә ишдир бу?

Шаир әсас мәгсәдини, сатиранын идеја мәзмунуну бунун ардынча кәлән вә надисәнин мәнтиги давамы олан икинчи һиссәдә ачыр. «Тә'бир» ады алтында кедән һәмин һиссә һејвәрәнин дилиндән Низәдара мұрачиәт шәклиндә жазылмышдыр. һејвәрә доступнун жүхусуну белә јозур:

Низәдар, едиб жүхун тә'сир,
Күш вер, мән едим ону тә'бир:
Көрдүjүндүр Бакы гласнылары
Ки, тәмизләтдиләр кучә-базары;
Кечәләр кәшт едиб жығылар «сәс»,
Арифә бир ишарә олмуш бәс!..

Әсәрләри үчүн даим јени бәдии формалар ахтаран, рэнка-рәнк тәсвиr вә ифадә васитәләри ишләдән бөյүк сәнэткар «Жуҳу» шे'риндә дә тәнгид һәдәфини серраст нишан алмыш, мараглы сатира пријомундан истифадә едәрәк Бакы гласныларының әсил симасыны, сечки әрәфәсиндәки чанфәшанлыг-ларыны қәssин атәшә тутмушшур. Бу пријомун характерини, Низәдар илә һејвәрә арасындакы мараглы әдәби әлагә вә сәми-ми мұнасибәтләrin мәзмун вә истигамәтини һәзәрдән гачыран тәдгигатчылар шаирин сөзләринде доступна гарши «мәnfi мұнасибәт» ахтарылар. Профессор Чәфәр Хәндән халг шаиринин чаваб-сатиralарындан данышаркән дејир: «...идејача зидд чәбін тутан шаирләрә гарши чавабында Сабирин сөзләри қәssиндир. Мисал үчүн «Күнәш» гәзетинде «һејвәрә» тәхәллүсу илә жазан мудирә мұрачиәтлә жазыр: «һејвәрә, ej мудири-әhли-фүсун». Бу сөзләрдән аждын олур ки, шаир өз гәләм ѡлдашына мәnfi мұнасибәт бәсләјир»¹. Прóфессорун кәтириди мисрадакы «әhли-фүсун» ифадәси һәм ше'рин мөв-зусундан, шаирин истифадә етдији сатиrik пријомун (јуҳу јөздурмаг) характеридән доғмуш, һәм дә «Паландуз» мәz-һәkә сәhifәсинин үмуми мәзмуну илә уйушмушшур. Ики дост арасындакы мұнасибәтләrin мәзмунуну мүәjjәnlәшdirәркән заһири әlamәtләrә әсасланмаг, тәкчә бир ифадәдән чыхыш нөгтәси кими истифадә етмәk гәтиjjән доғру дејилдир.

¹ Чәфәр Хәндән. Сабир јарадычылығының сәнэткарлыг хүсуси-жәтләри. Бакы, 1962, сәh. 324.

«Juxu» сатирасыны идея-бәдии чәһәтдән даһа кениш шәкилдә тәһилл едән филологи елмләр намизәди Элиз Мирәһмәдов исә башга бир јанлышлыға ѡол вермишdir. О, сатираның сүжет хәттини сәчијјәләндирәрәк јазыр: «Шайрин јухусуна Бакы шәһәри кирмишdir (о заман Сабир өзү дә Бакыда иди)...¹. Һалбуки «Juxu» сатирасыны гәләмә алмаздан тәхминән ики ај әvvәл Сабир артыг Бакыдан Шамахыја гајитмышты, бу әсәри дә орадан јазыб көндәрмишdir. Ше'рин әvvәлиндәки:

Көрүрәм мән дүнән кечә јухуда
Женә дә сакин олмушам Бакуда —

мисралары мүәллифин Шамахыда олдугуну тәсәввүр етмәк үчүн кифајәтдир.

«Juxu» сатирасының тәһиллиндә иәзәрә чарпан бу гүсурлар шे'рин нәшри тарихи вә мәтнинә даир Сабир күллијатының шәрһләриндә верилмиш јанлыш изаһатла да бағылдырып. Башга сөзлә десәк, «Нононамә»нин тәртибиси Һ. Сәмәдзадәнин «Juxu» сатирасы һаггында вердижи сәһв изаһат, өз тәдгигатыны билаваситә һәмин китаб узәриндә гуран һәр ики сабиршунасын истәр-истәмәз јанлыш фикир сөјләмәсинә сәбәб олмушдур. Һ. Сәмәдзадәнин бу сатираја аид шәрһләриндә охујуруг:

«Күнәш» гәзетиндә (1910, 14 нојабр) «Низәдар» имzasы илә чап олунмушдур.

Гәзетин әдәби сәнифәсindә редаксија тәрәфиндән јазылан фелjeton вә саирә «Невәрә» имzasы илә кедәрди. Сабир «Невәрә» дејә гәзет мүдиринә мурачиәт едир².

Сабир сатирасының нәшри тарихи вә мәнбәјинә даир верилмиш бу мә'лумат доғру олмадығы кими, «Невәрә» имzasы илә әлагәдар дејиләнләр дә дәгиг дејилдир. Әvvәлән, «Juxu» сатирасы 1910-чу илин нојабрында «Күнәш» гәзетиндә јох, 1911-чи илин јанвар аյында «Жени һәгигәт» гәзетиндә чап олунмушдур³ (о заман «Күнәш» гәзетинин нәшри артыг дајандырылышты). Икинчиси, «Невәрә», јухарыда көстәрдијимиз кими, «Күнәш» вә «Жени һәгигәт» гәзетләrinдәki «Паландуз» мәзһәкә сәнифәсинин мүдири тәрәфиндән ишләнмиш кизли имза иди. Буна көрә дә ону «редаксија тәрәфиндән јазылан фелjeton вә саирә» материалларын мүәллифинин имzasы кими тәгдим етмәк дүрүст олмаз.

Еjни сөзләри «Күнәш» гәзетиндән шайрин күллијатына дахил едилмиш «Ja лил'әчәб» адлы башга бир әсәр һаггында да демәк лазымдыр. Илк дәфә 1910-чу илдә «Күнәш» гәзетин-

¹ Элиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 171.

² М. Э. Сабир. Нононамә. Тәртиб едәни Һ. Сәмәдзадә. Бакы, 1948, сәh. 445; Бакы, 1954, сәh. 467.

³ Бах: «Жени һәгигәт» гәзети, 28 јанвар 1911, № 7.

дэ чап олунан вэ «Ионхоннамэ»нин 1929—1960-чы иллэр нэшрлэриндэ өзүнэ јер тапан һемин ше'р будур:

Ja рэб нэдир билмэм сэбэб,—
Jox көзлэжэн ирзу эдэб,
Моллалар олмуш пул тэлэб,
Bojlэ ешиитдик чэддү эб,
Ja лил'эчэб, ja лил'эчэб.
Jүз мэкрү фитнэ салдылар,
Mали-ибади алдылар,
Hэр јана кетсан чалдылар,
Нэф'и-чибишдан рузу шэб,
Ja лил'эчэб, ja лил'эчэб.
Allaһү пејғэмбэр, имам,
Hэм дэ зијарэткаһлэр тамам
Моллалара мал олмуш, балам,
Лал ол, дејир, тэрпэтмэ лэб,
Ja лил'эчэб, ja лил'эчэб.¹

Јери кэлмишкэн гејд етмэк лазымдыр ки, индијэ гэдэр Сабирин динэ вэ руђанилэрэ мұнасибәтини изаһ өдөркэн тэдгигатчыларын өн чох истинад едib, эсасланыглары эсэрлэрдэн бири дэ мэһз бу ше'р олмушдур. Шаирин һәјат вэ јаралычылығына даир сон монографијанын мүэллифи Эзиз Мирәһмадов, мәсәлән, һемин ше'рин ахырынчы бәндина эсасланраг, «сатира дәјәнәјинин һәтта гисмән кедиб аллаһа тохундуғуну» иддия едир. О јазыр: «Аллаһдан тутмуш пејғэмбэрә, имамлара, зијарэткаһлара гэдэр һамысынын «моллаја мал» олмасы нағгындакы бу фикир... кәскин мұхалифәтчи манийәтдәдир»².

Тэдгигатын илк мәнбэлэр үзәриндэ гурулмамасы, «Ионхоннамэ»нин сон чапларынын әсас алышын сабиршұнасларын бә'зи мүддәаларыны асылы вәзијјэтдэ гојмушдур. Бу сөзлэр «Ja лил'эчэб» ше'ри нағгындакы тәһлилэ дэ аиддир. Ахтарышлар бу ше'рин дэ Сабир гәләминә мәхсус олмадығыны мејдана чыхарыр. Һемин ше'р «Ионхоннамэ»нин изаһларында қөстәрилди кими «Күнәш» гәзетиндэ «Э. С.» имзасы илә³ дејил, «А. Ш.» имзасы илә чап олунмушдур. Бу имза саһибинин «Күнәш» вэ «Jени һәгигәт» гәзетләриндэ «Ja лил'эчэб» ше'риндэн башга да бир сырға ше'рләри чыхмышдыр⁴ ки, бунларын неч бири Сабирин олмадығындан «Ионхоннамэ»-жэ дахил едилмәмишдир. Сөз јох, бу эсэрләрин кимә мәхсус олдуғуну кәләчәк тэдгигат дәгиг мүәjjәнләшdirәчәк. Абдулла Шаигин «Күнәш» вэ «Jени һәгигәт» гәзетләриндэ иштирак етдиини нәзәрә алараг, индиликдә күман етмэк олар ки, һемин эсэрләрин мүэллифи одур.

¹ «Күнәш» гәзети, 21 декабр 1910, № 97.

² Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 255.

³ Бах: М. Э. Сабир. Ионхоннамэ. 1948, сәh. 467; 1954, сәh. 492; 1960, сәh. 459.

⁴ Бах: «Күнәш» гәзети, 9 нојабр 1910, № 63; «Jени һәгигәт» гәзети, 17 март 1911, № 43 вэ с.

Сабирин «Паландуз» сәhiфәсіндегі фәалиjјетини јекунлаштыраркен бир мәсәләни дә геjд етмәлиjк. О да шаирин «Низәдар» имзасы илә чап олунмуш әсәrlәrinin топланмасы мәсәләсіdir. Бу сатираларын әксерijјети узун мүddәt шаирин күllijјатына дахил едилмәмишdir. Һәmin әsәrlәrdәn jaлныs bir нечеси «Honhopnamә»nin Abbas Cәhhәt тәrәfinдәn назырланан иккінчи нәshrinә (1914) салынышдыr («Ju-xu», «Гурбан баjрамы» вә с.). Сабирин «Низәдар» имзасы илә чап етдириjи сатираларыны; демәk олар, һамысы 1934-чү илдә jазычы Сеjид Һүсеjинин редакторлуғу илә бурахылан «Бүтүn әsәrlәr»ә әlavә олунмушшdur.

5

Эvvәлki фәsилләrin биrinдә көstәrdijimiz kimi, Сабир әdәbiyjатын мүхтәlif проблемләri илә әlagәdar олaraq mәt-buatda tез-tез әdәbi мубаһисә vә музакирәlәr ачыr, bu мұna-sibәt.lә bir сыra әsәrlәr gәlәmә alыb, һәmin музакирәlәrә istigamәt verirdi. Xалg шаиринин adы илә билаваситә bagly олан белә мубаһисәlәrdәn бири dә «Kүnәsh» гәzeti сәhifәlәrinдә keciriлmishdir. Dil vә tәrçumә mәsәlәlәrinә hәsr оlунмуш һәmin музакирәdә Сабирлә janashы онun gәlәm ѡoldaши, XX әsр реалист-сатирик шे'rimizin инкишафы тарixhindә өзүn мәхсус мөvgeji олан шаир Элигулу Гәmkүsar да фәal iштирак etmiшdir.

О заман «Kүnәsh» гәzetindә chыхan kичик bir мүхbir ja-zыsы bu музакирәnin aчыlmасы учүn санки bәhәnә olмуш, choхdan bәri Xалg шаиринин зеñnini mәshgүl еdәn мүhүm bir mәsәlәjә daip өz nөgteji-nәzәrinи, гәti фикрини билдirmә-sinә tәkan vermiшdir. «Kәnчәdәn bizә jazыjorlar» adы ал-tyndә imzасыz чап оlунмуш vә Сабирин диггәtini чәlb еdәn һәmin хәbәrdә dejiliрdi: «Канчә Нәshri-maarij чәmijjәti Mирзә Maһemmәd Ахундовун «Рө'jam» nam әsәrinи basдыryb vә nәshrә bашлады. Mушарilejhinin османлычадан tәrçumә (!) еdilmiш «Nәdamәt» nam әsәri dәxi «Dram» чәmijjәti tәrә-finidәn nәshr еdildi. Һәr иki әsәr Kәnчәdә Һачы Һәsәновла-ryн mәtбәesindә basыlmышdyr»¹.

By мүхbir мәktubu Сабирин диггәtindәn jaýnمامыш, иki күn sonra onun гәzетdә ajrycha bir tazijanә ilә chыхыш etmә-sinә sәbab olмушшdur. Jaхын досту vә mәslәkдаши Элигулу Гәmkүsarla әdәbi мубаһисәnin bашлангычына чеврилмиш һәmin tazijanәsinde Xалg шаiri dejirdi:

«Osmanlychadan tәrçumә turkә» — буну билмәm,
Kerchek jazыjor kәnчәli, janiki hәnәkdir;

¹ «Kүnәsh» гәzeti, 14 ноjabr 1910, № 67.

Мүмкүн ики дил бир-биринә тәрчүмә, амма
«Османлычадан тәрчүмә түркә» нә демәkdir?!¹

Жери кәлмишкән ону да дејәк ки, јухарыда адны чәкди-
јимиз мүхбир мәктубундан хәбәрсиз олан мүәллифләр бу та-
зијанәнин јазылмасы сәбәбини јанлыш изаһ етмиш, әдәби
мүбәнисәнин мәһіз кимин әсәри (Сабирин яхуд Гәмкүсарын)
илә башланғышыны дүзкүн мүәјҗәнләшdir билмәшилләр.
Тазијанәнин мәэмунуна вә Гәмкүсарын она вердији чаваба
әсасланан Элаббас Мұзниб hәлә 1929-чу илдә һәмин ше'рин
нә мұнасибәтлә јазылдығыны белә изаһ етмишdir: «Әлигулү
Нәчәфов Гәмкүсарын османлычадан Азәрбајҹан шивәсинә че-
вирдији бир әсәрин үстүндә тәрчүмә јаздығы учүн бу рүбәи
јазылмышдыр»². Профессор Чәфәр Хәнданын дедикләриндән
исә белә чыхыр ки, ҝуја һәмин мүбәнисә Гәмкүсарын ше'ри
илә башланмыш, «онун «Күнәш» гәзетинин 78-чи нөмрәсindә
(1910, 26 нојабр) чап етдириди гит'әсindә әдәби дил гајда-
ларынын позулдуғуна көрән Сабир Э. Г. Гәмкүсара чаваб
јазмыш вә... нәтичәдә бу епиграм чидди әдәби мүбәнисәнин
башланғышына чеврилмишdir»³.

Доғрудур, ашағыда да көрәчәјимиз кими, Сабир «Э. Гәм-
күсар бәрадәримә чаваб» адлы тазијанә јазмыш вә гәләм
жолдашынын аз әvvәл чап олунмуш рұбаисиндә әдәби дил нор-
маларынын позулдуғу учүн ону кәскин тәңгид атәшинә тут-
муштур. Лакин бу, мүбәнисәнин башланғышы јох, хејли әvvәл
ачылмыш мұзакирәнин давамы вә инкишафы иди. Башга сөз-
лә десәк, «Э. Гәмкүсар бәрадәримә чаваб» сатирасы Сабирин
билаваситә һәмиң мәсәләjә һәср етдији илк әсәри дејилди,
Гәмкүсар тәрәфиндән верилмиш чаваба чаваб иди.

«Османлычадан тәрчүмә...» сатирасынын мүәллифи осман-
лы дили илә Азәрбајҹан дилинин ejni системли дилләр группу-
на мәнсуб олмасындан чыхыш нәгтәси кими истифадә едиб, бу
ики дилин бириндән о биринә тәрчүмә мәсәләsinә үмумијjәтлә
лүзумсуз, јанлыш бир иш кими баҳырды. Халг шаиринин әз
фикриндә нә гәдәр һаглы олуб-олмадығыны бу ишин әз са-
нибләринин — дил мүтәхәссисләринин әhдәsinә бурахыб, мә-
сәләнин башга бир чәhәтини гејд етмәк истәјирик. О чәhәт дә
бундан ибарәтdir ки, һәмин мәсәләdә Сабир илә онун досту
Гәмкүсарын нәgteji-nәzәrlәri бир-бириндәn айрылырды. Буна
көрә дә Сабирин тазијанәsinә јаздығы илк чавабында Әли-
гулү Гәмкүсар дејирди:

Османлы дили чүники мүрәkkәbdir әrәbdәn,
Ишқалә салыр гаренин ишбу сәbәbdәn;

¹ «Күнәш» гәзети, 17 нојабр 1910, № 70.

² М. Э. Сабир. Шे'рләри мәммүәси. Бакы, 1929, сәh. 202.

³ Чәфәр Хәндан. Сабир яраадычылығынын сәнэткарлыг хүсуси-
jәтләри. Бакы, 1962, сәh. 340—341.

Түркә еләјиб тәрчүмә, етсәк ону ислаһ —
Асанраг едәр фандәбәхш елму әдәбдән.¹

Сабир «Ә. Гәмкүсар бәрадәримә чаваб» адлы тазијанәсими мәһз бу ше'рлә әлагәдәр гәләмә алмышдыр. Халг шаириң яздығы чавабында Гәмкүсар мүһум бир нәгтәни нәзәрдән гачырымыш, османлы дилиндәки әрәб сөзләринин тәрчүмә едилмәсими о дилин бүтүнлүклә тәрчүмәсі кими гәләмә вермишидир. Принципиал мәсәләдә адәтән һеч кәсә күзәштә кетмәјән Сабир өз доступна вердији чавабында да сон дәрәчә амансызыдыр:

«Тәһвили-ибарәт» сөзүнү «тәрчүмә» ганмаг,—
Мәктәбли чочуглар да билир ким, бу хатадыр;
Бир бојлә хәта кәлмә мүһәррир гәләминдән
Чари олур исә, әдәбијатә бәладыр!..²

Көрүндүјү кими, халг шаири өз гәләм ѡлдашыны чох кәсекин тәнгид етмиш, һәр бир халгын мә'нәви һәјатында мүһум рол ојнајан әдәби дил вә тәрчүмә мәсәләләриндә дә принципиал мөвгө тутмушдур. Мараглыдыр ки, һәмишә әдәбијатын, әдәби дилин сафлығы угрунда мүбариизә апаран «Молла Нәсрәддин» журналы да Сабирин мөвгөјини мудафиә етмишdir. «Молла Нәсрәддин» шаирләриндән бири Гәмкүсарын Сабирә чавабыны сатира атәшинә тутур, онун чавабындакы «туркә еләјиб тәрчүмә» ифадәсими мисал кәтирәрәк жазырды:

Османлы дили чүнки лисани-әдәбидир,
Олдур ки, ... ону анлаја билмәз;
Жокса ону «туркә еләмәк тәрчүмә» ләфзи
Мәнтиглә гәләтдир, белә шеј һеч ола билмәз.³

Әдәби музакирәjә һәср етдији сон чыхышында Элигулұ Гәмкүсар, көрүнүр, өз сәһвини дәрк етмиш вә истәр-истәмәз мөвгөјиндән чәкилмәли олмушдур. Шаир ахырынчы ше'ринде дејирди:

Мән яздығым кәламдақы ләфзи-тәрчүмә
Бихуд позубдур. Сабири-али чәнабыны;
Тәһвил кәлмә, ja ки, ибарәт олур, вәли
Ачмаз әрәб лүгәтләри уздән нигабыны.⁴

Бу мүбәнисә илә әлагәдәр олараг, гәзетин нөвбәти нөмрәләринин бириндә «Тәрчүмәми, тәбдил вә jaхүд тәһвилми?»

¹ «Күнаш» гәзети, 26 нојабр 1910, № 78.

² Женә орада, 2 декабр 1910, № 82.

³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 декабр 1910, № 39.

⁴ «Күнеш» гәзети, 15 декабр 1910, № 92.

адлы бөјүк бир мәгалә чап олунмуш вә Сабир һаглы сајылмышдыр. Мәгалә мүәллифи ики шаир арасындағы мұбাহисәјә жекун вуруб, гијмәтләндирәркән тәкчә јухарыда гејд олунан әдәби фактларла кифајәтләнмәмиш, Шәмсаддин Саминин мәшһүр лүғәтиндән башламыш бир сыра елми-тарихи мәнбәләрә истинад етмишdir. О, тәрчүмәнин әмәли әһәмијәтә ма-лик олан мәсәләләри үзәриндә даһа кениш дајамыш, әз фикрини исbat етмәк учун конкрет материаллара әсасланыштыр.

Мұзакирәләрдә Әлигулу Гәмкүсарын чап етдириди сон шे'рини нумунә кәтириб тәнгид сузқачиндән кечирән мәгалә мүәллифи деирди: «Әчәба, Сабир әфәндинин позулмасына бир дәлил көрүлүјорму? Сабир әфәнді нәдән позулур? Һал-буки бу чәнаб Ә. Гәмкүсар өзу «тәһвил, кәлмә ја ки ибарәт олур» дејә кәнді сәһвиини е'тираф едијор»¹.

Бу мәгалә Сабирә вә онун әдәби фәалијәтинә дәрин еһтирам бәсләјән тәнгидчи гәләминин мәһсулудур. 1962-чи илдә «Һөнгөпнамә»нин шәрһләриндә һәмин мәгалә һаггында мүхтәсәр мә'лumat вермишдикс² дә, онун мүәллифи һаггында бир сөз демәмишдик. «А. Т.» имзасы илә чап олунмуш бу мәгалә чох күман ки, көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшұнас Абдулла Тоғиг Сур тәрәфиндән жазылмыштыр. Мәгаләнин мөвзу вә мәзмуну да, Абдулла Сурун 1910-чу илдә Бакыда олмасы вә нәһајәт, тәнгидчинин «Һәгигәт» вә «Құнәш» гәзетләrinde иштиракы да белә бир еһтимада әсас верир.

6

Балаханы кәндидә мүәллим ишләјәркән Сабирин ушаг әдәбијатына олан мејл вә һәвәси даһа да күчләнир. Шайрин јарадычылығында айрыча силсилә тәшкил едән ушаг шे'рләринин тәхминән үчдә ики һиссәси мәһз бу ваҳт, Балаханы мәктәбиндәки фәалијәти дөврүндә гәләмә алымыштыр. Тәкчә қәмијәт чәһәтдән дејил, идеја мәзмуну вә шәкли хұсусијәтләринә көрә дә бу ше'рләр Сабирин педагоги фәалијетинин илк илләринде жаздығы ушаг әсәрләриндән габарығ сурәтдә сечилирди. Белә ки, әvvәлләр «Мәктәб шәргиси», «Жаз қүнләри» типли күтләви ушаг нәғмәләри, шән вә ојнаг маһнылар гәләмә алан бөјүк шаир Балаханыдағы мүәллимлиji замана мәнзум һекајә вә тәмсил жанрына даһа чох мејл едир, мәктәблиләр үчүн һәјати һадисәләрдән ибарәт сүжетли, нәси-һәтамиз әсәрләр жазыб-јарадыр.

Сабирин ушаг ше'рләринин мәзмун вә формасында нәзәрә чарпан бу јенилик, бир тәрәфдән, шайрин мүәллимлиji, тә'гиб етдири мәгсәдлә бағлы идисә, дикәр тәрәфдән дә әсәрләрин нәшр олундуғу мәтбуат органларының характеристи вә хұсусијәтләри илә әлагәдар иди. Мәктәб дәрсликләри вә ушаг жур-

¹ «Құнәш» гәзети, 27 декабр 1910, № 102.

² Бах: М. Э. Сабир. Һөнгөпнамә, 2-чи чилд. Бакы, 1962, сәh. 224.

напларына јазаркән нәғмә жанрына үстүнлүк верөн халг шайри күтләви мәтбуат үчүн мәнзум һекајә вә тәмсил жанрыны даһа әловеришли, мұнасиб әдәби форма сајмышдыр. Чүнки дөври мәтбуаты, гәзет вә журналлары ушаглара нисбәтән онларын валидеңнеләри, кәләчәк нәслин тәрбијачиләри даһа чох охуур, мұталиә едирдиләр. Мәнзум һекајә вә тәмсил жанрынын ичтимаи-бәдии тә'сир күчүнү вә тәрбијәви әһәмијүттегиң жүксәк гијмәтләндирәркән маарифпәрвәр шаир мәһз бу өзөнчеләри нәзәрә алышы.

Шаирин истәр «Нәфтеји-әдәби» күшеси үчүн јаздыры «Тәбидиң илә хәстә», «Гоча бағбан», «Гарынча» ше'рләринин, истәрсә дә соңрактар «Күнәш» вә «Дени һәгигәт» гәзетләриндә дәрч едилмиш «Азарлы кәндчи», «Чамушчу вә сөл», «Өрүмчәк вә ипәк түрдү», «Артыг алый, әскик сатан тачир», «Жаланчы чобан» вә 'с. кими мәнзум һекајә вә тәмсилләринин ушагларын жүксәк әхлаги сиfәтләр руһунда тәрбијәләндирilmәси ишиндә мисилсиз әһәмијүттеги олмушшур. Бу силсиләјә дахил олан әсәрләрин идея мәэмунунда ики әсас хүсусијәт диггәти чәлб едир: шаир, бир тәрәфдән, вәтәнпәрвәрлик, әмәјә мәһәббәт, достлугда вәфалы олмаг, гочалара, ата-анаја һөрмәт, дөргучулуг кими нәчиб әхлаги сиfәтләри тәгдир вә тәрәннүм едир, дикәр тәрәфдән дә ушагларын айләдә дүзкүн тәрбијәси нәминә артыг алый әскик сатан тачирләри, суда су гатыб сатан алверчиләри, зәһмәтдән бојун гачыран тәнбәлләри, оғруулуг, јаланчылыг кими чиркин әмәлләри өзүнә пешә едән дәләдузлары кәssин тәнгид атәшиң тутур.

Сабирин ушаг ше'рләри мәэмунча долгуң олдуғу кими, формача да мараглы вә рәнкарәнкдир. Шаир һәмишә гуру нәсиһәт вә тәсвирчиликдән гачмаға чалышыр. Издәдији гајәни, ашыламаг истәдији идеяны балача охучулара габарыг шәкилдә чатдырмаг үчүн адәтән мараглы һадисәләр сечир, мәнналы вә биткин сүжетләр гурур. Мәһз буна көрәдир ки, халг шаиринин ушаглар үчүн јаздыры нәғмәләр, мәнзум һекајә вә тәмсилләр өз әдәби-бәдии тәравәтини инди дә сахлајыр, совет мәктәблисинин жүксәк идея-естетик тәрбијәсindә мүһум рол ојнајыр.

Маарифпәрвәр шаир Балаханы кәндиндә заман е'тибари-лә о гәдәр дә узун мүддәт гала билмәмишdir. Дөргудур, мұасирләринин хатирәләриндә бу мүддәт хејли узадылмыш, аз гала «ики илә» чатдырылмышдыр. Сабирин мүәллим юлдашларындан Һачаға Абасов бу ил чап етдириди хатирәләриндә јазыр: «Мән Мирзә Әләкбәр Сабирлә илк дәфә Балаханы мәктәбиндә таныш олмушшам. Онунла ики ил бир мәнзилдә јашамышыг»¹. Һалбуки Сабирин Бакыја кәлмәси илә вәфа-ты арасындағы мүддәт ил јарым чәкмишdir. Балаханы мәк-

¹ Һачаға Абасов. Хатирәләрим. Бакы, 1968, сәh. 48.

тәбиндә исә шаир јај тә'тили дә дахил олмагла чоху он ај мүәллимлик етмишdir. Вахтын гысалығына бахмајараг, Сабир гүдрәтли бир мүәллим кими танынмыш, Балаханы чамаатының һүсн-рәғбәтини газанмышды.

Сабир әсил халг мүәллими иди. О, тәкчә дәрс демәклә киfaјәтләнмириди. Балаханының ичтимаи-мәдәни һәјатында кениш фәалийјәт көстәрирди. Тез-тез јерли әнали гарышында чыхыш едир, фәhlә китабханасында сөһбәтләр кечирирди.

Балаханы мәктәбинин мә'зунларындан Элисәттар Ибраһимов, Худаверди Мәһмудов, Микајыл Гафаров, мүәллим юлдашларындан Элимишан Һүсејнзадә, Паша Вәкилов вә бир чох башгаларының хатирәләриндә¹ Сабирин мүәллимлини сәчиijәләндирән хүсусијјәтләр, шаирин педагоги мәһәрәти һаггында диггәтәлајиг, мараглы мұлаһизәләр варды.

Бу хатирәләрә әсасен демәк олар ки, Сабир тә'лим просецинде шакирдләрин фәаллығына хүсуси диггәт верәр, онларын әгли вә физики чәһәтдән инкишафына һәр чур гафы көстәрәрмиш. Шакирдләриндә нәчиб әхлаги кејфијјәтләр тәрбијәләндирмәк мәгсәдилә дәрс вахты һәјатын мұхтәлиф саһәләриндән мараглы вә ибрәтамиз мисаллар чәкәр, ана дили вә әдәбијјат дәрсләриндә вәччдлә данышармыш. Шакирдләрин естетик тәрбијәсиүә хүсуси әhәмијјәт верән бөјүк шаир мәктәблilәrin театр тамашаларында, әдәби сәhәрчикләрдә фәал иштиракыны тәшкил едир, хор дәстәсіндә чыхыш етмәк үчүн онлара мұхтәлиф ше'рләр, нәғмәләр өјрәдирмиш. Шакирдләри истираhәт күnlәриндә чөл кәзинтисинә апарыр, тәбиэт вә нејванат аләминдән онлара мараглы мә'lumatлар верирмиш.

Сабир өз шакирдләринин фәрди јарадычылыгларына да диггәтлә јанашыр, балачалыгдан онларда ше'рә, сәнәтә мәhәббәт һисси ојатмаға чалышырды. Бу ишдә Сабир әсәрләрини мәктәбли кәнчләрә бөјүк тә'сири олмушшур. Балаханы мәктәбинин јетирмәләриндән олан Элимишан Һүсејнзадә, Элисәттар Ибраһимов вә башгалары мәhз Сабир ше'ринин тә'сири алтында бәдии јарадычылыға башладыглары кими, онларын илк әсәрләри дә севимли мүәллимләри тәрәфиндән тәсhih едилмишdir. Элисәттар Ибраһимов мүәллиминин бу гафыкешлијини дәрин миннәтдарлыг һисси илә хатырлајараг сонралар жазырды: «Сабир, һәмишә бизә, јалныз дәрсләrimиздә дејил, һәтта башга саһәләрдә дә јардым едәрди. Чох кәзәл јадымдадыр ки, «Мүәллим» үнванлы ше'rimi јаздығым заман

¹ Мұасирләри Сабир һаггында. Топлајыб тәртиб едәни Аббас Заманов, Бакы, 1962, сөh. 186—247.

(бу ше'р 1910-чу илдэ «Күнәш» газетиндэ чап олунмушдур) Сабирдэн ону дүзэлтмөйн ханиш етдим. Сабир бөјүк бир диг-гэгэлэ ше'ри тэсчийн етди вэ мэнэ гајтарды. Демэг олар ки, о ше'римин јарыдан чоху Сабир тэрэфиндэн дүзэлмишиди».

Балаханы мэктэбиндэки педагогжи фэалийжти вэ кэндин ичтимаи-мэдэни һәјатында иштиракы чох кечмэди ки, Сабирэ чамаат арасында дэрин һөрмөт газандырды. О, мэктэбин нээднэдэ яшлылар үчүн ачылмыш савад курсларында ичтимаи эссларла дээрс верир, кэндин мэдэни тэрэггисинде јорулмадан чалышырды. Бүтүн бу ишлэринэ көрэ Балаханы кэндинин чамааты Сабирин бир шаир-муэллим кими дэрин мэхэббэтлэ севир, элејидарларына вэ һәр чүр муртэче үнсүрлэрэ гарши мүбариизесинде шаирэ мэ'нэви гүввэгэ верир, ингилабчы сатирик ин кешијиндэ сајыг дајанырдылар.

Истэр «Һәгигэт», «Күнәш» вэ «Жени һәгигэт» газетлэриндэки парлаг әдәби наилүүтләри, истэрсэ Балаханы кэндиндэки ичтимаи-педагожи фэалийжти Сабирин элејидарларыны, хүсүсилә һашымбәј Вәзирову даха да гәзәбләндирмишиди. Һашымбәј Вәзиров «Сәда» газети сәһифәләриндэ халг шаирине гарши шәхсигәрәз, бајагы «тәнгидләр» чап етдирди¹ кими, кизли һәдә мәктублары көндәрмәкдэн дә чекинмәди.

Бөјүк шаир өз элејидарынын бу чиркин һәрәкәтләринө мәрдликлә синэ кәрир, «сахта хәтти-хам илә» языб көндәрди һәр чүр тәһдидләрә, һәдә-горху мәктубларына гарши кәскин, өлдүрүчү тазијанәләрлә чаваб верир, әдәбијатымызын гызыл фондуна дахил олмуш классик әсәрләрини јарадырды. Сабирин өз мүаризи гаршиында «гочаман дағ» кими дајанмасы, мүбариизэ эзми онун һәмин күнләрдэ јаздыры сатиralарында габарыг әксини тапмышдыр:

Сахта бир хәтти-хам илә мэнэ қағыз языб,
Ей мәни тәһдид едән мин дүрлү тә'кидат илә!
Бојлә: «Хортдан кәлди, дур, гач!» сөзләрин кет тифлә де,
Затыны Сабир таныркэн горхмаз өвһамат илә!

Сабирин апардыры әдәби-ичтимаи мүбариизэләр һаггында аждын тәсэввүр верэн бу тазијанәнин мараглы бир јазылма тарихчәси вардыр. Һәмин тазијанә мәтбуатда дәрч едилдикдэн² ики күн сонра Балаханы мэктэбинин нэзарәтчиси Бахыш Эһмәдовун «Күнәш» газетиндэ билаваситэ һәмин мәсәлә илә элагәдар бөјүк бир мәгаләси чап олунмушдур³. Бу мәгалә һәм үхарылакы тазијанәнин конкрет олараг нә мүнасибэтлә јазылдырыны, һәм маарифпәрвәр шаирин ичтимаи-педагожи фэалийжтини, һәм дә үмумән Сабир әсәрләринин нәшри тарийинин бә'зи чәһәтләрини аждынлашдырмаг үчүн мүһүм әһәмијәтэ маликдир.

¹ Бах: «Сәда» газети, 25, 29 август 1910, № 162, 165 вэ с.

² «Күнәш» газети, 3 нојабр 1910, № 58.

³ Женә орада, 5 нојабр 1910, № 60.

«Адсыз мәктублара чаваб» ады алтында дәрч етдириди жәмін мәгаләсіндә мүәллиф, Сабир барәсіндә истәр бөјүк шаириң өзүнә, истәрсә Балаханы мәктәбінин мұдиринә көндәрилmiş һәдә мәктубларына даир мә’лumat верир, башдан аяға бөһтән вә ғәрәзлә долу олан бу языларын мәзмуну илә охуучулары таныш едирди. Баҳыш Эһмәдов имзасыз мәктубларын мүәллифинә мұрачиәтлә: «Чәнаб, саҳта бир хәтт илә мәнә вә мәктәбимизин мүәллими Сабир Тәһирзәдә чәнабларына поста васитәсилә көндәрмиш олдуғун бирәр мәктубын оқтрабр аյынын 27-чи күнүндә вүсулуимуз олмушдур» — дәдикдән соңра мәктубларын мәзмуну баရәсіндә мүфәссәл мә’лumat верир. Һәмін мә’лumatдан айдын олур ки, мәктубларын мүәллифи өзүнү балаханылы кими гәләмә вериб, Сабирин куја «чографија, несаб, һәтта түрк дили тәддисинде дә игтидарсыз олдуғуну» иддия едир, «онун мәктәбдән чыхарылmasыны», «әвәзиндә мүгтәdir бир мүәллимин» ишә көтүрүлмәсini мәсләнәт көрүрмүш?

Мәгалә мүәллифи «намә’лум чәнаба» мұрачиәтлә дејир:

«Әфв ет, әфәндим, әфв ет!.. Сәнин балаханәли олмујуб,... нәрәли, нә карә вә ким олдуғуну, мин дәфә көрүб танымыш олдуғумуз хәттин бизә анлатды, һәм дә дөгру олараг анлатды.

Сәнин хәттини таныјанлар мәктублары көрәр-көрмәз бедүни-тәһеммүл «...ниң хәттидир» дејә, һәр јердә буна шәһадәт верәчәкләринә мүгәррәр олдулар.

Лакин мән сәни бојлә рәзиl игдаматда булунаңлардан әдәттәмәз идим. Мәэttәссүф булунаңшасан. Онда да Сабирин һәргингидә! Нејф, hejф!..».

Мүәллиф Сабирин педагоги фәалијетинә јүксәк гијмет вермиш, бөјүк шаири, ejni заманда, «һәвәсли, ҹалышган, мүгтәdir» бир мүәллим кими сәчиijәләндирмишdir. Баҳыш Эһмәдов языры: «Сабирдән бизим истәjәчәjимиз шәриәт, сәрф, бир дә түрк вә фарс лисанлары тә’limидir ки, онлары да кәмалынча ифа едијор вә едәчәкдир дә. Галды ки, онун һәргингидә түрк дили тә’limини дә билмијор кими дедијин сезләрринин ифтираи-мәһз олдуғуну кәндін даһа ejи билијорсан, јәгин едирәм. Сән ону тәһигр етсән дә, бизчә онун һәвәсли, ҹалышган, мүгтәdir... бир мүәллим олдуғу сабитdir. Билдир үч-дерд ај мүддәтиндә мәктәбимиздә көстәрдији һүнәри сајәсипдә иди ки, бу ил учүн иијими манат да һәр ајда мәвачиби-нә олавә етдик».

Бөјүк шаириң сағыныда язылмыш башга бир мәгаләдә дә Сабирин педагоги фәалијети ejнилә бу чүр, јүксәк гијметләндирлир, онун ады мәктәб, кәңч нәслин тә’lim вә тәрбијәси ишинде сач ағартмыш гочаман педагогларла бир сырда чәкилир, «мүгтәdir» бир мүәллим олдуғу көстәрилirdi¹.

«Адсыз мәктублара чаваб» мәгаләсінә даир мәтбуатда илк

¹ «Сәда» газети, 16 июн 1911, № 93.

мәдүмат верон филологи елмләр доктору Аббас Заманов халг шаиринә қөндәрилмиш кизли мәктубларын мүэллифи бароснинде бир сөз демәмиш, бу мәсәләнин мүәјҗәнләшдирилмәснин қалачәк тәдгигатын өндәсина бурахмышдыр¹. Һәмин мәктубларын Һашымбәј Вәзиров тәрәфиндән язылдығына бизим леч бир шәкк-шүбһәмиз јохдур. 1910-чу илин июн айындан е-тибарән Сабир илә Һашымбәј Вәзиров арасында мәтбуат сәнифәләриндә кедән кәскин мүбәризә, шаирин тазијанәсиндә ишләнмиш «Затыны Сабир таныркән» ifадәси вә нәһајәт, Бахыш Әһмәдовун мәгаләсindәki «сәнин балаханәли олмујуб, пәрәли, нә карә вә ким олдуғуны, мин дәфә көрүб танымыш олдуғумуз хәттин бизә анлатды» сөзләри бизә јухарыдақы фикри сөjlәmәk үчүн мүәjjәn әсас да верир.

Дәһр бир мүддәт олду мәңзилимиз,
Онда һәллә олмаз олду мүшкилимиз;
Јашадыгча чохалды дүшмәннимиз,
Нә едәк, дөргө сөjlәди дилимиз!..²—

дејән шаирин дүшмәнләри һәгигәтән чохалырды. Бир тәрәф-дән хәстәлијинин кетдикчә шиддәтләнмәси, дикәр тәрәфдән дә һагсыз һүчумларла әлагәдар олараг шаир бә'зән кәдәрли анлар да кечирирди. Белә анларда гәләмә алдығы әсәрләрә һәзин, лирик нотларла јанаши, бә'зи биографик чәһәтләр дә дахил олурду. Сабир санки өз һәјат јолуна бир дә нәзәр салыр, јалныз вәтән вә халг наминә языб-јаратмасы илә тәсәlli тапырды. О күnlәрдә язылмыш ше'рләринин бириндән кәтириджимиз:

Өлмәјимлә севинмәсии әғјар,—
Аләм олдугча мән дәхи дурагам! —

мисралары мәһіз һәмин гәнаэтин мәһсулу иди, шаирин әһвал-руhijjәsinini, кәләчәjә бәсләди дәрин инамы чох јаҳшы әкс етдирирди.

Тәсадуфи дејил ки, бу мисралары чап едән мәтбуат органы да Сабир ше'риндәki биографик чәһәти сезмиш, редаксија адындан верилән бир гејдә һәмин мисраларын мәзмуну шәрһ олтунмушшудур. Тәрәggilәrvәr түрк шаири Намиг Қамалын:

Фәләк һәр дүрлү әсбаби-чәфасын тоопласын, кәлсин,
Дөнәрсәк, алчағыз милләт јолунда бир әзимәтдән! —

бејти илә Сабирә мұрачиәт едән редактор дејирди: «Әзизим, сени инчидәнләрә һәмпа олмамаг үчүн сабир ол, сән өлмә! Сен өлтүрсән, өлүмүнлә севинәчәк гәдәр бинәсиб инсаниjәт токсувүр едемәм»³.

¹ Бих: Аббас Заманов. Сабир вә мүасирләри. «Азәрбајҹан» журналы, 1961, № 12, сәh. 171.

² «Күннеш» гәзети, 16 январь 1911, № 13.

³ «Лени фүјузат» журналы, 28 декабрь 1910, № 11.

Бүтүн бу фактлар Сабирин јашајыб-јаратдығы, фәалијјэт көстәрдији әдәби-ичтимаи мүһит һагтында бир даһа айдын тәсәввүр вермәкдәдир. Кениш охучу күтләләри тәрәфииндән әсәрләре севилә-севилә охунан халг шаиринин ачыг вә кизли әлејідарлары, көзүкөтүрмәјәнләри дә вар иди. Сабири өз әсәрләрини кизли имза илә чап етдирмәјә, имзаларыны ваҳт-ашыры дәжишдирмәјә вадар едән сәбәбләрдән бири дә мәһз бу иди. Халг шаиринин һәјат вә јарадычылыгына, дөври мәт-буатда иштиракына даир тәдгигат вә ахтарышлары кениш-ләндирмәк, онун зәнкин вә чохчәһәтли әдәби ирсини даһа дәриндән өjrәнмәк сабиршұнаслығын мүһум вәзиғеләриндән биридир.

БЕШИНЧИ ФЭСИЛ «ҺОНҲОПНАМЭ»НИН НЭШРИ ТАРИХИ

1

Халг шаири Мирзэ Әләкбәр Сабирин «Һонҳопнамә» ады илә мәшһүр олан ше'рләр мәчмуәси охучуларын севимли китбысыр. «Һонҳопнамә» јарым әсрдән артыгдыр ки, чох тиражла чап едилир, јајылыр. Онун јенидән нэшри һәр дәфә әдәби һәјатымызда бир һадисәје чеврилир. Сәнәтиндән, пешәсиндән, јашындан, савадындан асылы олмајараг һамы бу китабы алмаға, охумаға чалышыр. «Һонҳопнамә»нин чапы илә әлагәдар олараг истәр гәзет вә журнallларда дәрч едилмиш рә'jlәрдә, истәрсә нэшрийјата кәлән охучу мәктубларында бөյүк шаириң әсәрләринә олан үмуми мараг, кәскин мә'нәви еһтияж өзуңүн парлаг әксини тапмышдыр. Буна көрә дә «Һонҳопнамә»нин нэшри тарихинә јығчам шәкилдә нэзэр салынmasы, ајры-ајры нэшрләрин мусбәт вә кәсир чәһәтләринин мејдана чыхарылmasы һәм сабиршұнаслығын бу саһәдәки наилиjјётләрини үмумиләшdirмәк, һәм дә Сабир ирсинин там, елми нэшри үчүн сон дәрәчә вачиб мәсәләләрдән биридир.

Вахташыры бурахылан күтләви ше'р мәчмуәләри нэзәрә алынmasа, Сабирин әсәрләри јарым әсрин мүддәтинде (1912—1960) нисбәтән топлу шәкилдә ана дилимиздә једди дәфә чап олунмушшур. Дүздүр, бу нэшрләрдә шаириң зәнкин әдәби-бәдии ирси там әнатә едилмәмиш вә бунларын һеч бири елми-академик нэшр дә дејилдир. Лакин истәр дахил едилән әсәрләрин мигдары, истәр мәтнләрин кејфијјәти, истәрсә изаһ вә шәрһләринә көрә һәмин нэшрләр бир-бириндән һәмишә бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләнмишdir. Сабирин һәјат вә јаралығына даир тәдгигат кенишләндикчә, шаириң вахташыры мејдана чыхарылан әсәрләри јени нэшрә әлавә олунмуш, мәтнләр даһа да дүрүстләшdirмиси, изаһ вә шәрһләр әв-вәлкинә нисбәтән хејли тәкмиләшdirмиси.

М. Ә. Сабириң зәнкин әдәби-бәдии ирси әсасен 1903—1911-чи илләрдә гәзет, журнал, мәчмуә вә дәрсликләрдә чап

олунмушду. Эсәрләрини сатирик мәтбуатда мұхтәлиф кизли имзаларла чап етдирмәсінә, өз мүллілифијини кизләтмәсінә баҳмаарағ, һәлә шаирин сағлығында онун шे'рләри бөјүк шеһрәт газанмыш, дилләр әзбери олмушшур. Филологи елмаләр намизәди Әзиз Мирәһмәдовун белә бир фикри илә разылашмаг олмаз ки, куя «әсл мә'нада шаирлик шеһрәти Сабириchoх кеч, анчаг онун өлүмүндән соңра тапмышды»¹.

Әдәбијатшүас Аббас Заманов исә бу мәсәләдән бәһс едәркән дејир: «Ингилабдан әvvәl јазыб јаратмыш бүтүн көркәмли Азәрбајҹан шаирләри кими, Сабирин дә јарадычылыг талеји гәрибә олмушшур. Гүдрәтли бир шаир кими кениш шеһрәт тапдығы, әсәрләри чәмијјәтиң бүтүн тәбәгәләриндә охундуғу, дилләр әзбери олдуғу илләрдә белә онун јарадычылығы нағында мәтбуатда бир кәлмә јазылмамышдыр. Жалныз хәстә олдуғу күнләрдә, вәфатындан бир аз әvvәl онун нағында мәтбуатда мәгаләләр, хәбәрләр чыхмышдыр ки, бунлар да хәстә шаирә ианә топламаг мәгсәдилә јазылмамышдыр»². Мүэллиф бу тезисини инкишаф етдирәрек даңа соңра көстәрир ки, «јарадычылығының чичәкләндији, әсәрләринин дилләрдә дастан олдуғу бу илләрдә әдәби тәнгид онун нағында һеч бир сөз демәмишdir. Муасирләри шаирин дузлу ше'рләрини севәсевә охумушса да, анчаг өз сағлығында онун әсәрләри нағында мәтбуатда тәнгиди фикир сөјләмәмишләр»³.

Сабирин јашајыб јаратдығы илләрдә нәшр олунан Азәрбајҹан дөври мәтбуатыны диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә, бу мұлаһизәләрлә кәскин зиддијәт тәшкіл едән тамам башга бир вәзијјәтлә гарышлашырыг. Тәкчә әvvәлки фәсилләрдә «Молла Нәсрәддин» сәнифәләриндән, жаҳуд «Һәјат», «Иршад», «Тазә һәјат», «Һәгигәт», «Күнәш» гәзетләrinдән вә бир сыра дикәр мәтбу органлардан кәтиридијимиз материаллара әсасен демәк олар ки, мәтбуат Сабирин нағында һеч вахт сусамыш, 1905-чи илдән башлајараг һәјатынын сон күнләринә ғәдәр,— онун нағында мүнтәзәм сурәтдә јазмышдыр. Муасирләри Сабирин әсәрләрини севәсевә охудуглары, тә'риф вә тәгdir етдикләри кими шаирин дүнјакерүшүндәки бә'зи мәһдуд чәһәтләри, ше'рләриндәки кичик гүсурлары белә вахтында көрүб-көстәрмәjә чалышмышлар. Халг шаиринин мүбаризәләрлә долу һәјат вә јарадычылыг жолуну өjrәnmәk үчүн сон дәрәчә мүһум әһәмијәти олан бу материаллар тәэссүf ки, индијә гәдәр нә топланыб, нәшр едилиб кениш охучу күтләләринә чатдырылыш, нә дә Сабир барәсиндәки тәдгигата чәлб олунмушшур.

Бөјүк шаир сағлығында өзу нағында нәинки јерли мәтбуатда, һәтта сәрһәдләримиздән узагларда чыхан гәзет вә

¹ Әзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 356.

² Аббас Заманов. Муасирләри Сабир нағында. Докторлуг диссертасијасының әлжазмасы. Азәрб. ССР ЕА-нын китабханасы. Сәh. 9—10.

³ Женә орада, сәh. 118.

журналдардакы јүксек рә'jlәри, мәгаләләри көрмүш, әсәрләринин охучулар тәрәфиндән нечә севилә-севилә охундуғунун, тәкрап дәрч едилдијинин шаһиди олмушшур. Бу заман Сабир айры-айры гәзет вә журналларда әмәкдашлыға дә'вәт едилир, онун әсәрләринә онларча нәзи्रәләр жазылышы. Шаирин әсәрләри јүксек гијметләндирилди кими, әдәби-ичтимай фәалијәти дә һәр чур јад һүчумлардан мудафиә олунурду.

Һәлә 1907-чи илдә Петербургда нәшр олунан «Үлфәт» гәзети (1905—1907) Сабирин ба'зи шे'рләрини чап етмишdir. «Үлфәт» редаксијасы «Әдәбијат аләми» ады алтында аյырдығы хүсуси бөлмәни мәһз Сабирин ше'ри илә башламыш вә бу хүсусда жазмышдыр: «Гафгаз затән шаир жатағыдыр. Орада пәк бөյүк шаирләр јетишмишdir. Һазырда бир чох тәбиети ше'ријә саһибләри булундуғу мәһәлли чәридәләрдә дәрч едилмиш ше'рләриндән көрүлүр... Биз кәрәк Гафгаз, кәрәк Газанда зүнур едән јени шаирләримизин әсәрләрини гејри гәзетәләрдә көрдүкчә нәгл едиб «Үлфәт» охучуларыны дәхи ләzzәтјаб едәк. Бу дәфә «Иршад» рәфигимиздән «Тәһәссүр» исмли ше'ри (ше'р Сабиринди — M. M.) нәгл етдик. Газан шивәсиндә интихаб етдијимиз бә'з ше'рләри дәхи, иншаллаh, иләри нұсхәләримизин «Әдәбијат аләми» гисминдә һәп нәгл вә дәрч етмәк нијјәтимиз вардыр. Мәгсәдимиз гареләримизи һәр шејдән һиссәдар етмәкдир. Әкәр јени шаир гардашларымыз а'сари-әлијјәләрини доғрудан-доғруя идарәмизә көндәрәрләрсә, мәэлмәмнүнијә дәрч едәриз»¹.

Халг шаиринин ба'зи ше'рләри сонрајлар Һәштәрханда чыхан «Бүрнани-тәрәгги» гәзетиндә дә (1906—1911) чап олумыш, үмуми шеһрәт газанмышдыр².

Сабирин әсәрләри нағында жазылыб сөјләнән дәјәрли мұлахизә вә мәгаләләрин сајы 1911-чи илдә шаирин хәстәлиji илә әлагәдар олараг даһа да чохалды. Мұхтәлиф гәзет вә журналларда Сабир барәсиндә чохлу мәгаләләр дәрч едилди ки, бу типли жазыларын сајыны о заманы мәтбаудан истәниләң гәдәр артырмаг мүмкүндүр. Бүтүн бунлар белә бир айда һәгигәти тәсдиг едир ки, һәлә Сабирин сағлығында онун шаирлик шеһрәти кениш жаілмыш, әсәрләри севилә-севилә охунан бөյүк халг шаири олмушшур.

Чаризмин, буржуа-мұлқәдар ағалығынын әдаләтсиз ғануилары нәтичесиндә өз сағлығында әсәрләрини китаб һалында көрмәк сәадәти Сабирә нәсиб олмады. Әсәрләринин талеји хүсусилә өмрүнүн сон күнләриндә шаири чох дүшүндүрүрдү. О, хәстә икән Тифлисдән досту Аббас Сәһиетә жаздығы сон мәктубларынын бирини бу сөзләрлә гүртартырды: «Өлүрсәм, гәм етмәрәм; чүники билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' етди рәрсиниз»³.

¹ «Үлфәт» гәзети, 8 март 1907, № 63.

² Бах: «Бүрнани-тәрәгги» гәзети, 21 январ 1911, № 131.

³ М. Э. Сабир. Һонопнамә. Бакы, 1914, сәh. 337.

Сабир јанылмамышды. 1911-чи илин ијул ајында халг шаиринин вэфатындан соңра башда Аббас Сәххәт олмагла гәләм ѡлдашлары онун әсәрләrinи нәшр едиб кениш охучу күтләләrinә чатдырмаг учун гызыбын фәалийjәtә башладылар. Аз мүддәт әрзиндә дөври мәтбуат сәhiфәләrinдә бу мұнасибәтлә чохлу жазылар, охучу мәктублары дәрч едилди. Шаирин гәdir-билән адি, сырғы охучуларындан башламыш Чәлил Мәммәдгулузадә, Эбдураһимбәй Һагвердиев, Фиридунбәj Кечәрли, Элигулу Гәмкүсар вә башга мұасирләри, мұбаризә вә мәсләк достлары онун әсәрләrinи kitab һалында нәшр етмәк учун халга мұрачиәт етдиләр.

«Мә'лumat» гәzeti шаирин вэфаты күnlәrinдә чап етдији «Ә. Сабир hejkәl» адлы мәгаләdә Сабир ирсинин нәшри зәрурилиjiндән данышараг жазырды:

«Һәр милләт кәндисини тәрбијә едәn вә кәndи арасында мүмтаз олан севкили бир адамын исмини ehtiram илә јад етмәk, намыны багији-беjнәlәnam ejlәmәk мәгсәdi-alisilә bir шеj tә'sis еdiјorлar. Әчнәbi миллиtlәr hejkәl вә niшan-kaһlар дикиjorлar. Әhli-islam арасында tә'biди-nam учун дикәr тәriгlәr аранылыр. Бурада бөjүk-bөjүk tә'sisati-hej-rijjә вә мәdәnijjә tә'sis еdiлиjor вә дикәr әsәrlәr вүчудә kәtiриlijor.

Шимди, шүбhә јохдур ки, бу күn биз, Русија исламлары бунлардан heч бирини вүчудә kәtiрmejә mүgtәdir деjiliZ...

Фәgәt, бунунла бәrabәr, мүмкүn олан бир чарә варды. Бу чарә исә, севимли шаиримизин һини-һәjатында жаза билдији nә gәdәr a'cari-әdiбә вә әш'ары var исә онлары топлаjыb bir jerdә, мәчmuә шәklindә tәb' (чап) etdiрmәjә һimmәt вә gejрәt bujuruлursa иди — әn бөjүk niшanкаh тикмиш olurdug...»¹.

M. Ә. Сабирин hәmjerliси, «Kасpi» гәzетинин редактор мұавини Meһdiбәj Һачыныски дә мәsәlәni мәhз бу шәkildә gojurdur. O, hәmvetәnләrinә mұrachiәt eди, башга халларын jaхshы әn'әnәlәrinдәn нүмүnә kәturmәjә chaғyрыrды: «Bиз Gaғfaz мүsәlmannaryna, xejirxahlara mұrachiәt eдәrәk, онлары өз шаир вә jaзычыларынын шәrәfinә hejkәl gojan авропалыларын jolu ilә kетmәjә chaғyрыryg. Ә. Сабирин бuna ehtiјaчы јохдур, фәgәt она лазым олан jekanә шej — әsәrlәrinи нәшr etmәkdi...»².

Сабир ирсинин нәшри барәsindәki бу мұrachiәtlәrә ilk сәc верәn kөrkәmli jaзычы вә драматург Нәchәfbәj Вәzirovun гызы Сара ханым Вәzirzadә олмушшудur. O, «Jени irшад» гәzeti редаксијасына kөndәrдијi мәktubunda jaзыrды:

«Miри-үрфапpәrвәr мүdir әfәndi!

Mәhtәrәm «Kасpi» гәzетәsinde «Meһdiбәj» imzalы, шаир-шәhirimiz Сабир әfәndi hәggindә bir мәgalә dәrч olun-

¹ «Mә'лumat» гәzeti, 21 ијул 1911, № 18.

² «Kасpi» гәzeti (rus dilinندә), 25 август 1911, № 190.

мушду. Мәгаләдә мүшарилејі Мейдибәй чәнаблары мәрһум Сабирин әсәрләрини чап етмәк тәклифини етмишdir. Боjlә ки, әсәрләрдән чәм олунмуш пул мәрһум Сабирин аилесинә мәс-рағ олунсун.

Өзүмә борч билдим ки, өз алдығым мәвачибимдән беш манат хидмәтинизә қөндәриб, рича едәм ки, бу аз мәбләғи кәләчәкдә Сабирин әсәрләрини чап олмаг үчүн чәм' олан сәр-мајәјә дахил едәсиниз.

Вә бунилә бәрабәр үмид еди्रәм ки, саңиби-сәрвәт гардаш-ларым вә бачыларым Сабирин бизим һәггимиздә чәкдији зә-һәматыны јаддан чыхармысыб, онун јадикарына олараг әсәр-ләрини чап етдиրәләр. Таинки һәм милләтимиз о әсәрләрдән баһрәмәнд олуб, һәм дә о мәрһумун өвладына бир ианә олуи-сун»¹.

Сара ханым Вәзиризадәнин бу хејирханә тәшәббүсүнүн тә'-сир күчүнү даһа да артырмаг мәгсәдилә бир нечә күн соңра Мейдибәй Һачынски «Гејрәт етмәли» адлы мәгаля илә јенидән мәтбуат сәнифәләриндә чыхыш етди. Бу дәфә о, халг шаириң тәмәннасыз хидмәт көстәрән ики нәфәр гадынын — Һәмидә ханым илә Сара ханымын тәшәббүскарлығына диггәти чәлб едәрәк јазырды:

«Эввәлинчи нөмрәмиздә иффәтли Сара ханым Вәзиризадә һәзрәтләринин Сабир һәггингәдә јаздығы мәктубуны дәрч ет-мишдик. О күндән он күн кечмишdir. Һәнүз нә Бакыда вә нә онун наһијәләриндә вә нә дә Гафгаз мүсәлманларынын арала-рында бу барәдә бир тәшәббүс көрүнмәкдәдир.

Әчәба, заваллы Сабирин һәјатында көмәк едән, һәмидән бир һимајә едән бир өврәт Һәмидә ханым вә өләндән соңра ону јада салан јенә өврәт! Даһа бундан зијадә нә бир тә'-сир ола биләр?! Бундан әфзәл нә ола биләр?!»².

Сабир әсәрләринин нәшрилә әлагәдар олан бу типли мәга-лә вә мурачиэтләр идея истигамәтиндән асылы олмајараг о дөврүн демәк олар ки, бүтүн гәзет вә журналларында тез-тез тәкrapar едилирди. Бүтүн бунлар халгын өз севимли шаириң бәсләдији дәрин мәһәббәт вә соңсуз еңтирамын парлаг тәза-һүрләриндән бири иди. Артыг сөздән билаваситә әмәли ишә кечмәк, Сабирин әсәрләрини чап едиб охучу күтләләринә чат-дырмаг вахты јетишмишди.

Сабир исте'дадынын пәрәстишкарларындан бири олан, онун сатирик үслубундан чох шеј өјрәниб мәнимсәјән көркәм-ли молланәсрәддинчи шаир Элигулу Гәмкүсар бу мұнасибәтлә јазырды: «Зәмани-һәјатында Сабир әфәндијә құлли мајәләр гојуб дәрдинә әлач арамадыгса да, ламәһалә шимди чалышыб онун мәчмуәсисиниң чап олунуб китаб шәклинә кирмәјинә бәз-ли-һиммәт едәлим, та бәлкә һәми милләтимиз онун абдар кә-

¹ «Жени иршад» гәзети, 28 август 1911, № 1.

² Женә орада, 7 сентябр 1911, № 8.

ламларындан мұстәфіз вә бәһрәмәнд олсунлар вә һәми бу мәмәрдән онун нөвбәвәсінә бир тәриги-мәаш вә имкани-тәһиси-елм вә тәрбијә фәраһәм олуб, о бичарәнин дә руңу шад олсун. Жохса қүндә гәзетәдә «Сабир белә қәлди, белә кетди, белә јазды, белә деди» сөзләрини тәкrap етмәкдән һеч бир фајда һасыл олмаз¹.

Беләликлә, 1911-чи илин ахырларындан 1912-чи илин орталарына ғәдәр һазырлыг ишләри давам етди. Сабир құллијатыны бурахмаг үчүн онун мұасирләри шаириң әсәрләrinи чапа һазырлајыр, китабын нәшри үчүн охучулардан мадди вәсait топланышыны тәشكіл едир, нәшриjатларла мүнтәзәм әлагә сахлајырдылар. Охучулардан жығылан ианә кифајәт етмәдијиндән башга васитәләре дә әл атылмыш, Диличан јайларында истираһәт едән азәрбајчанлы мүәллимләр ермәни зиялыштарының қемәjилә тамаша көстәриб, Сабир әсәрләrinin нәшри үчүн әлавә вәсait топламышылар².

2

Халг шаириң әсәрләrinи чапа һазырламаг вә нәшр едиб кениш охучу күтләләrinә тәгдим етмәк ишинде шаир Аббас Сәһhәт илә мүәллим Мәһмудбәj Мәһмудбәjовун хидмәтләри хүсусилә геjд едилмәлиdir. Халгдан топланмыш ианә илә, Аббас Сәһhәt вә Мәһмудбәj Мәһмудбәjовун ардычыл cәjji нәтичәсindә Сабириң вәфатындан ил јарым сонра онун эн бәjүк арзусу һәjата кечирилди — шаириң әсәрләri 1912-чи илин ахырларында «Нонhоннамә» ады алтында чапдан чыхыд.

Бу, «Нонhоннамә»нин ilk нәшри иди. Китаба Сабир әсәрләrinin az бир ниссәси — јалныз «Молла Нәсрәddin» журналында чап олунан сатирапары (һәм дә һамысы јох!) дахил едилмиши. Бакыда «Каспи» мәтбәәsinde 2000 тиражла бурахышылыш бу илә құллијат һәчмә дә бәjүк деjилди, чәмиси 104 сәhifәdәn ibarәt иди.

«Нонhоннамә»нин һәчми нә ғәдәр кичик идисә, мә'насы вә мәмезмуну бир о ғәдәр бәjүк, әнатәли иди. Демәк олар ки, әсrimизин ilk он илинин елә мүһум ичтимай-сијаси, жаҳуд мәшишт мәсәләси јох иди ки, бу китабда бәдии ifadәsinи тапшамыш олсун. «Нонhоннамә» халгын һәjат вә мүбәризәsinи бүтүн типик чәhәтләри илә экс етдириб көстәрән парлаг бир күзүк иди.

«Нонhоннамә» чап олундуғу қүндәn e'tibarәn охучулар арасында бәjүк шеhрт газанды, эн соh охунан, кениш јаялан китаблардан бири олду. «Нонhоннамә» нұсхәlәrinin гыса мүddәтдә, дәрһал сатылыб гуртартмасы Сабир ирсииң кениш охучу күтләләри тәrәfinдәn неch һәrарәтле гаршыландырыны көстәrәn эн јахши сүбүт иди.

«Нонhоннамә»jә дөври мәтбуат сәhifәlәrinidә дә jүksөk гиymәt верилди. Гәзет вә журналларда бир-биринин ардынча

¹ «Jenni irshad» гәzети, 18 сентябр 1911, № 15.

² Тәфсилатына бах: Аббас Заманов. «Нонhоннамә»нин нәшри тарихиндән. «Азәrbaijan мәktәbi» журналы, 1962, № 5, сәh. 57—61

чохлу е'ланлар, рә'jlәр чап олунду. Һәм дә јалныз демократик мәтбуат дејил, буржуа мәтбуаты органлары да «Һонһопнамә»нин охучулар арасындағы шәһрәтини е'тираф етмәjә мәчбур олмушдур.

1913-чү илин әввәлләриндә «Һонһопнамә» артыг китаб мазазаларына дахил олмушду. Бу мұнасибәтлә «Шәлалә» журналында чап олунмуш е'ланда охујуруг: «Мәрһум милли шаниримиз Сабир әфәндинин әсәрләриндән «Һонһопнамә» чапдан чыхыб сатылмагдадыр. Бу китаб һәр бир милли әдәбијаты сөвән кимсә үчүн миз үстү бир китаб олмалыдыр»¹.

Нөвбәти нөмрәләрдә тәкrap дәрч олунан бу е'ландан башга, «Шәлалә» журналы «Һонһопнамә» нағында хүсуси бир мәгалә дә чап етмишdir. Бә'зи нөгсанларына баҳмајараг, мәгаләдә Сабир јарадычылығына дүзкүн гијмәт верилмиш, о, әдәбијатымызда «јени чығыр аchan мүгтәdir бир шаир» кими гијмәтләндирлимишdir.

«Јени китаблар» ады алтында чап олунан һәмин мәгаләдә Сабир вә онун «Һонһопнамә»си нағында дејилирди: «Чохдан бәри интиzarында олдуғумуз мәрһум Сабир әфәндинин I-чи гисм «Һонһопнамә»си бу һәфтә тәб' олунду. Сабир әфәнді түрк-Азәрбајҹан әдәбијатында јени бир чығыр аchan мүгтәdir бир шаирdir. Сабирин шे'рләри шимди дејил, кәләчәк зәманларда белә гареләрини мүстәфид едәр. Бу әсәр тәрзи-мәишәтимизи бир ајиңа киби доғру көстәрир. Вагеән милли һәјат вә милли неjsijjәтимизин мүсбәт тәрәфләрини бир тарих киби тәсвири етмәz. Лакин мәнфи чәһәтләрини әтрафлыча шәрһ вә бәјан ејләр. Руһаниләр, үрәфа, бәjlәр, интеликентләр, әснаф, мәдәниjјәтчиләр... нөгсанлары илә сәрасәр «Һонһопнамә»дә тәһrir вә тәрсим олунмушдур»².

Жухарыда көстәридијимиз кими, «Һонһопнамә»нин илк нәшринә Сабир әсәрләrinин кичик бир гисми, тәхминән дөрддә бир һиссәси дахил едилмишdir. Китабын үзәринде «I һиссә» олдуғу көстәрилмишдисә дә, соңralар нәшриjјат чәтиңликләри илә әлагәдар II һиссә чап олунмамышдыр. Буну «Һонһопнамә»нин нәшри нағында мәгалә, жаҳуд е'лан чап едәn гәзет вә журналлар да дөнә-дөнә геjd етмишләr. Шаирин вәфатынын ики иллиji мұнасибәтилә «Мәктәб» журналында Сабирин тәрчүмеji-halына даир бурахылан бәjүк бир мәгалә бу сөзләrlä gurtтарырыд: «Мәрһум «Һонһопнамә» адлы әсәри чапдан чыхыб сатылмагдадыr. Һәлә чапа верилмәмиш әсәрләри дә вардыр ки, бунлар да тәдрич илә тәб' олуначагдыр»³.

Охучулар халг шаиринин чап олунмамыш әсәрләрини бәjүк мараг вә интиzarла көзләjирдиләr. Лакин «Һонһопнамә»нин II һиссәсini нәшр етмәk мүмкүн олмады. Нәшриjјатын хүсуси мүлкиjјәтчиләr элиндә кәлир vasitәsinә чеврилмәsi,

¹ «Шәлалә» журналы, 19 җанвар 1913, № 1.

² Јене орада, 2 феврал 1913, № 2.

³ «Мәктәб» журналы, 12 июл 1913, № 11.

мадди вәзијјетин ағырлығы Сабир ирсинин нәшринә имкан вермәди. Буна көрә дә мәсәлә јенидән дөври мәтбуат сәни-фәләриндә мұзакирә олунмаға башлады.

Шаириң мұасирләри вә ғәдирбилән охучулары дөври мәт-буатда өз сәсләрини јенидән учалтдылар. Онлар Сабирин чап олунмамыш әсәрләринин нәшири үчүн халғы «Ниммәт кәстәр-мәj», бу хеирхан, мәдәни тәдбириң һәјата кечирилмәсіндә өз көмәјини әсиркәмәмәj чагырылар. Жазычы Әбдүррәhim-бәj Нагвердиев бөյүк шаириң вәфатының ики иллиji мұнаси-бәтилә յаздығы мәгаләсіни мәhз белә бир аловлу чагырышла битирирди: «Милләт хеирханларының, Сабир ады кәләндә көзләри јашаранлары чагырыб дејирәm: әл-әлә верин, гар-дашлар! Ниммәт един, Сабирин бизә тапшырыб кетдиji әма-нәти тәрәгги дүшмәнләриң көзләриң ох едәk! А'сарыны кә-сәjәnlәre xөrәk етмәјин вә онун әзиз гәбрини Низаминин, Фирдовсинин гәбрләrinә дөндәрмәјин. Намус јеридир, гар-дашлар!»¹.

Белә мұрачиәт вә чагырышлар халг ичәрисинде дәрһал өз экс-садасыны таптыры. Сабир ирсинин мүкәммәл нәшири үчүн hәr тәрәфдәn мадди вәсант топланмасы буңа айдын кәстәрирди. Бакы, Кәнчә, Тифлис, Ашгабад вә с. шәhәrlәrdәn көндәриләn ианәләриң յығылмасы ишинде «Молла Нәсрәddin» журналының әмәқдашлары, вәкил вә мұхбирләри хүсуси сәj көстәрмишләr. Ианә олунан пулларын саһибләри вә мигдары нағында мәтбуат сәнифәләриндә мүнтәзәм мә'lumat дәрч едилирди. «Молла Нәсрәddin» журналы 1913-чү илдә чыхан нөмрәләриң бириңдә «Ианә» башлығы алтында «Маариф-пәрвәr аргадашымыз Салман Эскәров чәнабларының васитә-силә севкили шаиrimiz мәрһум Сабир Таһирзадәнин чап олунмајан әсәрләринин тәb' олунмағына Ашгабаддан յығылан ианәләриң сурәти»ни дәрч етмиш вә յазмышдыр: «Бу пуллар идарәниң васитәсилә Меңdiбәj Һачынскиj тапшырылыбыдыр-ки, мәрһумун әсәрләринин чапына мәсруf етсін»².

Аjры-аjры шәhәrlәrdәn көндәриләn ианә нағында бу чүр мә'lumatлар «Молла Нәсрәddin»ин нөвәти нөмрәләриндә дә, башга гәзет вә журналларда да дәрч олунмушудур.

Топланан ианәләr редаксијалар васитәсилә Сабир ирсинин нәшири үчүн тәшкіл едилмиш комиссија көндәрилирди. Мұ-әллим Maһmudbәj Maһmudbәjов, жазычы Сеjид Һүсеjn вә мү-һәррир Meңdiбәj Һачынскиdәn ибарәт олан һәмин комиссија յығылмыш мәбләғин кифајет етмәдіјини билдикдә, халға јенидәn мұрачиәт етди. Мұрачиәтнамәниң мүәллифләри јени нәшрин хүсусијjәtlәrinи вә чап хәрчини тәһлил едәrәk дејир-диләr:

«Мәрһум Сабирин «Нонопнамә»сінин бириңчи һиссәси Ниммәtli миллитдашларының ианәси илә кечәn ил чап олду.

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 23 июл 1913, № 20.

² Жен орада, 26 июн 1913, № 18.

Инди Сабирин тамам әсәрләри чап олур. Бу чап мүсэввәр ола-чаг. Мәрхүмүн өз шәкли вә ийирми дөрд рәнкли рәсм илә бәра-бәр 200 сәһифәли бир китаб чыхачаг. Тәкчә рәсмләрин хәрчи 400 манатдан артыгдыр. Тамам чап хәрчи тәхминән 1300 манат тулачаг. Бу һаләдәк бир аз ианә чәм' слмуш. Ашкардыр ки, бу чәм' олмуш мәбләг Сабирин әсәрләрини чап етмәјә кифа-җәт етмәјәчәк вә ишдә јенә һиммәт лазымдыр.

Һиммәтли милләтдашлар! Мугтәдири шаирләrimiz аз ол-мајыб. Лакин бу күн милли шаиримиз бирчә Сабир эфәндидир десәк сәһв етмәмишик. Чүнки анчаг Сабирин әсәрләrinдә өз мәишәтнимизи, өз нөгсанымызы, нә олдуғумузу көрә билирик. Бу әсәрләр варлығымызын ајиңәсири, бу әсәрләр бизә доғру рәһберdir.

Бојлә бөյүк милли әдибин әсәрләри чап олуб, ел малы ол-маға һиммәт единиз. Азмы, чохму, һәр кәс өз күчүнә көрә бу чапа вердији ианәни Сабирә, Сабирин айләсинә дејил, тамам милләтә едир. Бу ианәләrin тәшәккурунү нәинки индики милләт фәрдләри, бәлкә биздән соңра кәлән өвладымыз едә-чәк¹.

Беләликлә, тәрәггиپәрвәр зијалыларын вә халг шаиринин гәләм достларынын бүтүн бу сә'jlәri һәдәр кетмәди. Охучуларын тәләби вә ианәсилә ики ил соңра, 1914-чү илдә Сабир әсәрләри јенидән нәшр олунду. Бу, 1912-чи илдә I һиссәси бурахылан «Ҳонһопнамә»нин ма'бәди дејилди, икинчи, даңа мүкәммәл нәшри иди. Әvvәлкиндән фәргли олараг, јени нәшрә шаирин «Молла Нәсрәддин» журналы илә јанаши башга дөври мәтбуат органларында («Иршад», «Бәһлул», «Зәнбур», «Җәигигәт», «Күнәш» вә с.) чыхан әсәрләри дә дахил едилмишиди. Сабирин өз сағлығында гәзет вә журналларда дәрч етдириди јүздән артыг тазијанәси, бир сыра сатирик вә лирик ше'рләри, ушаглара һәдијәсі, һекајә вә фелjetonлары, бә'зи тәрчүмәләри вә нәһајәт, Аббас Сәһһәтә јаздығы сон мәктубалары илк дәфә бу китабда топланмышдыр. Шаирин о ваҳта гәдәр чап олунмамыш бир сыра гәзәлләри дә «Ҳонһопнамә»нин јени нәшринә әлавә едилмишидир. Беләликлә, китабын үмуми һәчми илк нәшрә нисбәтән үч дәфәдән дә чох бөյүмушду.

Вахты илә Сабир сатиralары мөвзусунда «Молла Нәсрәддин» журналына чәкилмиш вә халг рәссамы Әзим Әзимзадә тәрәфиндән јенидән ишләнән рәнкли шәкилләrin бөйүк бир гисми дә илк дәфә бу нәшрдә верилмишиди. Дәрин һәјати мүшәнидә, мүтәрәгги идеја вә камил сәнәткар фырчасынын мәһсулу олан бу шәкилләр Сабир ирсинин халг күтләләри арасында кениш jaјылмасы ишиндә гүдрәтли әјани васитә олдуғу кими, Сабир сатирасы да Азәрбајҹан тәсвири инчәсә-иетинин реализм вә хәлгилик јолу илә инкишафында бөйүк

¹ «Игбал» гәзети, 20 январ 1914, № 557.

рол ојнамышдыр. Эзим Эзимзадәнин Сабир әсәрләри мөвзусунда чәкдији вә «Һонһопнамә»нин јарашиғы олан ән јаҳшы рәсмләри, һәр шејдән әvvәl, өз һәјатилиji, идеялышлығы вә јүксәк сәнәткарлығы илә сәчијјәләнир. Сәнәтшүнасларын көстәрдикләри кими, «Сабир шे'рләринин мәзмунуну дәриндән дәрк едән Эзимзадә өз иллүстрасијаларында бу ше'рләrin бөјүк дахили мә'насыны һамыја чата биләчәк чанлы бир формада әкс етдирмишdir. Рәссамың фырчасы шаирин гәләмийин көрдүjү иши чох көзәл тамамламыш вә ону даһа да түвшөтләндирмишdir»¹.

«Һонһопнамә»нин истәр биринчи, истәрсә икинчи нәшрини Аббас Сәһhәt һазырламышды. О, гәләм доступун вәфаты мұнасибәтилә бир ил әvvәl чап етдириди мәгалә² әсасында китаба «Сабирин тәрчүмеji-һалы» ады алтында долгун мәзмунлу, елми сөвијjәси е'тибарилә јүксәк, шаирин һәјат вә јарадычылығына даир фактik материалла зәнкин бир мүгәddimә јазмышдыр ки, бу мүгәddimә инди дә Сабир тәдгигатчыларынын истинаid етдији ән мә'тәbәr мә'хәзләрдәn бири, бәлкә дә биринчиси сајылыш.

Аббас Сәһhәt мүгәddimәdә өз гәләм вә мәсләк доступун кечдији һәјат вә јарадычылыг јолунун әсас мәрһәләләрini дүзкүн мүәjjәnләшdirмиш, Сабир әсәрләринин җығчам идеябәдии тәһлилини вермиш, ону ше'rimizин инкишафы тарихидә jени дөвр аchan новатор бир шаир кими гијmәtlәndirmiшdir. Мүгәddimә мүәллифинин фикринчә, Сабир «Азәрбајҹан әдәбијатында ән әvvәl jени бир ҹығыр ачды ки, ондан мүгәddimә кимсә о көзәл шивәдә јазмамышды. Негсанларымызы вә ejblәrimизи мәzһәkә вә мәзәh тәригилә fajät ширин вә һәр кәsin анладығы бир дил илә, гәh-гәhәlәr илә охудуб ислаһа чалышырды... Сабир әфәндi әсәрләrinдә iшlәtдији ибәrәләr вә jени мәzмунлар кимсәni тәглид дејил, мәhз өз фикринин нәтичәсидir»³.

Шаирин илк јарадычылыг дөврунә аид кәтирилән әдәbi нумунәләр, Сабирин дөври мәтбуатла әлагәсинә, кизли имзаларына даир верилән зәнкин мә'lumat вә нәhәjät, јазычынын Иран ингилабына мұнасибәti haggында сејlәnен гијmәtlili орижинал фикирләr мүгәddimәnin елми әhәmijjәtinи даһа да артырымышдыр. Дүздүр, сон дәрәчә тәвазәkar шаир олан Аббас Сәһhәt «Һонһопнамә»jә јаздығы мүгәddimәni «Сабирин тәрчүмеji-һалы» адландырымышдыr. Лакин бу, бизим билдијимиз ади «тәрчүмеji-һал» чәрчivәsindәn чыхмыш, Сабирин јарадычылыг проблемләрини мүәjjәnләшdirmәk нөгтөjи-nәzәrinдәn ирәлиj дөгру атылмыш мүhум бир аддым кими тијmәtlәndiriilmәlidir. Бурада Сабир сатирасынын идея

¹ А. Ю. Казиев. Народный художник Азим Азимзаде. Баку, 1953, сәh. 29.

² Бах: «Jени иршад» гәзети, 29, 31 август, 6 сентябр 1911, № 2, 4, 7.

³ М. Э. Сабир. Һонһопнамә. Бакы, 1912, сәh. 9—10.

мәзмуну вә әсас хүсусијәтләри, шаирин классик әдәби ирслә әлагәси, әдәбијатымыздакы тәнгиди реализмин идея мәнбәләри вә мүтәрәгги истигамәти вә бир сыра башга мәсәләләр һаггында мүгәддимә мүәллифинин мараглы, нәэәри мулани-зәләри варды.

«Honhonnamə»nın ilk икى нәшри үзәриндә апарылан дигәтли мүшәнидә вә мүгајисәләр белә бир иддиа үчүн әсас ве-рир ки, Аббас Сәhhət бөյүк-шаирин әсәрләрини автографлар әсасында дејил, мәһз илк чаплар әсасында назырламышдыр. Мұасирләrinin дедикләrinә көрә, Сабир дәври мәтбуатда чыхан шे'рләrinи сәлигә илә кәсиб бир говлугда јығмыш вә әсәрләrinи китаб һалында чап етдирмәк үчүн һәлә өз сағлыгында мүәjjәn тәшәббүс көстәрмишdir¹. Көрүнүр, шаирин вәфатындан соңра «Honhonnamə» нәшрә назырланаркән бунун бөйүк көмәji олмушшур.

Тәртибчи Сабир әсәрләrinin нәинки гәзет вә журналлар-дакы мәтнини, һәтта сәрлөвһәсини дә ejni илә сахламышдыр. Одур ки, әсәрләrin гәзет вә журнал варианты илә «Honhonnamə»nın ilk икى нәшриндәki мәтн арасында о гәдәр дә бөйүк фәрг юхдур. Нәзәрә чарпан фәргләri өз мәзмунуна вә хара-теринә көрә әсасан ики група аյырмаг мүмкүндүр: а) бир сыра сез вә ифадәләrin башга, она жаҳын олан, синоним сез вә ифадәләrlә әвәз едилмәsi нәтичәsinde яранан кичик дәji-шикликләr; б) бә'зи ачыг сез тәһрифләri.

Бириңчи груп фәргләr бә'зән мәзмун, бә'зән дә вәзи, бә-дии тәssvir вә ифадә vasitälәri илә әлагәдардыр. Тәртибчи hech bir идея тәһриfinе ѡол вермәdәn әсәрләrin гәзет вә жур-нал вариантында bә'zi сез, ифадә вә тәркибләri башгасы илә әвәз етмәji лазым вә вачиб билмишdir. Фикримизи аj-дýнлашдырмаг үчүн бир-ики мисал кәтирәk.

1910-чу илдә Сабирин Шамахыда гыз мәктәбинә даир белә бир тазијанәси чап олунмушшур:

Әсри-бистүмдүр, һичаб алтында галмаз шәмси-елм,
Бир зәман тәл'эт ачар, партөв сачар, зүлмәт гачар;
Мәктәби-нисван лүзуму һәр кәсә мәфнүм олар,
Шеjхзадәм ачмаз исә, ҳаһәrim Қевһәr ачар.²

Тазијанәnin ilk мисрасында «һичаб» сезүнү Аббас Сәhhət «сәhab» сезү илә әвәз едәрәk бу шәкилдә вермишdir:

Әсри-бистүмдүр, сәhab алтында галмаз шәмси-елм...³

Фәрг көз габағындадыр. Сәhhət белә несаб етмишdir ки, илк бејtin мәзмуну вә кәтириләn тәшбиһ нәгтөjei-нәзәринidәn «һичаб» әвәzinә «сәhab» ишләnmәsi даһа мә'налы вә доғру-

¹ Бах: Сейид Һүсейн. «Honhonnamə»nın нәшри. «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 2, сәh. 180—181. Хатирәni Аббас Заманов чапа назырламышдыр.

² «Күнәш» гәзети, 8 декабр 1910, № 87.

³ М. Э. Сабир. Honhonnamə. Бакы, 1914, сәh. 249.

дур, елм күнәши «һичаб» (өртү) алтында галмаз» демәкдән-сә, «сәхаб» (булуд) алтында галмаз» демәк мәгсәдә там мұвағиғдир.

Тазијанәнин икинчи бејтіндә исә гадындан, гыз мәктәби ачмадан сөһбәт кедир. Бир тәрәфдән буны, дикәр тәрәфдән дә о заман үмумијәтлә «тәсәттүри-нисван» (гадынларын өртүнмәси) әтрағында кедән гызыны мұбаһисәни нәзәрә алсағ, илк мисрадакы «һичаб» сөзүнүң тәсадүфи ишләдилмәдијини сөјләжә биләrik.

Жаҳуд, Иранын ири мұлқәдары Сипәһдарын дилиндән дејилмиш:

Галдырардым бұсбұтун Ираны да, Тураны да
Пәнчәмә кечсәди анчаг бир беш-он жұз мин түмән —

бејтіндәки сон мисраны¹ тәртиби мәммунуна уйғун дәжишди-рәрәк бу шәклә қалмышдыр:

Кисәмә кирсәди анчаг бир беш-он жұз мин түмән².

Бу чүр дәжишикликләрин сајыны Сабир әсәрләrinин ilk мәнбәләрдәki мәтни ilә «Honhopnamә»nin 1914-чү il нәшриндәki мәтнини мугајисә әсасында хејли артырмаг олар. Гәзет вә журнал вариантындақы төрәнибdir, бир ан, зијнати-тәндир, талан, шәhi-зишанын, мәсләкинчә, етмә гәрар, өзүн өjүб, алдылар ѡрғаны кими сөз, тәркиб вә ифадәләр китабын мұвағиғ сәhiфәләrinдә көрүнүбдүр (17), бир ләhзә (26), руhi-бәдәндир (54), виран (80), шәhi-Иранын (108), мәшрәбинчә (163), тутма гәрар (263), өзүн чәкиб (298), гапдылар ѡрғаны (301) шәклиндә верилмишdir.

Әлбәттә, бу типли дүзәлишләrin konkret олараг нарадан, неча ярандығыны инди дәгиг мүejjәnlәшdirмәк чәтин, бәлкә дә мүмкүн дејилdir. Сабир автографларынын әлдә олмамасы бурада тәдгигатчынын ишини сон дәрәчә чәтилләшdirir, онун айдын, konkret фикир сөjlәмәсінә мане олур. Бәлкә дә Сабир әсәрләrinini мәhз Сәhіятin дүзәлтдији шәкилde јазыб көндәрмиш, гәзет вә журнал редактору исә ону өз мәгсәдинә мұвағиғ шәклә қалмышдыр.

Сабир әсәрләrinин нәшри тарихинде белә һаллар олмушдур. Мәсәлән, охучуларын «Бейнәлмиләл» ады ilә таныдығы мәшhур ше'ri чап едән «hәjat» гәзети редаксијасынын белә бир гејdi варды: «Ше'rinizdә түркчәjә (османлы дили нәзәрә тутулур—M. M.) мұхалиф бә'зи әлфаз вә чүмләләрлә бәрабәр гәвайди-әруzә дәхи мұғајир бә'з мисралар вә кәза мұтәэддид ималәләrә раст кәлдијимиздәn тәсnihә lүзум көрдүk. Затәn гәзетәмизин hәр нұсхәси башында тәсnih хүсусунда мұхтар булундуғумуз e'lan олунмушдур»³.

Ше'rin әлжазмасы мөвчуд олмадығындан редаксијасын мәhз hансы «әлфаз вә чүмләләri», әруz вәзниинин гајда-ганун-

¹ «Kүnәsh» гәzeti, 19 август 1910, № 1.

² M. Ә. Сабир. Honhopnamә. Бакы, 1914, сәh. 247.

³ «hәjat» гәzeti, 1 июл 1905, № 19.

лары илэ уյушмајан һансы «мисралары» дәжишдирдијини, нечэ «тәсчиһ» етдијини мүјжәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир.

Јалныз «һәјат» гәзетиндә дејил, башга дөври мәтбуат ор-
гантарында да бә'зән Сабирин әсәрләри үзәриндә кәнар әл
кәэмшишdir. Бу чәһәтдән шаириң «Тәранеји-ашиганә» адлы
лирик ше'риндәки бә'зи бејтләриң «Фүјузат» журналында нечэ
«тәсчиһ едилдијине» нәзәр салмаг кифајәтdir.

Ше'рдә лирик гәһрәманың дили илэ дејилмиш ашағыдақы
ники бејтә диггәт едәк:

Чүни үзүлду әлини зүлфи-пәришандән,
Дәрдини бари сөјлә, хәстә кенүл, шанәјә.
Ашиги мә'шүг илә јандырыр ешг атоши,
Хассә мүәссирди бу шәм' илә пәрванајә!¹

Бу бејтләр «Фүјузат» журналында белә верилмишdir:

Шимди ки, үздүн әлини зүлфи-пәришандән,
Бари кәл изһар гыл дәрди-дилин шанәјә.
Шәм' и дә јагмагдадыр атәши-севдаји-ешг,
Ше'леји-пәртөвфүруз хассмы пәрванајә!²

Көрүндүјү кими, редаксија ше'ри чап едәркән кениш охучу
кутләләри үчүн там анлашыглы олан бир сырға сөз вә ифадә-
ләри гәлиз фарс тәркибләри илэ әвәз етмийш, шаириң дилини
османлылашдырымаға мејл көстәрмишdir. Профессор Чәфәр
Хәнданың фикринчә, «белә һалларда әvvәлки мәтнләрә вә ja
ше'ри дүзкүн верән сонракы нәшрләрә истинајад етмәк, hәм
елми чәһәтдән доғру, hәм дә муасир охучу үчүн фајдалы
сларды»³.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сабир ирсииң чапа назырлајан
мәтнүшүнас сон дәрәчә диггәтли олмалы, әсәрләрин мұхтәлиф
вариантны тутушдурууб мугајисә етмәли вә бу юлла дүзкүн
елми-тәнгиди мәтн мүјжәнләшдирмәлидир. «Honhonnamә»нин
Аббас Сәһhәт тәрәфиндән назырланыш илк ики нәшри бу
чәһәтдән диггәтәлајигдир. Тәртиби Сабир әсәрләринин гәзет
вә журнал вариантына неч вахт еһкам кими баҳмамыш, ре-
даксија «тәсчиһләрини», яхуд мәтбәә хәталарыны ислаһ ет-
мәјә чалышмышдыр.

Илк мәнбәләрлә «Honhonnamә»нин 1912—1914-чү ил чап-
лары арасында нәзәрә чарлан икинчи гисм фәргләрә кәлинчә,
демәк лазымдыр ки, бунлар әсасен ачыг тәһрифләрдән иба-
рәтdir. Сајча о гәдәр дә чох олмајан бу тәһрифләр бә'зән
әрәб әлифбасының языда төрәтдији долашыглыг, бә'зән дә
мәтбәә хәталары нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Тазијанә-
ләринин бириндә Сабир дејир:

¹ М. Э. Сабир. Honhonnamә. Бакы, 1914, сәh. 286—287.

² «Фүјузат» журналы, 13 апрел 1907, № 15.

³ Чәфәр Хәндаи. «Honhonnamә». «Ингилаб вә мәдәнијәт» журна-
лы, 1950, № 2, сәh. 155.

Гәмим ки, вар мәним аңчаг будур: гијамәтдә
Ки, бир дә көрмәлијәм ишбу милләтин үзүнү.¹

Бу бејт китабда белә верйлмишdir:

Гәмим ки, вар мәним аңчаг будур: гијамәтдә
Ки, бир дә көрмәјәлүм ишбу милләтин үзүнү.²

Әкәр шаир «гијамәтдә» милләтин үзүнү бир дә көрмәк истәмирсө, о заман «гәмим» јох, «арзум» дејәрди. Ше'рдәки фикир тамам тәһриф едилмишdir.

Һәм бајраг, һәм дә дәрд, кәдәр мә'насында ишләнән әләм сөзу «Һонһопнамә»нин бир јериндә әмәл, башга бир јериндә исә әлим шәклиндә кетдијиндән чидди мәзмун тәһрифиә сәбәб олмушdur.

Ирана һәср олунmuş ше'рләринин бириндә Сабир Мәһәммәдәли шаһыны мәшрутәни говмасындан данышаркән дејир:

Нәдән олду ики дилли,
Үрәкләр галды нискилли,
Дағылды мәчлиси-милли,
Әләмләр сәрникун олду.³

Китабларда исә охујуруг:

... Дағылды мәчлиси-милли,
Әмәлләр сәрникун олду.⁴

Ахы, арзу, әмәл пуч өлар, боша чыхар, амма башыны ашагы салламаз. Башыны ашагы ейдиရән исә әләмдир — бајрагдыр.

Фүзулинин «Ah ejlәdiјim сәрви-хураманын үчүндүр» мисрасы илә башланан гәзәлинә бәнзәтмә олан Сабир сатирасында молланын дили илә дејилмиш:

Бимар тәним күфтәвү бозбаш әләминдән.
Хүнин чијәрим долма-бадымчанын үчүндүр! —

бејтиндәки⁵ әләминдән сөзу «Һонһопнамә»дә әлимдән шәклиндә кетдијиндән⁶ мә'на да, вәзи дә позулмушdur.

Бу нәгсан вә тәһрифләр Сабир әсәрләринин сонракы чапларында да тәкrap едилмишdir.

Әлбәттә, көстәрилән кәсиirlәr «Һонһопнамә»нин илк нәшрләринин әдәби-елми әһәмијјэтини азалда билмәз. Истәр шайрин әсәрләринин топланмасы, истәрсә мәтнләrin дүзкүнлүjү

¹ «Нәргигәт» гәзети, 13 июн 1910, № 133.

² М. Э. Сабир. Һонһопнамә. Бакы, 1914, сәh. 253.

³ «Молла Нәсрәddин» журналы, 1 март 1909, № 9.

⁴ М. Э. Сабир. Һонһопнамә. 1912, сәh. 59; 1914, сәh. 106.

⁵ «Молла Нәсрәddин» журналы, 1 сентябр 1906, № 22.

⁶ М. Э. Сабир, Һонһопнамә. 1912, сәh. 20; 1914, сәh. 23.

нөгтеји-нәзәриндән «Һонһопнамә»нин илк чаплары Сабир ирсүнин нәшри тарихиндә мұстәсна әһәмијәтә маликдир. Тәса-дүғи дејілдір ки, 1941-чү илдә Тәбриздә «Һонһопнамә» нәшр олунарқан мәіз бу чаплар әсас алыныштыр. Тәбриз чапының нашири Һылал Насири «Һонһопнамә»нин Аббас Сәхнәт тәрә-финдән назырланан 1914-чү ил нәшрини ejni илә бурахмағы мәгсәдә там мұвағиг билмишdir.¹

3

М. Э. Сабириң әсәрләри вә әдәби-ичтимаи фәалијәти әсил јұксәк пијмәтини ингилабдан соңра алды. Совет һакимијәти илләриндә Сабир ирсүнә олан мараг вә тәләб көрүнмәмиш дәрәчәдә артды. Өз сағлығында әсәрләрини бир китаб һалында көрә билмәjән аловлу вәтәнпәрвәр вә мұбариз шаирә ингилабын илк илләриндә hejкәл гојулду, әсәрләри күтләви тиражла дәфәләрлә чап олунду. Һәјата кечирилмиш бүтүн бу тәдбиrlәр классикләрә, бәшәриjәtin әсрләрдән бәри жаратмыш олдуғу мәдени ирсә Коммунист Партиясының вә фәh-лә-кәндли дәвләтинин нечә јұксәк гијмәт вериб гајғы көстәр-мәсиин парлаг тәзәһүрләриндән бири иди.

Совет һакимијәти илләриндә шаирин әсәрләри ана дилин-дә истәр айрыча күллиjат, истәрсә күтләви шे'р мәчмуәләри һалында тәхминән, 30 дәфә чап едилмишdir.. Инди артыг Сабириң әсәрләри бөjүк рус халғының, Украина, ермәни, күрчү, татар вә башга гардаш халгларын дилинә, набелә бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә едиләрәк милjonларла охучунун малы олмушдур.

1919-чү илдә Бакыда тәшкил едилән вә бөjүк шаирин адны дашиjан халг китабханасының фәалијәт даирәси Азәрбај-чанда социалист ингилабының гәләбәсиндән соңра даһа да кенишләнди. Шаирин һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар олараг Сабир китабханасы тәrәfinдәn бир сыра мұhум ишләр көрүлдү. Вахташыры Сабириң хатирәсінә һәср едилән әдәби-бәдии кечә вә охучу конфрансларының кечирилмәси, шаирин аjiazмалары вә намә'lum әсәрләринин мејдана чыхарылмасы, әдәби-ичтимаи фәалијәtinin өjрәnilmәsi ишиндә һәmin китабхананың бөjүк ролу олмушдур. Китабханада кечирилән әдәби кечә вә конфрансларының материаллары әсасында бурахылмыш «Jашыл јарпаглар» (1922), «Азәрбајҹан халг шаири Сабир» (1924) вә «Сабир китабханасының он иллиji» (1929) мәчмуәләриндәki елми әсәрләр, мәgalәlәr, мәnзум вә мәnsur хатирәләр бөjүк шаирин һәјат вә јарадычылығыны өjрәnmәk үчүн инди дә сабиршұнасларының әсасланыб кениш шәкилдә истифадә етдикләри мәnbәlәrдәndir. Бүтүн бу материаллар,

¹ Бах: М. Э. Сабир. Һонһопнамә. Тәбриз, 1941.

ејни заманда, Сабир ирсинин нөвбәти, даһа мүкәммәл нәшрләри учун јахши бир бүнөврә олмушдур.

Азәрбајчанда совет һакимијәтинин гәләбәсиндән аз сонра Сабир әсәрләринин нәшри илә әлагәдар бир сыра мүһүм дөвләт тәдбиrlәри һәјата кечирилди. Халг Маариф Комиссарлығының тәшәббүсү илә «Honhopnamә»nin тәкмилләшдирилмиш, үчүнчү нәшрини бурахмаг үчүн хүсуси комиссија јарадылды. Шаирин автографларыны, намә'лум әсәрләрини, тәрчүмеji-налы нағында мә'lumat вә с. топламафа даир 1921-чи илин мај аյында партия мәтбуатында айрыча е'лан дәрч едилди. Һәмин е'ланда охујуруг: «Халг Маариф Комиссары Бүнҗадзадә ѡлдаш тәрәфиндән мәшһүр шаиримиздән Сабирин әсәри олан «Honhopnamә»ни 3-чу дәфә олмаг үзрә даһа нәфис вә даһа тәнтәнәли бир сурәтдә тәб' едилмәси Али Сијаси Маариф мудиријәтинин нәшријат ше'бесинә һәвалә едилмишdir. Бина-әнилеj шаир Сабирин әсәрләриндән, тәрчүмеji-налына, рәсминә, әлјазмасына, «Honhopnamә»дә тәб' едилмәмиш ше'рләринә даир мә'lumatы вә ja әлдә әсәри мөвчуд олан ѡлдашлардан мәзкүр әсәрләри saat 8-дән 2-јә гәдәр түрк нәшријат мудири Элискәндәр Чәфәрзәдә ѡлдаша кәтирмәләри рича олунур»¹.

Халг шаирини шәхсән таныјан, онунла бир јердә ишләмиш бүтүн вәтәндашлар бу е'ландан сонра Сабир әсәрләринин нәшринә көмәк мәгсәдилә өз билдикләрini әсиркәмәдиләр. Шаирин өзләrinдә олан автографларыны, ше'рләрини, мәктубларыны идарәјә тәгдим етдиләр. Шифаһи мә'lumat вердикләри кими, бир сыра хатирәләр, ше'рләр дә јазыб қәндәрдиләр. Бүтүн бу материаллар «Honhopnamә»nin аз сонра бурахылан яни нәшриндә өз эксини тапмышты.

Халг Маариф Комиссары Дадаш Бүнҗадзадәnin көстәриши илә яни нәшрин назырламасы Сабирин мұасири, сабиг «Дәбистан» журналынын (1906—1908) редактору, көркәмли мүәллим вә журналист Элискәндәр Чәфәрзәдәјә һәвалә едилмишди. Кениш охучу күтләләринин јахындан көмәји вә тәртибинин ил јарымлыг қаркин, сәмәрәли зәһмәти нәтичәсindә 1922-чи илдә Сабир күллијаты чапдан чыхды.

Бу, «Honhopnamә»nin үчүнчү, тәкмилләшдирилмиш нәшри иди, совет дөврүндә бурахылан илк нәшри иди.

Яни нәшр өз һәмминә көрә илк нәшрләрдән хејли фәргләнириди. Тәртибчи зәһмәтә татлашараг, Сабирин јашајыб јаратдығы дөврдә вә сонralар чыхан бә'зи гәзет, журнал вә мәчмуәләри нәзәрдән кечирмиш, шаирин күллијатына дүшмәјән бир сыра әсәрләрини яни нәшрә әлавә етмишди. Бу күн мәктәблilәр тәрәфиндән севилә-севилә охунан, дилләр әзбәри олан ушаг ше'рләринин там јарысы илк дәфә бу нәшрдә ве-рилишди («Мәктәб шәргиси», «Jaz күnlәri», «Үшаг вә буз», «Чүтчү», «Ағачларын бағси», «Елмә тәргиб» вә с.).

¹ «Коммунист» гәзети, 31 мај 1921, № 96.

«Хөнгөннамэ»нин 1922-чи ил чапына дахил едилэн јени эсэрлэр ялныз ушаглара аид ше'рлэрдэн ибарэт дејилди. Шаирин о вахта гәдәр һәјат үзү көрмәјен, алжазмалары Сабир китабханасы тәрәфиндән әлдә едилэн бир сыра эсэрләри дә («Нола әрбаби-кәмал...», «Яран, мәкәр ки...», «Тәрк едәр ким ки...» вә с.) илк дәфә бу нәшрдә чап олунмушдур.

Эввәлки фәсилләрдә дедијимиз кими, Сабир өз дөврүнүн Чәлил Мәммәдгулузадә, Аббас Сәһһәт, Фиридунбәй Кечәрли, Султан Мәчид Гәнизадә, Эләскәр Элиев, Меңдибәй Ыачынски, Элискәндәр Чәфәрзадә вә башгалары кими көркәмли язычы, шаир, ичтимай хадим вә мүһәррирләри илә мүнтәзәм сурәтдә әлагә сахламыш, мәктублашмышдыр. Фиридунбәй Кечәрли Сабирин вәфаты қүнләриндә яздығы бир мәгаләсindә дејирди: «Онун мәндә бир чох нәзмән вә нәсрән язылмыш мәктубаты вар ки, чүмләси мәним мәһәлли-игамәтим олан Гори шәһәриндә галыбыр...»¹.

Шаирин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнмәк үчүн мүстәсна әһәмијәт кәсб едә биләчәк бу мәктубларын чоху тәэссүф ки, итиб-батыш, бизә кәлиб чатмамышдыр. Һәмин мәктублардан ялныз икисини Аббас Сәһһәт «Хөнгөннамэ»јә дахил етмишдир². Бу көзәл тәшәббүс сонракы наширләр тәрәфиндән давам вә инкишаф етдирилмишdir.

«Хөнгөннамэ»нин 1922-чи ил чапы бу чәһәтдән дә диггәти чәлб едир. Сабирин өз мұасири, көркәмли маарифпәрвәр Султан Мәчид Гәнизадәјә яздығы вә-халг шаиринин ичтимай-педагожи фәалијәтини өјрәнәнләр үчүн зәнкин мә'лumat верән беш мәктубу илк дәфә бу нәшрдә чап олунмушдур. Китабын сонунда исә Сабирин бир сыра мұасирләринин шаир һагтында мәнзүм вә мәнсүр язылары верилмишdir.

Сабир әсәрләринин ингилабдан эввәлки истәр гәзет-журнал, истәрсә китаб чапларында, халг иши уғрунда мұбариә апаран бә'зи гәһрәманларын адлары, азадлыг символу олан бир сыра сез вә ифадәләр чар сензурасы тәрәфиндән бурахытмамышдыр. Редаксија һәмин сөзләrin јеринде бир нечә нәгтә гојмагла охучулара мұјәjjәn ишарә вермиш вә бунунла да ишин ичәрисиндән чыхмамышдыр. «Хөнгөннамэ»нин ингилабдан соңра бурахылан илк нәшриндә тәртибиchi һаглы олараг вахты илә әвәзиңә нәгтәләр гојулмуш шәхс адларыны, сез вә ифадәләри бәрпә етмишdir («Сәттархана», «Руһум» вә с.).

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Сабир тәдгигат-чылтары бә'зән бунун фәргинә вармамыш, шаирин әсәрләрини тәһлил едәркән гејри реал һәкмләр вермишләр. Мәсәлән, филологи елмләр намизәди Әзиз Мирәһмәдов Сабирин «Руһум» ше'рйндәки «Jашасын шәһријари-һүрријәт!» сөзләрини мисал чәкәрәк языр: «Бу ачыгдан-ачыға истибдада өлүм нә-

¹ «Мә'лumat» гәзети, 3 август 1911, № 29.

² Бах: М. Э. Сабир. Хөнгөннамә. Бакы, 1914, сәh. 335—337.

мәси охумаг, азадлығы саламламаг демәкди. Чар һөкүмәтинин амансыз тә'гибләри, Столыпин иртичасы шәраитиндә мұтәрәгги шаир вә жазычыларымыз азадлыг идеяларыны чох заман бу шәкилдә, «һүррийәт» (азадлыг) вә «истигбал» мотивләрилә тәрәннүм етмәј мәчбур идилер¹.

Дүздүр, Сабир иртича илләриндә дә өз мөвгејиндән кери чәкилмәмишди, чаризмә гарышы кәсқин мұбариә апарыр, истигбалы, кәләчәжи тәрәннүм едирди. Лакин бу мұбариә вә тәрәннүм тәдгигатчының көстәрдији кими «ачыгдан-ачыға истибдада өлүм нәғмәси охумаг, азадлығы саламламаг» шәклиндә мејдана чыхмырды. «Нәр тәрәфдә чәза дәстәләри вә һәрби-сәһра мәһкәмәләри һәкм сүрдүү», «өлкәдә дар ағачлары гурулдуғу», «нәбсханалар ағзынадәк долу» олдуғу² ганлы Столыпин иртичасы вә чидди сензура шәраитиндә бу һеч мүмкүн дә дејилди. Бөյүк шаир өз фикрини охучулара чатдырмаг үчүн мұнасиб, өртулұ тәсвири вә ифадә васитәләри тапыр, ежамндардан кениш истифадә едир, һәтта бә'зән «бир ишарә» илә кифајәтләнирди. «Еjlә билирдим ки, дәхи сүбһ олуб», «Тө'меји-нәһар», «Жуху» сатиralары вә бир сыра башга әсәрләр Сабирин иртича илләриндәки мұбариә вә тәрәннүмүнүн характеристика, формасы нағбында айдын тәсәvvүр вермәкдәdir. Бу өзөйткілдән мүәллифин «Сабир» монографијасындакы тәнлилләри даňа доғрудур³.

Нағбында мұһакимә јүрүдүлән «Руһум» ше'ринә чар сензурасынын мұнасибети дә дедијимизи тәсдиг едә биләр. Соң илләрә кими китабларда нәшр тарихи «намә'лум әсәрләр» сыйрасында көстәрилән бу ше'р иртича дөврүнүн ахырларында жазылыштырып. Әсәр чап олунаркән сензура тәдгигатчынын ситет кәтирдији мисрадакы «һүррийәт» сөзүнүн нәшринә ичәзә вермәмиш, редаксија исә һәмин сөзүн јеринә бир нечә нәгтә гојмагла вәзијәтдән чыхыштырып⁴.

«Һопһоннамә»нин 1922-чи ил нәшри бәдии тәртибат, рәсм сәнәти өзөйткілдән дә өзүндән әvvәлки вә сонракы чаплардан фәргләнир. Икинчи нәшрдәki шәкилләрдән әлавә, Эзим-задә китаба бир сыра јени рәсмләр чәкмиш, Сабир типләринин мәнијјәтини реалист бојаларла, әјани шәкилдә ачыб көстәрмишдир. Шәкилләр рәнкли чап едилмиш, китаб нәфис шәкилдә бурахымыштырып.

Нәчм, рәсм вә бәдии тәртибатындакы мүсбәт өзөйткіләре баҳмајараг, «Һопһоннамә»нин үчүнчү нәшриндә чидди сәhvвләр дә вардыр. Башлыча нәгсан бундан ибарәтдир ки, тәртибчи, әvvәлән, Сабир ирсинә соң дәрәчә сәrbаст јанашмыш, «Һоп-

¹ Эзиз Мирәһмәдов. Мүгәддимә. Һопһоннамә. Бакы, 1954, сәh. 15.

² Совет Иттифагы Коммунист Партиясынын тарихи. Бакы, 1960, сәh. 129.

³ Бах: Эзиз Мирәһмәдов. Сабир. Бакы, 1958, сәh. 328—332.

⁴ Бах: «Јени фұјзат» журналы, 28 декабр 1910, № 11.

һопнамә»нин 1914-чү ил чапы үзәриндә ишләјәркән¹ әсәрләrin мәтнинә эл кәэздирмиш, бир сыра тәркиб вә ифадәләри башгасы илә әвәз етмиш, бир сөзлә, бөйүк шаири «редактәје» чалышмышдыр; иккинчиси, әсәрләrin илк мәнбәләрдәki сәрлөвһәләрини, демәк олар, бүтүнлүклә дәјищдирмиш, өзүндән ујдурма аллар дүзәлтмиш вә бунунла бир һәрчмәрчлик јаратмышдырки, бу да сонракы нәшрләrin бә'зисиндә ejni илә, бә'зисиндә исә гисмән тәкrap олунмушдур.

Сабир әсәрләrinin истәр гәзет вә журнал, истәрсә «Һопнамә»нин илк чапларындакы әмрәдләр сөзу үчүнчү нәшрдә түксүзләр (сәh. 43), бид'эт сөзу адәт (сәh. 75), дағлара сөзу чөлләрә (сәh. 96), ел сөзу өз (сәh. 135), нам алырыз ифадәси кам алышыз (сәh. 64) шәклиндә верилдијиндән чидди мә'на вә мәзмун тәһрифләри јаранмышдыр.

Бундан башга, бә'зи сөз, ифадә вә мисралар мәтндин дүшдүйнә көрә шे'рин һәм идея мәзмуну, һәм дә вәзи вә гафијәси позулмушдур. Сајча ијирмидән соң олан бу чүр сәһвләrin характеристи һаггында мүәյҗән тәсәввүр јаратмаг үчүн јалныз бир мисалла кифајәтләнирик. «Еj фәләк, зұлмүн әјандыр...» сөзләри илә башланан бәһри-тәвилдә көһнәпәрәст мүсәлман, гыз мәктәби ачылмасы вә гызларын охумасындан шикајәтләнәрек дејир: «...hәр өлкәдә, hәр шәһрдә, динару дирәмләр са-чылыб, мәктәби-нисван ачылыб, гыз балалар, мәктәбә һазыр олалар, елмәдә мәһир олалар, фәзләдә баһир олалар, башдан-ајаға қејеләр дон, кедәләр мәктәбә он-он, туталар шивеји-бид'эт, охујуб нәһвлә һикмәт...»². Җаһил мүсәлманын бу шикајәтиндәки нәзәрә чарпдырылмыш сөз вә ифадәләр китабда мәтндин дүшдүйнә³ көрә бәһри-тәвилин мәзмуну да, вәзи вә гафијәси дә тәһриф олунмушдур.

Еjни сөзләри «Әл'әман сәркәш олуб...» (сәh. 54), «Вaj, вaj! Нә јаман мүшкүлә дүшдү ишим, аллан!» (сәh. 62), «Учителләр» (сәh. 82) адлы сатиralar вә бир сыра башга әсәрләr һаггында да демәк олар.

«Һопнамә»нин илк үч нәшриндә тәртиб нәгтеji-нәзәрин-дән чидди нәгсанлар вардыр. Бу нәшрләрдә мүәйҗән тәртиб принципи көзләнилмәди, бүсбүтүн тәснифат апарылмадығы кими, әсәрләrin јазылыш вә чап тарихинә, мәтндини һадисе вә адлара даир һеч бир геjd, шәрһ дә верилмәмишdir. Сабир күллијатынын јалныз дөрдүнчү нәшриндә, 1934-чү илдә бурахылан «Бүтүн әсәрләри»ндә бу өзөнчәтән илк тәшәббүс едил-мишdir.

Әvvәлки нәшрләрдән фәргли олараг, «Бүтүн әсәрләр»дә шаирин зәнкин әдәби-бәдии ирси әсасән мөвзуларына көрә групплашдырылмыш, «Сабир вә ингилаб», «Мүлкәдар-капита-

¹ Үчүнчү нәшр һазырланаркәn «Һопнамә»нин үзәриндә ишләнмиш 1914-чү ил чапы Республика әлжазмалары фондунда сахланылыр: X-895.

² «Молла Нәсрәddин» журналы, 19 январ 1907, № 3.

³ Бах: М. Э. Сабир. Һопнамә. Бакы, 1922, сәh. 57.

лист гурулушу әлејінә», «Сабир вә дин», «Мәдәнијјәтсизли-јә — авамлыға гаршы», «Сабир вә јени мәктәб» вә с. баш-лыглар алтында топланмышдыр. Лакин бу принцип дә сона ғәдәр қөзләнилмәмиш, шаириң ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләри, ғәзәлләри вә ушаглара һәдијүәсіндә жанр әсас алынараг, бу әсәрләр айрыча фәсилләрдә верилмишdir.

Сөз юх ки, классикләрин нәшриндә әсәрләрин мөвзүја көрә группашдырылмасы там доғру, елми принцип сајыла билмәз. Мәтншүнаслыгда бу үсул һаглы олараг һәмишә тәнгидә мә'руз галыр. Ҳұсусән Сабир кими шаириң әсәрләрини бу принцип әсасында тәртиб вә тәсниф етмәк соң дәрәчә чәтиндидир. Чүнки Сабириң бир ше'риндә бә'зән бир нечә мөвзүја тохунулур. Әсәрин әзвәлиндә ади мәишәт һадисәсіндән данышан шаир бирдән-бирә, бөյүк усталыгла мүһүм дөвләт мәсәләсинә, ичтимаи-сијаси вә бейнәлхалг мөвзулара кечир, соңра да бунлары бир-бири илә әлагәләндиріб үзви сурәтдә бағлајыр. Бу әңгәт Сабириң сатира јарадычылығында нәзәрә чарпан башлыча кејфијјәтләрдән биридир.

Сабириң әсәрләрини жанра көрә группашдырмаг да һәмишә мүәjjән чәтиңликләр төрәдир. Әдәбијат тарихимиздә бөյүк сатирик кими мәшһүр олан Сабир, ейни заманда, инчә лирикдир. Онун бир сыра ше'рләриндә сатира илә лирика, құлыш илә қөзјашы, тәнгид илә тәрәннүм бир-биринә елә гајнајыб-гарышмыш, үзви вәһдәт һалында мејдана чыхышдыр ки, бә'зән охучу лириканың сатираја нечә кечдиини, тәнгидин һарада гурттарыб, тәрәннүмүн нечә башладығыны гәтијјән һисс етмир («Неjlәрдин илаһи», «Еj дәрбәдәр қәзиб үрәји ған олан чочуг!», «Нә жазым?», «Сәттархана» вә с.). Һәтта кичик, әмиси дөрд мисрадан ибарт олан бир тазијанәдә илк, jaxуд соң икі мисра чидди, лирик ше'р, галан мисралар исә қәскин, өлдүрүчү сатира тә'сири бағышлајыр («Шаирәм, әсримин ајиңәсіјәм», «Гафил јашамагданса қөзәл кардыр өлмәк», «Еj пуллуларын сәфағасы, новруз!» вә с.).

«Бүтүн әсәрләр»ин тәртибиндә нәзәрә чарпан чидди нәгсанлардан бири мәһз бунунла әлагәләрдәр. Тәртибчи ейни китабда әсәрләрин бир гисмини мөвзуларына, дикәр гисмини исә жанрына көрә тәсниф етмәк мәчбуријјәтиндә галышдыр. Мөвзү вә жанрын бир-биринә гарышдырылдығы һаллар да вардыр.

«Бүтүн әсәрләр» көркәмли жазычы вә мүһәррир Сеид Һүсејнин редакторлуғу алтында бурахылмышдыр. Редакторун Сабирлә шәхсән таныш вә җахын дост олмасы, бир сыра гәзет вә журналарда бөйүк шаирлә биркә ишләјиб фәалијәт қестәрмәси вә нәһајәт, Сабир ше'рини дәрин мәһәббәтлә севмәси «Бүтүн әсәрләр»ин нәшриндә өз мүсбәт тә'сирини қестәрмишdir. Құлмийжата Сеид Һүсејнин жаздығы мүгәддимә шаириң һәјат вә јарадычылығын әсас әңгәтләрини әнатә едib қестәрмәк нәгтеji-нәзәриндән инди дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Шаирин нәсли, Сабирлә мүәллими Сеид Әзим Ширвани арасындағы идея-јарадычылыг әлагәләри, Сабир сатирасының реал, һәјати әсаслары вә бир сыра башга мәсәләләр барәсин-дә мүгәддимә мүәллифинин вердији мә'лumatlar сабиршұнас-лыға илк дәфә кәтирилмиш мараглы әдәби-елми фактлар кими гијмәтлидир.

Жени нәшр һәчмә дә хејли бөјүмушдү. Дүздүр, күллијат «Бүтүн әсәрләр» адландырылса да, орада шаирин зәнкин әдәби-бәдии ирси там әнатә едилмәшидир. Сабиршұнаслығын о заманкы сәвијәси нөгтеји-нәзәриндән бу, бәлкә һеч мүмкүн дә дејилди. Лакин шаирин о вахта гәдәр намә'лум олан бә'зи әсәрләри илк дәфә бу китаба салынышдыр. Ҳусусән Сабирин «Күнәш» гәзетиндә «Низәдар» имzasы илә чап етдириди сатирапарының топланыб күллијаты дахил едилмәси ишинде Сеид Һүсејин чидди сә'жи вә зәһмәти олмушдур. Сабирин вәфатындан аз сонра онун бә'зи гејри мәтбу ше'рләрини Сеид Һүсејін өз редакторлуғу алтында женичә нәшрә башлајан журналда чап етмишидир¹.

«Һопһонамә»нин әввәлки нәшрләриндән фәргли олар, «Бүтүн әсәрләр»дә мүәjjән гејдләр дә верилмишидир. Китабын сонунда тарихи һадисәләрә, шәхс, гәзет вә журнал адларына даир мұхтәсәр изаһлар вардыр. Лакин «Бүтүн әсәрләр» бәдии тәртиб әшһәтиндән зөвгсүз ишләнилмиш, «Һопһонамә»нин 1914 вә 1922-чи ил чапларында верилән, охучулар тәрәфиндән бөйүк марагла гарышланыбы бәjәnilәn шәкилләр, нәдәнсә, китабдан тамамилә чыхарылышдыр.

Әсәрләrin мәтнинә қәлинчә, демәк лазымдыр ки, «Һопһонамә»нин үчүнчү нәшри илә «Бүтүн әсәрләр» арасында елә бөйүк фәрг нәзәрә ҹарпмыр. Үчүнчү нәшрдәки дәјишикликләр, тәсніh вә әлавәләр өз әксини ejnilә бу нәшрдә дә тапмышдыр. Бундан башга, жени нәшрдә мәтн тәһрифләринин сајы даһада чохалмышдыр. Еjни әсәр китабда мұхтәлиф адла ики дәфә чап олундуғу² кими, бә'зи мисралар да мәтндин тамамилә дүшмүш, бир чох сез вә ифадәләр сәһв верилдијиндән Сабир ше'ринин мәзмунуна да, формасына да чидди хәләл дәјмишидир. Китабын бир јеринде охујуруг:

Еj хачә, ҹалыш сурәти-зәнирдә гәшәнк ол!
Истәрсән өзүн сурәти-мә'надә ҹәфәнк ол!

(сәh. 337).

Көрүндүjу кими, бурада сез тәкraryна јол верилмишидир. Џалбуки Сабир ше'риндә белә мә'насыз тәкrapa тәсадүf едилмәз. Иккинчиси, «сурәти-мә'надә» нә демәкдир? Әслинде исә һәмин бејт беләдир:

Еj хачә, ҹалыш сурәти-зәнирдә гәшәнк ол!
Истәрсән өзүн сијрәти-мә'надә ҹәфәнк ол!³

¹ Бах: «Гуртулуш» журналы, 1 октябр 1915, № 1.

² Бах: М. Э. Сабир. Бүтүн әсәрләри. Бакы, 1934, сәh. 145, 173.

³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 сентябр 1908, № 38.

Демәли, тәрчүмәси «дахили аләм» олан «сијрәти-мә'надә» ифадәси сәһв верилдијиндән бејт мәэмунча нөгсанлы һал алышдыры.

Бу типли сәһвләрин сајыны хејли артырмаг оларды. Китабы ётәри вәрәгләдикдә онун мұхтәлиф сәһифәләриндә һекајэт әвәзинә шикајэт (49), мән нә билим әвәзинә мән нә идим (73), бөлүб әвәзинә јолуб (77), hic әвәзинә бич (118), чохалыбы әвәзинә гочалыбы (133), кәр әвәзинә кәр (141), јазмарам әвәзинә јазарам (161), тапмасын әвәзинә тапмысан (164), алчаг әвәзинә анчаг (166), гыјма әвәзинә гојма (184), фирғенин әвәзинә миллиятин (238), hәр дәм әвәзинә һәрдән (337) кими онларча сез вә ифадәниң сәһв верилдијини көрүр, ше'рләрдәки идеја-мәэмүн тәһрифләринин нечә јарандығынын шаһиди олуруг.

Беләликлә, «Бүтүн әсәрләр» бир сыра мүсбәт чәһәтләринә баҳмајараг, мәтн нәгтеји-нәзәриндән гүсурлудур. Әсәрләрин илк мәнбәләрлә јохланылмамасы, «Һонһопнамә»нин 1922-чи ил чапына һәddдиндән артыг инам вә алудәчилик нәтичәсindә мејдана чыхан бу тәһрифләрин бир гисми Сабир күллијатынын сонракы нәшрләриндә арадан галдырылышдыр.

4

«Һонһопнамә»нин бешинчи нәшри филологи елмләр намиязәди Һ. Сәмәдзадә тәрәфиндән назырланыш вә 1948-чи илдә чап олунмушдур. Сабиршүнаслыг саһесиндәки көркәмли елми наиллијәтләр вә тәртибчинин сәмәрәли ахтарышлары нәтичәсindә назырланан бу нәшр истәр әhaniетти әтдији әсәрләrin мигдарына, истәрсә мәтнә аид шәрһләrinә кәрә Сабир ирснин нәшри тарихиндә хүсуси јер тутур. 1948-чи ил чапы «Һонһопнамә»нин елми нәшри јолунда ирәлијә доғру бир аддым сајыла биләр. Дүздүр, тәртибчи Сабир күллијатынын әvvәлки чапларында верилән бир сыра әсәрләри, о чумләдән шаирин фарс дилиндә јазылмыш сатирапарыны, дини мәhijjәt дашыјан ше'рләрини китабдан чыхармышдыр. Лакин о, тәдгигат вә ахтарышлары кенишләндирib, дөври мәтбуат сәһифәләриндән бејүк сатирик инйирми бешә јахын ше'рини, он дөрд мәгалә вә бә'зи тәрчүмәләрini топлајыб илк дәфә күллијата дахил етмишdir. Јери кәлмешкән гејд едәк ки, шаирин намә'lум әсәрләрини топлајаркән тәртибчи бә'зи сәһвләр дә бурахмыш, башга муәллифләrin кизли имза илә дәрч едилән бир нечә ше'рини Сабирә иснад вермишdir.

1948-чи ил чапынын јаҳшы чәһәтләриндән бири дә әсәрләrin илк мәнбәләрлә јохланыб о вахта гәдәр бурахымыш бир сыра тәһрифләrin ислаһ едилмәси, мәтнләrin нисбәтән дүрүстләшдирилмәсидir. Тәртибчи тәрәфиндән китаба јазылан вә кәркин зәһмәtin бәһрәси олан изаһлардақы нүсхә

Фәргләринә даир верилән мә'лумат һәмин нәшрин елми әһәмийјетини хејли артырышыдыр. Бу чәһәти китаб һаггында рә'ј сөјләҗән мүәллифләр дә геjd етмишләр. Профессор Чәфәр Хәндан бу мәсәләдән данышаркән јазмышдыр: «Эввәлинчи нәшрләрдә тәһриф едилән бир сыра ше'рләrin дүзкүн мәтни-ни вермәкдә дә Сәмәдзәдә аз әмәк сәрф етмәшишdir. Охучу китаба әлавә олуныш геjdләрдә нәшрләр арасындағы фәрги ачыг көрүр вә jени нәшрдәки мәтнә бәрает газандырыр!»¹.

«Нонһопнамә»нин 1948-чи ил чапы тәртиб принципләри чәһәтлән дә диггәти чәлб едир. 1934-чу ил чапындан фәргли олараг, бу нәшрдә хронолокија әсас көтүүрүлмүш, Сабир ирси жанрына вә јазылма тарихинә көрә групплашдырылмыш, һәр фәслин ахырында исә «илләри мә'лум олмајан» әсәрләр верилмишdir. Лакин әсәрләrin тәснифиндә бә'зи нөгсанлар нәзәрә чарпыр.

Сабир әсәрләри тәсниф едиләркән жанр сона гәдәр көзлән-мәшишdir. Тазијанә вә бәһри-тәвилләр әбес jерә сатирик ше'рләрдән ажырылышда, мүстәгил башлыглар алтында верилмишdir. Чүнки тазијанә дә, бәһри-тәвил дә мәһз елә сатирик ше'рин бир нөвүдүр. Бөյүк шаир бу күн, мәсәлән, Мәһәммәд-әли шаһ һаггында «Молла Нәсрәддин» журналында ири һәчмәли бир сатира, сабаһ исә «Күнәш» гәzetинде дөрд мисралыг кәскин бир тазијанә дәрч етдirmишdir. Бунлары бир-бириндән айырмаг, башга-башга фәсилләрдә вермәк елми чәһәтдән доғру дејиллdir.

Шаирин сатиralары илә чидди, лирик ше'рләри дә китабда бә'зән долашыг салынышдыр. «Сәттархана», «Рәһкүзаримәхлугатда бир меһтаци-мәсариф», «Нә јазым?» вә с. бу кими ичтимаи-сијаси лириканын ән јахши нүмүнәләри сајылан бир сыра әсәрләр китабын «Сатирик ше'рләр» бөлмәсинә дахил едилди кими, нә мәзмун, нә үслубча ушаг әдәбијаты илә һеч бир әлагәси олмајан бә'зи ше'рләр дә, нәдәнсә, «Ушаглара аид ше'рләр» фәслиндә кетмишdir («Нәвәс» вә с.).

Китабын сонунда айры-айры әсәрләrin илк нәшр тарихинә, бә'зи нұсхә фәргләrinә даир jени, мараглы геjdләр верилмишdir. Тәртибчи хејли зәһмәт сәрф едәрәк Сабир әсәрләrinин экспәријјетинин илк нәшрини мүәjjәнләшdirмәj мувәффәг олмушdur. Шаирин зәңкин әдәби-бәдии ирсини мүмкүн гәдәр кениш әһатә етмәк, дүрүст мәтн вә «намә'лум әсәрләrin» илк нәшр тарихләrinи мүәjjәнләшdirмәk нөгтеји-нәзәриндәn 1948-чи ил чапында газанылан бу мувәффәгијјәтләr тәэссүф ки, сонракы ики нәшрдә давам вә инкишаф етдирилмәмишdir.

1948-чи илдәn кечән дөвр әрзиндә бөյүк шаирин һәјат вә jaрадычылығына даир тәдгигат вә ахтарышлар даһа да ке-

¹ Чәфәр Хәндан. «Нонһопнамә». «Ингилаб вә мәдәнијәт» журналы, 1950, № 2, сәh. 153.

нишләнмиш, сабиршунаслыгда бир сыра мувәффәгијјәтләр өлдә едилмишdir. Шаирин юни әсәрләри мејдана чыхарылыш, илләри намә'лум олан әсәрләринин бир гисминин нәшр тарихләри мүәјҗәнләшдирилмиш, Сабирә иснад верилән бәзи ше'рләр әтрафында фикир мубадиләси кечирилмишdir. Бәс бүтүн бунлар «Һонһопнамә»нин нөвбәти нәшрләриндә өз әксини нечә тапмышдыр?

Тәэссүф ки, бу суала мәнфи чаваб вермәли олачағыг. «Һонһопнамә»нин сонракы ики нәшри (1954 вә 1960-чы илләр) әvvәлки чаплара нисбәтән керијә догру бир аддымдыр. Сабирин јүздән артыг әсәринин үмумијјәтлә күллијјата дахил едилмәди бир яна дурсун, 1948-чи ил чапында верилмиш бүтүн мәгалә вә фелjetонлар, бир сыра ше'р вә тәрчүмәләр һәмин нәшрләрдән тамамилә чыхарылмышдыр.

Филологи елмләр намизәди Н. Сәмәдзәдә о заман Сабирин 25-ә јахын ше'рини топламыш вә китаба јаздыры шәрһләрдә бу әсәрләрин шаирин күллијјатына илк дәфә дахил едилдијинә даир мә'лumat вермиши. Һәмин әсәрләр артыг икинчи, үчүнчү дәфә иди ки, «Һонһопнамә»дә чап олунурду. Механики шәкилдә, кор-корана көчүрмә о дәрәчәјә чатмышдыр ки, сонракы ики нәшрдә дә бу әсәрләрин күллијјата «илк дәфә дахил едилдији» көстәрилмишdir?! 1948-чи ил чапынын пис тәкрабы олан һәмин нәшрләрдә, нәдәнсә, тәртиби Н. Сәмәдзәдәнин ады да китабдан чыхарылмышдыр. Бүтүн бу негсанларына көрә сон нәшрләр һаглы олараг мәтбуат сәhiфәләриндә кәскин тәнгид атәшинә тутулмушшудur¹.

Тәртиб принципи вә шәрһләриндә олдуғу кими, әсәрләрин мәтни дә 1948-чи ил чапынын демәк олар ки, ejnidir. Һәр үч нәшрдәchoх чидди мәтни сәһівләринә јол верилмиш, бир сыра сөз, ифадә вә тәркибләр дүзкүн охунмамыш, нәтичәдә айры-айры әсәрләрин һәм мәзмуну вә идеясы, һәм дә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри (вәзн, гафијә, типи сәчиijjәләндирмә үсулу вә с.) тәһриф олунмушшур. Бу тәһрифләр өз тәдгигатыны илк мәнбәләр узәриндә дејил, һәмин нәшрләр үзәриндә гуран сабиршунасларын әсәрләриндә дә өзүнә кениш јер тапмышдыр. Фактлара мурасиәт едәк.

1907-чи илдә «Тазә һәјат» гәзетиндә (16 август, № 98) дәрч етдириди «Шәкибай» ше'риндә Сабир поетик мугајисә јолу илә кедәрәк өзүнү дәрҗада дуран гочаман Бисутун дағына бәнзәдир, елә бир даға ки, әсрләрин чөврунә синә җәрәрәк өз әзәмәтини, вүгарыны һәмишә сахламышдыр:

Бисутун синәсинә дәјсә дә бин тишә јенә
Чөврә тәмкин едәрәк дурдуғу мә'вадә дураг!

¹ Бах: Йусиф Ширван. Сабирин әсәрләрини јахшы нәшр етмәли. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 9 апрел 1955, № 15; Мәммәд Мәммәдов. «Ионһопнамә»ни беләми нәшр едәрләр? «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 11 март 1961, № 9.

Китабларда исә охујуруг:

Бұсбұтүн синәсінә дәјсә дә бин тишә јенә
Чөврә тәмкін едәрәк дурдуғу мә'вадә дурап!¹

Бурадан айдан көрүндүjу кими, бу шаһ бейтин мәғзи вә мә'насы, мәһз Сабир гәләминә мәхсус олан поетик мұғајисә вә парлаг бәдни мәчаз әсасән бир сезүн — «Бисүтүн» сөзүнүн ишләнмәсі илә әлагәдардыр. Бу сөз дә тәһриф олундуғундан бейтдә Сабирдән, демек олар, әсәр-әlamәт галмамышдыр. Тәсадуғи дејил ки, һәмін бейтә диггәти чәлб едән профессор Чәфәр Хәнданың тәһлили дә истәр-истәмәз зәиf вә бәсит чыхмышдыр. Мүәллиф жазыр: «Бурада гүввәтли мұбалиға вардыр. Мин тишәнин синәjә дәјмәси илә гәһрәманын өз вәзијјетини дәјишимәjәрәк өврә тәмкінлә дәzmәси мұстәhim мә'нада дејил, мәчази ѡолла онун һәddиндән артыг гочаг вә дәzумлұ олмасыны нұмајиш етдирир. Белә бир шайранә фикри јарадан сөзләрдир, сөзләрин бейтдәки дүзүлүшүдүр»².

Тәһлилдә тишәнин нәjин синәсінә дәјмәси охучу үчүн айдан олмадығы кими, «һәddиндән артыг гочаг» ифадәси дә жеринә дүшмәмишdir. Бундан башга, профессорун тәгдим етдији шәкилдә һәмін бейтдә «шайранә фикри јарадан» апарычи сөз дүзкүн верилмәдијиндән, үмумијјетлә, сөзләрин бейтдәки мә'налы вә мұвәффәгијәтли дүзүлүшүндән дә данышмаг доғру олмаз.

Илк дәфә 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналында өспөнан сатираларынын бириндә Сабир «чәрхин ситәми» вә «чәфакарын зұлмұндән» шикаjәтләнән типин дили илә жазмышдыр:

...Әз билдиини гылды мүсәлманнара девран,
 Әл ишден үзүлдү.
Чагчаг башын агритды, кефин чәкди дәјирман,
 Иш һәчвә дүзүлдү.
Бу чәрхи-ситәмкарын аман мәсхәрәсіндән,
 Баис, балан өлсүн!³

Башдан-аяға аталар сөзу вә мәсәлләрдән ибарәт олан бу парчадакы чанлы халг дилиндән алыныш «Баис, балан өлсүн!» ифадәси «Honhonnamә»нин һәмін нәшрләрindә «Баис жалан олсун» шәклиндә кетдијиндән⁴ сон бейтин мә'насы тамам тәһриф едилмишdir.

Шайрин образы сәчиijjәlәндирмә усулларындан бири дә мәнфи типин сөзу илә иши, вә'ди илә әмәли арасындақы дәрин

¹ М. Э. Сабир. Honhonnamә. 1948, сәh. 287; 1954, сәh. 332; 1960, сәh. 309.

² Чәфәр Хәндан. Сабир јарадычылығынын сәнэткарлығ хүсү-сијjәтләри. Бакы, 1962, сәh. 139.

³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 4 август 1906, № 18.

⁴ Баих: М. Э. Сабир. Honhonnamә. 1948, сәh. 13; 1954, сәh. 37.

зиддијјети көстәрмәсидир. О, сатираларынын биринде заһидә мұрачиәтлә дејир:

Көл жағ шәрт үчүн өз тәрчүмеји-һалымызы,
Һәм дә дөгру оларға шәрі едәк әһвалымызы,
Хәлг тәтбиг еләсін һалымыза галымызы...¹

Сон мисра китабларда белә верилмишdir:

Халг тәһигиг еләсін һалымызы, галымызы...²

«Jox, јазмарам!» ше'риндәки «Гөвлүмә фе'лимлә дајаннам-өзүм» мисрасы да тәһриф едиләрәк китабларда «Гөвлүмә, фе'лимә дајаннам өзүм» шәклиндә кетмишdir (сәh. 171, 204, 185).

«Һонһопнамә»нин һәр үч нәшринде белә бир бејт чап олунмушdур:

Балыша баш гојалым, јорғаны вәрдиш еләдим,
Пәнбеји-гәфләти јох, зейбәги дәркүш едәли...

Әввәлән, «Јорғаны вәрдиш етмәк» нә демәкдир? Икинчиси, вәрдиш сөзү дәркүш вә сонракы мисралардаң чуш, фәрамуш сөзләрилә һәмгафијә ола биләрми? Һәмин бејт әслиндә беләдир:

Балыша баш гојалым, јорғаны бәрдүш* едәли,
Пәнбеји-гәфләти јох, зейбәги дәркүш едәли...³

«Шаһнамә»нин тәрчүмәсindән җәтирилмиш бу мисралара диггәт едәк:

Кечиб тәхтү тач үзрә тутду гәрап,
Чаваһир олунду бу ejш nисар.⁴

Тач баша гојулар, онун үзәринде нечә отурмаг олар?! Илк мәнбәдә һәмин мисра беләдир:

Кечиб тәхти-ач** үзрә тутду гәрап...

Әсәрин идеја мәзмунуну тәһриф едиб, вәэн вә гафијәни позан бу چүр сөз, тәркиб вә ифадә сәһвләри сон нәшрләрдә чохдур. «Һонһопнамә»нин тәкчә 1960-чы ил чапыны өтәри вәрәгләдикдә онун мухтәлиф сәһифәләриндә өлмәјib әвәзинә олмајыб (22), бид'эт әвәзинә адәт (60), долана билмирәм әвәзинә дајана билмирәм (79), јанмајын әвәзинә јатмајын

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 28 декабр 1908, № 52.

² М. Э. Сабир. Һонһопнамә. 1948, сәh. 136; 1954, сәh. 165; 1960, сәh. 146.

* Бәрдүш етмәк — ертмәк, чијинә чәкмәк.

³ «Молла Нәсрәддин» журналы, 11 октябр 1909, № 41.

⁴ М. Э. Сабир. Һонһопнамә. 1954, сәh. 413; 1960, сәh. 387.

** Тәхти-ач — фил сүмүјүндән тахт.

⁵ «Рәһбәр» журналы, 31 октябр 1906, № 2.

(123), әһвалимә әвәзинә өз һалимә (212), әшки-бәшашәт әвәзинә әкс бәшашәт (226), кишиләр әвәзинә **кимиләр** (227), сатмышам әвәзинә атмышам (257), бојуна әвәзинә бојнуна (268), Потсад әвәзинә Ротсад (282), исмет әвәзинә нә'мәт (289), мурад алмаг әвәзинә мурад олмаг (301), фүрсәт әвәзинә вүс'эт (303), биәдәд әвәзинә бир әдәд (386), ил әвәзинә **күн** (403), үнванлы әвәзинә **имзалы** (418) вә с. кими јүзләрчә сөз вә ифадә тәһрифләринин кетдијини көрүрүк. Бу тәһрифләр ейнилә әvvәлки ики нәшрә дә аиддир.

Нәинки сөз, ифадә, һәтта һәрф, шәкилчи, дурғу ишарәси сәһвләри дә Сабир ше'риндә чидди идеја-мәзмун тәһрифләри нә апарыб чыхарыр, мә'насыз фикирләрин, мәнтигисиз һәкмләрин мејдана қәлмәсинә сәбәб олур. Бир мисалла кифајтләнирик. «Йистигбал бизимдир» адлы ше'риндә Сабир дејир:

Бу күн Ираны яксәк гапламышдыр сејли-истибад...
Нәлә Тәбризә дә вар иштәһаји-мејли-истибад!¹

«Һонһопнамә»нин һаггында данышдығымыз нәшрләриндә исә охујуруг:

Бу күн Ираны яксәк гапламышдыр сејли-истибад?..
Нәлә Тәбриздә вар иштәһаји-мејли-истибад!²

Зәһирән бурада о гәдәр дә бөјүк дәјишиклик нәзәрә чарпымыр. Фәрг анчаг бурасыннадыр ки, биринчи мисрадан сонра суал ишарәси гојулмуш, Тәбризә сөзүндәки јөnlük һал шәкилчиси (ә) дүшмүш, бағлајычы (дә) исә сөзә битишәрәк јерлик һал шәкилчиси кими ишләнмишdir. Амма мә'на, мәзмун та-мам тәһриф олунмуш, тәсдиг, һәкм билдириң мисра суал чүмләсінә чеврилмиш, вәэн дә, гафијә дә позулмушдур.

«Һонһопнамә»нин бу нәшрләриндә бир сыра әсәрләrin «башында турп әкилмиш», бүтөв парчалар, бәндләр, бејтләр атылмыш, бә'зи ифадәләр башгасы илә әвәз едилмиш, мисралар мәтнән дүшмүшдүр. Гәрибә бурасыдыр ки, «редактә» замаңы әдилмиш бу ихтисарлар, «әвәз етмәләр» һаггында китабларда һеч бир гејд верилмәмиш, мәтнин ихтисар олунан јерләриндә бир неча нәгтә дә гојулмамышдыр.

М. Э. Сабир тә'лим-тәрбијә мөвзусунда јаздығы вә сон ваҳтлара кими «Һонһопнамә»дә нәшр тарихи намә'лум әсәрләр сырасында кедән «Артыг алыб әским сатан тачир» адлы ше'риндә пис әмәлләри илә өз өвладларынын тәрбијесини по-зан валидејнләри кәскин тәнгид атәшинә тутур вә дүнјакәр-мүш гоча бир кишинин дили илә белә ата-аналара дејир:

Лөвһи-сағында тифли-ма'сумун
Мүнә'кисдирсә батини-шумун;

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 15 март 1909, № 11.

² М. Э. Сабир. Һонһопнамә. 1948, сәh. 144; 1954, сәh. 173; 1960, сәh. 154.

Бу парча әсәрин әсас идејасыны ифадә етдији кими, тачириң дә, дүнјакөрмүш гочаның да дахили аләмини сөчүйләндирир. Һәмин парча һеч бир етијаач олмадан китабларда ихтиисар едилмишdir². Илк нәшр тарихи намәлум кими қөстәрилән, чәми сәккиз мисрадан ибарәт олан «Дрепер дејирки» адлы тазијанә³ дә сон үч нәшрдә јарыбајары ихтиисар олунмушдур (сәh. 262, 305, 283).

Ејни сөзләри «Һәрчәнд әсирани-гујудати-зәмәныз», «Ај нәнә, бир гырмызы-саггал киши», «Шүкр лиллаһ ки, афитаби-сүхән» мисралары илә башланан шे'рләр вә бир сыра башга әсәрләр һагында да демәк олар. Тәртиби вә редакторлар мүһүм тарихи, ичтимай-сијаси мөвзуларда јазылмыш бу ше'рләрдән бүтөв парчалары, бәндләри атмагла халг шаирини «јахшилашдырмаға» вә «мұасирләшдирмәжә» тәшәббүс қөстәрмишләр. Һалбуки бөյүк шаирин буна етијаачы олмадығы кими, Сабири «редактә» етмәј дә һеч кәсин һагты јохдур. Белә «редактәләр» нәтичәсіндә Сабир ше'ринин идеја мәзмұнуна чидди хәләл дәјмиш, әсәрләрдәки тарихи һадисәләриң хронолокијасы позулмушдур.

Бәлли олдуғу үзрә, Сабирин әсәрләrinдә чохлу ичтимай-сијаси вә тарихи һадисәләрдән бәһс олунмуш, күлли мигдарда шәхс, китаб, гәзет, журнал, кизли имза вә с. адлары чәкилмишdir. Тәкчә буны демәк кифајәтдири ки, «Дәбистан»ын бағланмасы мұнасибети илә јазылмыш ше'рдә Сабир мұхтәлиф шәһәрләрдә нәшр олунан једди гәзет вә журналын адыны чәкир, «Фәхриjjә» адлы сатирасында исә ииримијә гәдәр тарихи шәхсијәт вә дәвләтдән бәһс едир. Кениш охучу күтләсина тәгдим олунан «Honhonnamә»дә бу мәсәләнин бүсбүтүн унудулмасы, ичтимай-сијаси вә тарихи һадисәләрә, шәхс, китаб, гәзет, журнал адларына һеч бир шәрһ верилмәмәси дә сон нәшрләрин чидди кәсиридир. Бу чәһәтдән шаирин 1934-чү илдә чап олунан «Бүтүн әсәрләри»ндә раст қәлдијимиз илк вә јахши тәшәббүс сонракы нәшрләрдә өз давам вә инкишафыны тапмамышдыр. Бу да дәзүлмәз һалдыр ки, Султан Мәчик Гәнездә, Өмәр Фаиг Неманзадә вә башгаларынын адлары илә әлагәдар олан вә мә'лум сәбәбләр үзүндән әvvәлки нәшрләрдән чыхарылан мисра вә бејтләр һеч олмазса «Honhonnamә»нин 1960-чы ил чапында да бәрпа едилмәмишdir («Ај чан!..», «Вагиеи-јубилејкаранә» вә с.).

Сабир күллијатынын бу үч нәшриндә әсәрләрин мәтнинде олдуғу кими, сәрлевһәләриндә дә чохлу долашыглыг, сәһвләр

¹ «Jени һәгигәт» гәзети, 3 февраль 1911, № 12.

² Бах: М. Э. Сабир. Honhonnamә. 1948, сәh. 337; 1954, сәh. 390; 1960, сәh. 364.

³ «Jени һәгигәт» гәзети, 23 январь 1911, № 2.

вардыр: әvvәлән, шаирин өөү тәрәфиндән гојулан, ше'рләрин мәзмуну вә идея истигамәти илә сых бағлы олан бир сыра сатирик адлар («Фәхрийә», «Ики чаваблара бир чаваб», «Бизә нә?!», «Шикајәт», «Нәсиһәт», «Пула тәвәччәһ» вә с.) тамамилә атылмыш, һәмин әсәрләриң бир гисми сәрлөвһәсиз, бир гисми дә гондарма адларла верилмишdir («Жекә тазијанә», «Зәнидә тәклиф» вә с.); икінчиси, бә'зи әсәрләрин сәрлөвһәләри тәһриф олунмушdur. Мәсәлән, шаирин ушаглар үчүн жаздыры, «Бир киши сахлајырды бир чамуш» мисрасы илә башланан мәнзум һекајәсинин ады «Чамуш вә сел» дејил, «Чамушчу вә сел» жазылмалы иди. Һәмин сәрлөвһә ше'рин мәзмунуна там уйғундур. Чүнки әсәрдә әсас тәнгид һәдәфи чамуш юх, сүдә су гатыб сатан вә бунунла да һәм чамушун ахмасына, һәм дә ушаг тәрбијәсинин позулмасына сәбәб олан чамыш саһиби («чамушчу») вә онун тә'лим-тәрбијә үчүн горхулу һәрәкәтләридир. Жаҳуд, китабларда «Дәрҗада гәрг олан иранлыларын балаларына» адлы бир тазијанә вардыр. Һалбуки һәмин тазијанәни бөјүк шаир «Дәрҗада гәрг олан иранлыларын јетим балаларына тәсәлли» адландырышды.

М. Э. Сабир күллијатынын 1948—1960-чы илләр чапларында ажры-ажры әсәрләрин илк дәфә һарада, нә вахт вә һансы имза илә нәшр олундуруна даир гејдләрин верилмәси тәгдирәлајигдир. Анчаг бу шәртлә ки, гејдләр дөгрү вә дәгиг олсун. Ше'рләрин мәтнинде нәзәрә чарпан кобуд сәһвләр вә тәһрифләр һәр үч нәшрин «Гејдләр» һиссәси үчүн дә сәчиijәвидир. «Һопһоннамә»нин һәмин нәшрләринде шаирин эллидән артыг әсәри, нәдәнсә, «Илләри мә'лум олмајан әсәрләр» башлығы алтында верилмишdir. Һалбуки онлардан бир гисминин илк нәшр тарихләри о заман әдәбијатшүнаслар тәрәфиндән артыг мүэjjәнләшдирилмиш вә мәтбаатда е'лан олунмушdur. Бир гәдәр зәһмәт чәкилсәјди галанларынын да илк нәшрләрини тапмаг мүмкүн оларды.

Гејдләрдә бир чох әсәрин нәшр тарихи дүзкүн көстәрил-мәмиш, шаирин кизли имзалары тәһриф олунмуш, бу вә ја башга имза илә, жаҳуд имзасыз чыхан әсәрләр долашыг салынышдыр. Мәсәлән, китабларда «Juxy» адлы мәшһүр сатиранын 1910-чу илдә «Күнәш» гәзетиндә дәрч едилди көстәрилир¹. Һалбуки һәмин сатира илк дәфә 1911-чи илдә «Jени һәгигәт» гәзетиндә (28 январь, № 7) чап олунмушdur. «Һопһоннамә»нин сон үч нәшринин изаһларында «Тапдым», «Шаһ леди...», «Иранлылар дејир ки», «Мүлки-Ширазә...», «Зилли-Султана...» вә с. бу кими онларча тазијанәниң «Һәгигәт» вә «Күнәш» гәзетләrinde имзасыз чыхдыры гејд едилir. Әслинде исә һәмин әсәрләrin һамысы «Э. С.» имзасы илә кетмиш-

¹ Бах: М. Э. Сабир. Һопһоннамә. 1948, сәh. 445; 1954, сәh. 467; 1960, сәh. 436.

дир. «Соня, ей дилбэри-пакизэ-эда» мисрасы илэ башланан ше'р «Молла Нэрэддин» журналында имзасыз дејил, шаирин эн чох истифадэ етдиши кизли имзаларындан олан бир нечэ нөгтэ «(.....)» имзасы илэ чыхмышдыр. Жаход, «Бура сај!» сатирасы јенэ һәмин журналда «Мәстәли шаһ қүзкүсү» имзасы илэ јох, «Мәстәли шаһ Қеркучи» имзасы илэ чап олунмуш дур. Шаири «Шаһнамә»дән тәрчүмәсини дәрч едән «Рәһбәр», әввәлән, гәзет дејил, журналдыр; икинчиси, һәмин әсәр журналда 1906-чы илдә јох, 1906—07-чи илләрдә нәшр олунмуш дур...

Бу мисалларын сајыны артырмаг оларды. Аңчаг ајры-ајры тарихләрә, имзалара, фактлара чиди әһәмијјәт верилмәдиши тәсәввүр етмәк үчүн елә бу көстәриләнләр да кифајәтдир.

«Һөнһоннамә»нин сон нәшрләри (хүсусан 1960-чы ил чапы) бәдии тәртибат чәһәтдән дә ашағы сәвијјәдә бурахымышдыр. Эзим Эзимзәдәнин мәшһүр вә парлаг рәсмләри бу нәшрләрдә рәнкисиз, чох солғун верилмишdir. «Һөнһоннамә»нин 1948-чи ил чапы илэ әлагәдар мәтбуатда дәрч едилмиш рә'jlәrin би-риндән кәтириджимиз ашағыдақы сәтирләр тамамилә дөгрүдүр: «Бизим нәшрийатларын, хүсусилә Азәрнәшин мүкәммәл техники базасы вардыр. Буна баҳмајараг, Сабирин «Һөнһоннамә»си бу күнә гәдәр нәфис шәкилдә бурахымышдыр. Азәрнәшин 1948-чи илдә нәшр етдиши «Һөнһоннамә» чох пис бир кағызда чап едилмишdir, бәдии тәртибаты јарытмаздыр, китабын ичиндәки шәкилләр пис чап едилмиш, рәнкәрән чоху өз јеринә дүшмәнишdir, китабын чилди дә јарашыгызыздыр»¹.

Бу сөзләр ејнилә Сабир ирсинин сонракы ики нәшринә дә аид едилә биләр.

* * *

«Һөнһоннамә»нин нәшри тарихинин үмуми мәнзәрәси беләдир. Ајры-ајры нәшрләрин мүвәффәгијјәтли вә кәсир чәһәтләри бундан ибарәтдир. Бу гејдләрдән дә көрүндүjү кими, Сабир әсәрләринин топланылмасы, нәшр едилиб кениш охучу күтләләрина чатдырылмасы һәлә истәнилән, јүксәк сәвијјәдә дејилди. Сабир ирсинин мүкәммәл, академик нәшри Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығы вә мәтншүнаслығынын тә'хирәсалынмаз вәзиғәләрindән бири иди. Бу вәзиғә 1962-чи илдә шаирин анадан олмасынын јүз иллик јубилеи мұнасибәтилә һәјата кечирилди.

1968.

¹ Јусиф Ширван. «Һөнһоннамә»нин нәшриндәки ба'зи нөгсанлар һагтычда, «Әдәбијјат вә инчесәнәт» гәзети, 26 сентябр 1953, № 35.

КИТАБЫН ИЧИНДЭКИЛЭР

МҮЭЛЛИФДЭН		3
Биринчи фэсил.	М. Э. САБИР вэ «МОЛЛА НЭСРЭДДИН» ЖУРНАЛЫ	9
Икинчи фэсил.	«БЭҮЛҮҮЛ» вэ «ЗЭНБҮР» ЖУРНАЛЛАРЫНДА ИШТИРАҚЫ	81
Үчүнчү фэсил.	ИЧТИМАИ-ПУБЛИСИСТ ФЭАЛИЙЛЭТИ	110
Дөрдүнчү фэсил.	«НЭГИГЭТ», «КҮННЭШ» вэ «ЖЕНИ НЭГИГЭТ» ГЭ ЗЕТЛЭРИНДЭ	148
Бешинчи фэсил.	«НОПНОПНАМЭ»НИН НЭШРИ ТАРИХИ	184

Нэшрийат редактору *Е. Әхмәдов*
Бэдии редактору *Ф. Сэфэрэв*
Техники редактору *Х. Чэфэрэв*
Корректору *Ш. Карайкова*

Чапа имзаланмыш 14/VI-1974-чү ил. Кағыз форматы 60×90^{1/16}. Кағыз вэ-
рэги 6,75. Чап вэраги 13,50. Нес.-нэшрийат вэраги 13,8. ФГ 08716. Сифа-
риш 45. Тиражы 3200. Гијмэти 1 ман. 40 гэп.

Азэрбајҹан ССР Назирләр Совети Дөвләт нэшрийат, полиграфија
вэ китаб тичарәти ишләри Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына
мэтбәэси. Бакы, Эли Бајрамов күч., 3.

Мамедов Мамед

**М. А. САБИР И ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ
ПЕЧАТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА**

(на азербайджанском языке)

A standard linear barcode consisting of vertical black bars of varying widths on a white background.

03006675

